

KRATKA POVIJEST
ARAPSKJE KNJIŽEVNOSTI

PO NARUDŽBI
ZEMALJSKE VLADE ZA BOSNU I HERCEGOVINU
NAPISAO

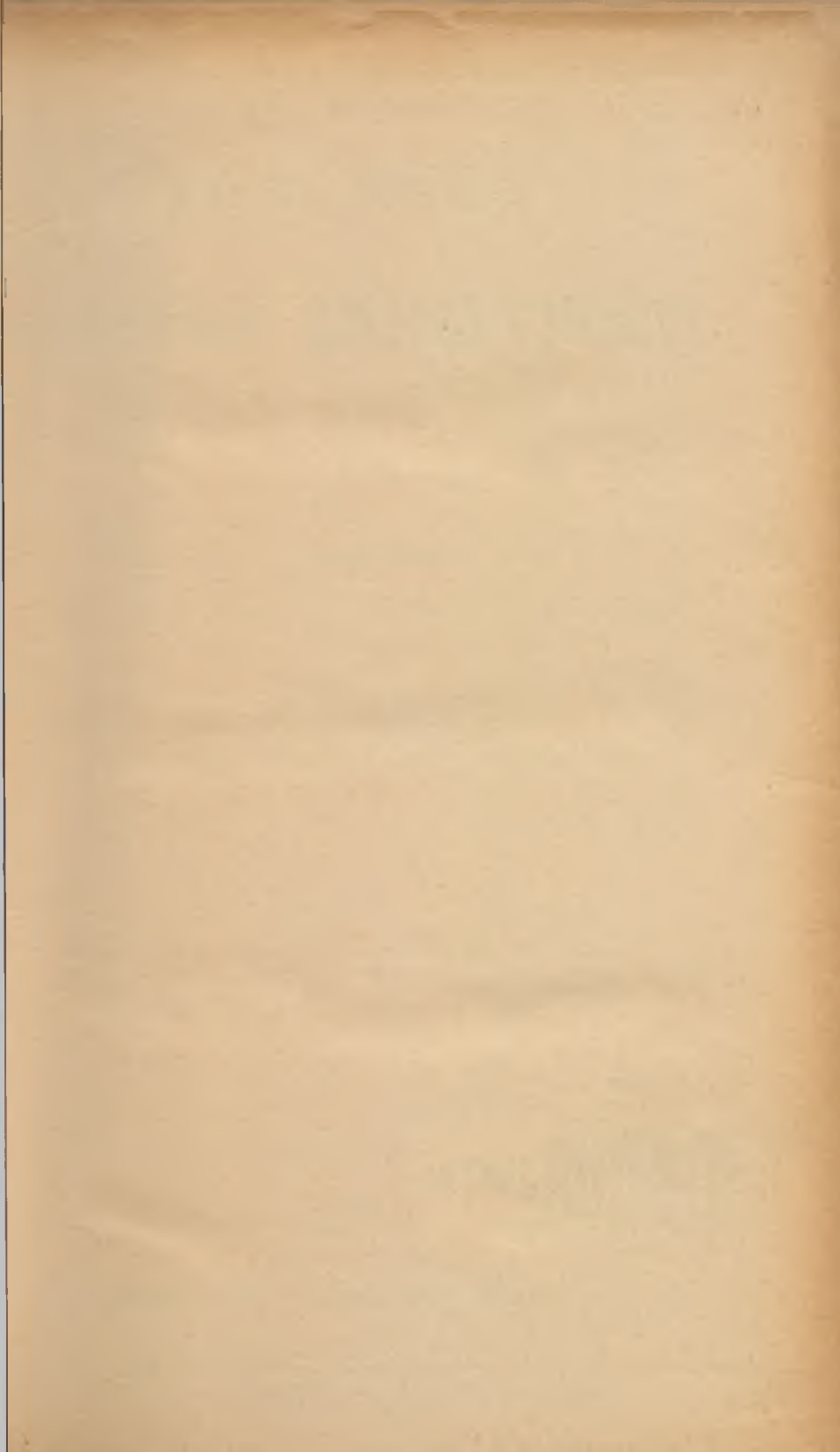
Dr. IGNJAT GOLDZIJER,
PROFESOR KR. UGARSKOG SVEUČILIŠTA U BUDIMPEŠTI.

SARAJEVO.

1909.

Kel. Ir. O.

1553.

KRATKA POVIJEST
ARAPSKJE KNJIŽEVNOSTI

PO NARUDŽBI

ZEMALJSKE VLADE ZA BOSNU I HERCEGOVINU

NAPISAO

Dr. IGNJAT GOLDZIHER,
PROFESOR KR. UGARSKOG SVEUČILIŠTA U BUDIMPEŠTI.

SARAJEV

1909.

MTAK

718227

MAGY. TUD. AKADEMIA
KÖNYVTÁRA

Gdje je što ?

	Strana
Predgovor	1.
Uvod	3.

A.

Prvi odsjek.

Arapska književnost do konca vremena Omejevića	7.
I. Počeci arapskog pjesništva i značaj mu	7.
II. Najznamenitiji pjesnici džâhilijeta	12.
III. Pjesnici, što ih zateče početak Islama	24.
IV. Doba Omejevića i sabiranje starog arapskog pjesništva	26.

B.

Drugi odsjek.

Arapska književnost u doba Abasovića	37.
I. Općenito	37.
II. Vjerska književnost	38.
III. Jezikoslovna književnost	85.
IV. Pjesništvo i lijepa knjiga u prozi (edeb)	73.
V. Književnost filozofije i prirodnih nauka	93.
VI. Književnost zemljopisa i narodopisa	109.
VII. Povjesnička knjiženost	119.

C.

Treći odsjek.

Arapska književnost u zapadnom Islamu	129.
---	------

D.

Četvrti odsjek.

Arapska književnost od propasti države halifa Abasovića	139.
---	------

Index	I.—XV.
Iskaz arapskih djela, koja su u ovoj knjizi spomenuta XVII.—XXI.	

ISPRAVCI.

Na	9. str.	6. red	odozdo	mjesto	pjesnih	čitaj	pjesnik
"	12.	"	10.	"	odozgo	"	predanje " predanja
"	13.	"	17.	"	"	"	a " na
"	13.	"	2.	"	odozdo	"	Šenferina " Šanfarina
"	14.	"	11.	"	odozgo	"	Šenfera " Šanfara
"	15.	"	10.	"	"	"	prevari " prijevari
"	16.	"	16.	"	"	"	Anterinih " Antarinih
"	23.	"	4. i 12.	"	"	"	Semeu el " Samau el
"	27.	"	11.	"	odozdo	"	plemenu : " plemenu ;
"	31.	"	2.	"	odozgo	"	el-Asme'ije " el-Asma'ije
"	31.	"	13.	"	"	"	muhadrema " muchadrema (vidi II, 7.) (vidi I, 7.)
"	33.	"	3.	"	odozdo	"	prestonicu " prijestonicu
"	34.	"	5.	"	odozgo	"	najsnažiji " najснаžнии
"	35.	"	13.	"	"	"	'Azzā " 'Azza
"	39.	"	6.	"	odozdo	"	auteriteta " autoriteta
"	42.	"	9.	"	odozgo	"	Kordovanaca " Kordovanca
"	43.	"	9.	"	"	"	Kar āna " Kur āna
"	47.	"	13.	"	"	"	الزرقان " الزرقان
"	49.	"	13.	"	odozdo	"	Osim " 17. Osim
"	56.	"	6.	"	odozgo	"	griješnika " griješnika
"	60.	"	9. i 21.	"	"	"	prestonica " prijestonica
"	64.	"	9.	"	"	"	riječnik " rječnik
"	67.	"	1.	"	odozdo	"	prezan " prazan
"	69.	"	13.	"	odozgo	"	prestonici " prijestonici
"	73.	"	2.	"	"	"	uptorebljavaju " upotrebljavaju
"	73.	"	16.	"	odozdo	"	prestonicama " prijestonicama
"	75.	"	12.	"	"	"	muhadrem " muchadrem
"	77.	"	9.	"	odozgo	"	Atāhije " Atāhije
"	79.	"	4.	"	odozdo	"	Sejfuddevleta " Sejfuddevleta i
"	82.	"	17.	"	"	"	سقط الرد " سقط الرد
"	84.	"	3.	"	odozgo	"	jezikn " jeziku

na 98.	str.	8.	„	odozdo	mjesto učenjen	čitaj	učenjem
„ 99.	„	10.	„	odozdo	„ Aristotelovim,	„	Aristotelovim
„ 100.	„	4.	„	„	shvatanja	„	shvatanje
„ 100.	„	6.	„	„	prethodnike,	„	prethodnike
„ 107.	„	8.	„	odozgo	„ doklen	„	dotlen
„ 107.	„	8.	„	„	„ u četiri	„	četiri
„ 111.	„	8.	„	„	„ spisi	„	opisi
„ 111.	„	9.	„	„	„ pokrajima	„	pokrajina
„ 114.	„	18.	„	„	„ esmā'u	„	esmā'u
„ 116.	„	9.	„	„	„ hodžom	„	hadžom
„ 119.	„	5.	„	„	„ VIII.	„	VII.
„ 119.	„	9.	„	„	„ spomenicama	„	spomenicima
„ 133.	„	2.	„	„	„ ra-	„	ras-
„ 142.	„	11.	„	odozgo	„ n Kairo	„	u Kairo
„ 142.	„	6.	„	odozdo	„ tumačenje	„	tumačenju
„ 143.	„	2. i 3.	„	odozgo	„ već spomenuti	(B, II, 7.)	ko-
							mentar k zbirci muslimovoj od“
							čitaj „komentar k zbirci Musli-
							movoj od već spomenutog (B, II, 7).

Posve neznalne štamparske pogreške, koje se mogu odmah opaziti kao persijski mjesto perzijski ili suvišan znak na pojedinom slovu kao *â*, *h*, *t* mjesto *a*, *h*, *t* ili obratno *a*, *h*, *t* mjesto *â*, *h*, *t*, nijesu u ovim ispravcima sadržane.

Predgovor.

Ovo je djelo napisano u prvom redu, da služi kao pomoćna knjiga učenicima bosansko-hercegovačkih velikih gimnazija, koji mjesto grčkoga uče arapski jezik i književnost.

Knjiga je prevedena iz mađarskog.

Transkripcija arapskih slova je kô u »Gramatici i vježbenici arapskoga jezika« od A. Kadića i A. H. Bulića (Prvo izdanje, Sarajevo i Mostar 1907.), osim dva slova (k, k). Prema tome:

• (hemze) = ˙

ا = t

ج = dž; ح = ddž

ح = h

خ = ch

ذ = d

س = š

س = s

ض = d

ط = t

ظ = z

ع = c

غ = g

ق = k

ك = k

ه = h

Koliko se to moglo, označen je izgovor arapskih riječi u latinici onako, kako se te riječi u arapskom klasičnom jeziku po arapskim zemljama izgovaraju; n. pr. Šanfara (a ne Šenfere), kašada (a ne kašade). itd.

Arapske riječi, koje su udomaćene u našem jeziku i koje se mnogo upotrebljavaju, kao halifa, hadis, Abasovići itd., pisane su onako, kako se u nas izgovaraju, a ne kako bi bilo po arapskoj ortografiji.

Godine se računaju po hidžretu, samo se za doba prije Islama (u početku poglavlja A) navagjaju godine po Is.

Kod imena slovo b. znači ibn = sin.

Zvezdica (*) pred imenima knjiga označuje, da djelo nije još štampano. Sve ostale knjige, koje nemaju toga znaka, izdane su ili u Evropi ili na Istoku.

Uvod.

1. *Arapski jezik* spada u porodicu *semitskih jezika*, pa s etiopskim jezikom čini njezinu *južnu rpu* (sjeverosemitska rpa: jevrejski, fenički jezik, aramejski jezik, asirski jezik). U staro doba razlikujemo njegove dvije glavne grane. *a) južni arapski* ili *sabejski jezik*, na kojem je u južnoj Arabiji preostalo mnogo *sabejskih* (himjarskih) natpisa u tako zvanom *musnedskom* (مُسْنَدٌ) pismu; ovi jezični spomeni, koji otpočinju daleko u doba prije kršćanskog računanja vremena, prostiru se čak do VI. vijeka po Is.; *b) sjeverni arapski jezik*, na kojem su pisana ona književna djela, koja su predmet *povijesti arapske književnosti*.

2. Najstariji pisani spomeni arapskoga jezika očuvali su se takogjer u natpisima, i to *a)* u mjestu el-⁶Ulâ = العلى (sjevernom dijelu Hidžâza) nagjenim t. zv. *temudskim* ili *lihjânskima* natpisima, no smisao im dosada još nije potpuno riješen; *b)* na arapskom jezičnom području osobito u srednjoj Arabiji raštrkano, no ponajviše u kamenitu kraju blizu Damaska (Safâ) kao i u t. zv. *Safanatisima*, što su nagjeni na sirijskom području: Harra i Ruhbe, koji najviše sadrže samo imena krajeva, licâ i bogova, pozdravne formule i kratke bilješke, što se vežu uz čobanski život. Ove dvije vrste arapskih natpisa dosada još nijesu utvrdo riješene, nego se još uvijek čine pokušaji s njima.

3. Oveći komad arapskog teksta imamo prvo u natpisu, što je nagjen takogjer u sirijskom kraju Harra, blizu mjesta

Nemāra. To je nadgrobní spomenik arapskoga kneza po imenu *Imru-ul-Kajs* b. *Amr-a* (إمرؤ القيس بن عمرو) iz god. 328. po Is. Sadržina mu je obzirom na stare arapske prilike veoma značajna. No i ovaj natpis još ne pokazuje današnjih arapskih pismena; u njemu je upotrebljeno aramejsko pismo, što su ga Nabatejci upotrebljavali.

4. Današnja arapska pismena javljaju se ponajprvo u natpisima od više jezika, postankom iz VI. vijeka po Is., i to: a) u trojezičnom (sirsko-grčko-arapskom) natpisu, što je nagjen u Zebedu (jugoistočno od Haleba), iz 513. godine; b) u jednom dvojezičnom (grčko-arapskom) natpisu, što je nagjen u Harrānu (južno od Damaska), iz god. 563. U obadva je sadržina u vezi s kršćanskim crkvenim životom.

5. Pobjeda i rasprostiranje Islama, od VII. vijeka po Is. otpočeto, sve je većma širilo područje sjevero-arapskoga jezika. S prodiranjem arapskih plemena i njihova jezika sabejski se jezik sve više potiskivao u prilog sjevero-arapskoga. Pa i sirski jezik (izuzev malo sirskih jezičnih otoka, što se još i sada nalaze) postaje mrtvim jezikom, koji se je očuvao samo u crkvi. Slično tome i u Misiru koptski jezik sve se više potiskuje s polja žive upotrebe, te potpuno istisnut arapskim jezikom održao se samo kao crkveni jezik. I na drugim stranama, kao na pr. u sjevernoj Africi, pokraj urogjeničkih (berberskih) jezika zavladao je arapski u javnom životu i u obrazovanosti.

Područje arapskoga jezika u Aziji obuhvata cio arapski poluotok, a prema sjeveru (preko sirijske pustinje, Palestine, Sirije i Mezopotamije) rasprostire se čak do granice Kurdistanu. U Africi vlada arapski jezik u Misiru i južno čak do Nubije; od Misira zapadno na području Tripolisa (Tarābulus el-garb, طرابلس الغرب), Tunisa, Algira i Maroka do megja saharskih; u

istočnoj Africi u Zanzibaru, gdje se podjednako upotrebljava s urogjeničkim afričkim dijalektima. Na otoku Sokotri očuvao se arapski dijalekat, koji je blizu srodan s mehriskim dijalektom, što se govori na južnom arapskom primorju. U tom arapskom dijalektu imade još zadnjih živih ostataka starog sabejskog jezika. Sada se — zbog iseljavanja iz Sirije — čuje arapski jezik i u sjevernoj i južnoj Americi. Od prilike 250.000 sirijskih Araba živi u Americi, ponajviše su kršćanske vjere, a goje svoj materinski jezik. U samoj Braziliji izlazi 6 arapskih listova. U srednjem vijeku bješe rasprostrt arapski jezik i u onim evropskim zemljama, gdje je Islam vijekovima vladao, kao u Andaluziji i Siciliji. Kad je prestala muslimska vladavina u tim zemljama, prestala je i upotreba arapskog jezika. Samo se na otoku Malti održao dodanas jedan živi arapski dijalekat, izmiješan s talijanskim jezikom.

6. Po ovoj velikoj geografskoj rasprostranjenosti lako je razumjeti, da je živi arapski jezik na daleko razmaknutim područjima svoje upotrebe razvio mnoge *dijalekte*, u kojima ima puno razlike u gramatici i riječima. U živom arapskom jeziku drugačiji su dijalekti u samoj Arabiji, Siriji, Misiru, Mezopotamiji, sjevernoj Africi i t. d. Dijalekte u sjevernoj Africi nazivamo zapadnim (magrebi) dijalektima za razliku od istočnih dijalekata. Ovi dijalekti pokazuju i megju se mnoge pokrajinske razlike (nianse).

No i pokraj ove diobe živih dijalekata održalo se dodanas jedinstvo *arapskoga književnoga jezika*.

7. No samo broj onih Araba, koji upotrebljavaju arapski jezik kao svoj materinski, još ne pokazuje, koliko je doista rasprostranjen arapski jezik. Kako su svete knjige Islama pisane na arapskom jeziku, to je ovaj jezik bez razlike narodnosti *vjerski jezik* Muslimana. Dalje se na arapskom jeziku razvila i

naučna kultura muslimanskih naroda. Na ovom jeziku pisali su svoja naučna djela naučenjaci Islama koje mu drago narodnosti. Na cijelom području Islama arapski je jezik *umna kopča* megju vjernima raznih jezika i dokazuje njihovo vjersko i prosvjetno jedinstvo. Po tome arapska književnost nije umni proizvod samo onih naroda, kojima je arapski jezik materinski. U tome je sudjelovao cio muslimanski svijet na čitavom svom prostoru od Španije do srednje Azije, od Turske do megja saharških, od obalâ Nila do krajeva Inda i Gangesa.

A.
PRVI ODSJEK.

Arapska književnost do konca vremena
Omejevića.

I.

Počeci arapskog pjesništva i značaj mu.

1. Ovo doba povijesti arapskoga naroda prije postanka Islama naziva se *el-džahilija* (أَ تَامُ الْجَاهِلِيَّةِ) t. j. barbarstvo, zbog onoga slabo obrazovanoga duševnog i moralnog života, koji karakteriše tadašnji društveni duh arapskih plemena. Njihov se duševni život u to doba ogleda jedino u njihovim pjesnicima; no od njihovih plodova ostalo je mnogobrojnih spomena samo tek iz VI. vijeka po Is. Iz prijašnjega doba nemamo ovecih komada, koji bi megju se stajali u vezi. No toliko možemo znati, da je drevni oblik arapskog pjesništva *sedž* (سَجْع), t. j. rečenice bez srazmjera (metruma), u kojih pojedini dijelovi (fikra = فِكْرَةٌ) svršuju slogovima megju se rimovanim; a ovaj zajednički slik (srok, rima) sačinjava jedinstvo u obliku pjesničke rečenice. Ovakav oblik uzvišenije besjede nazivamo: *kelâm museddža*, (كَلَامٌ مُسَجَّعٌ) t. j. besjeda sa *sedžom* (rimovana proza). Ovaj način besjede upotrebljavahu drevni poganski čarobnici u svojim tajanstvenim izjavama, kletvama, opsjenama i drugim čarobnim besjedama.

Na primjer:

اخترت يا قَيْلَ رَمَاداً رَمِداً، لمْ تُبْقِ من آلِ عَادٍ احداً، لا والداً
تتركه ولا ولداً، إِيَّا جَعَلْتَهُمْ رَمِداً هُمُداً، الْآبَى لَوِذِيَّةِ الْمُهْدَاً،

To je, što ga po predanju u Meki daju poslaniku Ćdskoga naroda, a u kojem se prorokuje njihova propast; ili

كَمْ مِنْ جَسَدٍ صَبِيحٍ، وَوَجْدٍ صَبِيحٍ، وَلِإِسَانٍ فَصِيحٍ، غَدَا بَيْنَ أَطْبَاقِ النَّارِ يَصِيحُ

U prvom primjeru ponavlja se u slogovima *dā*, u drugom ih te sačinjavaju sedž'.

2. S vremenom se razvija sedž' i obzirom na ritam u strožiji i sustavniji oblik. Nastaju redoviti metrumi; sprva veoma jednostavni i zgodni za narodsku upotrebu. To su metrumi t. zv. *redžez*

(رَجَزٌ) i *hezedž* (هَزَجٌ) Prvom je ovom oblik

سُتْعِلْنِ، سُتْعِلْنِ، سُتْعِلْنِ

(dva put), a zadnjem ovo:

مَفَاعِلِنِ، مَفَاعِلِنِ

(dvaput).

Kao i sedž', tako se i ovi oblici sprva upotrebljavali za kratke besjede od nekoliko redaka, a poslije u razvijenijem umjetnom pjesništvu upotrebljavali su ih isto tako u opširnijim pjesmama.

3. U najdrevnije upotrebe pjesničkog oblika spada u starih Arapa tužaljka (*ritā*, *mertija* = رِيَاءٌ، مَرِيَّةٌ) i rugalica (*hidža* = هِجَاءٌ، هَجْوٌ)

Tužaljka je u svezi s onim tradicionalnim običajem starog arapskog društva, da ženskinje od najbliže rodbine naricanjem (*nijāha* = نِيَاحَةٌ) prati mrtvaca, te mu onda u tome naricanju hvali blagorodna svojstva, a plače prazninu iza smrti mu.

Hidža stihovi su pjesme u svezi s utakmicom i bojevima plemenā, u kojima plemenski pjesnici grde i ruže neprijatelja. Ove rugalice, kojima su u drevno doba pripisivali velik uticaj, bjehu prirodni pratioci u plemenskim bojevima, ali i u utakmici pojedinih lica.

4. Ovo obadvoje bilo je poglavito sadržinom onih jednostavnih kratkih stihovnih besjeda, koje su se javljale prvo u obliku sedž'a, a poslije u primitivnim oblicima metruma. Iz ovih

jednostavnih metruma razvili se onda promjenljivi umjetniji metrumi. Poetika Araba poznaje osnovnu šemu od 16 metruma (nazivaju je »bahr« = بَحرٌ t. j. rijekama), od kojih svaka ima mnogo inačica (varianata). Nauka o njima zove se *ʿIlm-ul-ʿarûd* (علمُ العَرُوضِ) Neznajući ovih metruma nije moguće cijeniti formalna svojstva arapskih pjesama. Turci i Persijanci, zavisni o arapskoj kulturi, uvelike su upotrebljavali ove metruma u svojem umjetnom pjesništvu.

U ono doba, iz kojeg imademo spomenike umjetne poezije džahilijeta t. j. u VI. vijeku po Is., pred nama je arapska metrika već u svojem potpunom razvitku.

5. Plodovi arapskog umjetnog pjesništva, kao što ih znamo već iz doba poganstva u potpunom im razvitku, nazivaju se *kasida*-ma (كاسِيدة). Ova riječ, od glagola *kasada* (قَصَدَ) to jest »težiti prema cilju«, znači, da je to takovo pjesničko djelo, kojim pjesnik teži prema jednom cilju. Pjesnik *kaside* ne zalazi ravno u predmet svoga pjevanja, nego različitim putem stranputice stiže k njemu. *Kasida* je još od pamtivijeka imala svoju tradicijonu tehniku, u čijem se okviru umjetni pjesnik doduše slobodno kreće, ali je dužan da vjerno slijedi njezine glave crte. Uvod u pjesmu je bôno sjećanje u nekoliko redaka, u kojem putnik po pustinjama, dolazeći na ono mjesto, gdje je nekad sa svojim prijateljima i milima srećno živio, oplakuje pustolinu mjesta i rastanak od svojih prijatelja, osobito od svoje drage, opisuje nekadašnje cvjetanje i ispiregjuje s njim ruševine pustinje (أطلال = اتلال) koje podsjećaju na staru minulu sreću. Ovaj nužni uvod pjevanja nazivaju: *nesib* = نَسِيب (opjevavanje drage.)

Otale prelazi pjesnih na druge slike. Po nagovoru svojih prijatelja ide dalje. Njegovo putovanje zadržava ga pri raznim dogogjajima i pruža zgone pjesniku, da potanko opisuje pojedinosti. Tješi se vinom, za tim ima prilike da lovi, ili ga stigne silno nevrjeme. Sve ovo opisuje najživljim bojama i kiti vjernim slikanjem najsićušnijih okolnosti. Samo po ovakim stranputicama

stiže pri koncu pjevanja najpošlje do svoje prave mete, stiže do jednoga velikoga dobrotvora i sprema se da ga slavi. Hvali mu plemenite djedove, junačka djela, darežljivu ruku i sva ona osobita svojstva i vrline, koja čine blagorodan karakter pravoga Araba. Ili obratno: cilj je *kaside*, da pokuđi jedno neprijateljsko pleme ili nekoga velikoga gospodara, od kojeg se nečem boljem nadao.

6. Za ovu obilnu sadržinu *kasida* hoće se da *kaside* budu podugačke. Stihova imade ponekad preko stotine. Svaki se stih (arapski se zove: *bejt* بيت = kuća) raspada na dvije pole (distichon), a imaju ovakove rime: svaka polovica prvoga reda pokazuje istu rimu; u narednim redovima ova se rima provlači tek u zadnjim slogovima druge polovice strofe. Kroz cijelu *kasidu*, ma kako dugačku, provlači se ista rima, koju Arabi za razliku od sedž'a nazivaju *káfija* (كافية). Arapi vole da nazovu *kaside* po onom suglasniku slika (rime), koji se po njoj provlači do kraja. Na pr. *Lâmijjet ul-`arab* (لامية العرب) pjesma Šanfara, koja ima rimu na suglasnik *l*; *Tâ'ijja* (التائية), to je takva pjesma, u kojoj duž njezinih strofa suglasnik *t* čini rimu i t. d.

7. Arapska tradicija veli, da je *kasidu* do njezinog savršenijeg oblika dotjerao vojvoda plemena Taglib: *Muhelhil b. Rebî'a* (مهلل بن ربيعة), koji je u ovakim stihovima oplakao smrt svoga brata *Kulejba* (كليب), koja je bila uzrok dugim bojevima izmegju plemenâ Bekr i Taglib.

Ovaj je dogagjaj važan trenutak u unutrašnjoj povijesti poganskoga perioda Araba, pa nam u isti mah kazuje, iz kakvih su se sitnih uzroka razvijali dugogodišnji plemenski ratovi, koji su pružali obilan materijal pjesnicima, da o njima često pjevaju. Vojevanje izmegju plemena Bekr i Taglib poznato je pod imenom *Besūsina vojna* (حرب البسوس), koja je megju Arabima prešla u poslovicu.

Ova je vojna tako nastala, da je Sa'd, od plemena Bekr, koji je bio pod zaštitom žene po imenu Besūs, pasao svoje deve

na ispaši glasovita glavara plemena Taglib, Kulejb Va'ila, na što nije imao prava. Kulejbu bješe krivo, te je svojom strijelom opasno ranio devu u vime, tako da su mjesto mlijeka krv iz nje muzli. Deva se srušila pred čadorom Besüse, koja je na to osokolila pleme Bekr u boj protiv plemena Taglib. Prva žrtva ovoga plemenskoga boja bješe sam Kulejb, kojeg je Besusin sestrić Džessäs ubio. I sada jedna krvava osveta izaziva drugu. Ovako je zbog jedne zlosrećne izpaše nastao rat od četrdeset godina megju dva plemena, u kojem su mnogi junaci gubili glave, a drugi kitili u pjesme krvave zgođe. Tom je prigodom, kaže se, Muhelhil udario temelj finijim oblicima kaside.

U VI. vijeku, što se tiče oblika i sadržine, vidimo, kako je arapsko umjetno pjesništvo potpuno razvijeno. Od pjesničkih proizvoda minulih vremena preostalo nam je samo malo odlomaka. Stoga nijesmo kadri, da proučavajući pažljivo pratimo i tačno uglavimo sve one stepene, kroz koje je prošlo arapsko pjesništvo, dok je sedž' čarobnjaka dospio do raznolikih i razvijenih oblika *kasida*. VI. i VII. vijek je klasično zlatno doba arapske *kaside*, a to po jedan vijek prije i poslije postanka Islama.

Arapska književnost razlikuje u glavnom, što se tiče pjesnika (*šu'arā* = شعراء, jednina: šā'ir شاعر; pjesma t. j. šīr = شعر množ. *eš'ār* = أشعار) tri dobe: a) pjesnike prije Islama (*šu'arā-ul-džāhiliije* = شعراء الجاهلية); b) one pjesnike, koji, otpočevši svoj rad u vrijeme džahilijeta, doživješe postanak Islama, te i u novim prilikama nastaviše svoje pjevanje (*el muhadremūn* = المتحضرمون); c) pjesnike, što se pojaviše u doba Islama (*šu'arā-ul-islām* = شعراء الإسلام). U ovom ćemo se poglavlju zabaviti s prva dva kola pjesnika.

8. Staro je arapsko pjesništvo vjerno ogledalo arapskog plemenskog života sa svima svojim strastima i životnim nazorima, što su vagjeni iz predanja toga života. U njemu su sitni bojevi plemena megju sobom, *krvna osveta*, koja ih ragja, razbojnička četovanja, pa što junačne što prosjačke pustolovine pjesnika, koji tumaraju i opisuju ove pustolovine. U njima se

slave gostoljubivost velikih ljudi i oni, koji su prema pojedinim osobama i u korist plemenske časti prostrane ruke, slave se junaci na maču, a kude tvrđice i kukavice. Slava (medîh = مدح) i rug (hidžâ) ne padaju samo na pojedine osobe, nego pjesnik uzima obilato gragju iz slavnih ili nemilih predanja o pradjedovima i spaja hvalu ili ruganje pojedincu s poviješću plemena. Sve su to *cihjevi*, okićeni onim dogogjajima, koje smo opisujuć *kaside* već upoznali. Po tome se pruža velika prilika pjesnicima, da se ponose slavnim *junačkim danima* meĝju plemenima iz starog arapskog predanje (ejjâm ul-^{arab} = أيام العرب), a o njima su se očuvale povjesničke mrvice u proznim pričama, što se oko ovih stihova savijaju (achbâr ul-^{arab} = أخبار العرب).

Eto tako nam je arapsko pjesništvo iz poganskoga doba osim umjetne mu vrijednosti najglavnije vrelo za upoznavanje pogansko-arapskih životnih odnosa, društvenih ustanova i plemenske povijesti, za koju se najvažniji podaci mogu crpsti iz ovih starih pjesama. No u pjesničkim spisima, što su nam preostali iz poganskoga doba, malo je spomena o njihovu vjerskom životu.

II.

Najznamenitiji pjesnici džâhilijeta.

1. Pjesnike ovoga vremena rodio je dvostruk način života. Ima meĝju njima takvih, koji su odrasli u nomadskom životu arapske pustinje, te crpu gragju za svoju poeziju iz ovako primitivnih životnih prilika. Dalje ima takvih, koji su ili iz finijeg gradskog društva ili traže da budu čuveni i uvaženi u višim redovima, a ne kod plemenskih glavara pustinje. U doba prije Islama (od III. vijeka po Is. amo) imaju Arabi dva prava kneževska dvora, u kojima se u ono doba ogleda najviši razvitak arapske kulture. Ove dvije male arapske države postale su od plemena, što su se iz južne Arabije doselila, jedna, pod vladavinom dinastije *Gassânovića*, na istočnoj obali rijeke Jordana preko Sirije sjeverno do Palmyre, a druga pod dinastijom *Lachmovićâ*, u Hiri od Eufrata zapadno na plodnom kraju, nekoliko milja južno od

Kufe. Ove dvije arapske kneževine, koje su dakako uvelike uticale na arapska plemena južno na arapskom poluostrvu i na pustinji, koja se s njime veže, bile su zavisne od susjednih velikih država: ona Gassanovića od *rimске*, a hiranska od *persijske* države i obadvije bjehu njihovi vazali. Ove dvije velike države upotrebljavahu male arapske kneževine za to, da drže Arabe na uzdi. I tako sirijska i hiranska kneževina igraju važnu ulogu u persijsko-rimskim ratovima.

Pjesnici arapskog poluostrva dolazili bi često na obadva dvora, osobito na *hiranski*, u kojem se pod persijskim uticajem bješe finije obrazovanje udomaćilo. Arapski bi kneževi darežljivo potpomagali pjesnike, koji su onamo dolazili. U ovakim prilikama arapska kasida pored korjenita *nomadskog* pjesništva služi i dvorskoj poeziji, no pri tome različita narav *ciljeva* ne mijenja pravca u tim pjesmama.

2. *Šanfara* (شَنْفَرَةُ الْأَزْدِيّ), od plemena Azd, prikazuje nam a najneposredniji način i bez ikakva uticaja kulture dušu naseoca Araba. Kao dijete zapao je u ropstvo plemena Selâmân, pa se megju njima i odgojio. Kasnije, prigodom neke uvrede, doznade, da nije pravi sin toga plemena, te se zakune, da će mu se osvetiti i neprestano mu radio o glavi. Otada nije više živio u redovitoj svezi jednoga plemena, koje bi ga štitilo, nego je neprestano tumarao po pustinji od jedne pustolovine do druge. U svojoj poznatoj pjesmi potanko opisuje opasnosti, kroz koje se probija, družeći se s vukom, leopardom i hijenom. Neprestano se bori s glagju, s oskudicom i sa surovom prirodom; ali on produžuje svoj pustolovni život, te svejednako »gradi od žena udovice, a od djece siročad.« Priča kazuje, da se zakleo, da će od plemena Selâmân stotinu ljudi posjeći. Kada je već posjekao bio 99 ljudi, pleme ga najzad uhvati i ubije. Odsjekoše mu glavu i baciše na zemlju, a jedan od dušmana, čušnuvši dalje lubanju ovoga velikog ubice, tako je opasno ozlijedio sebi nogu, da je od te rane i umro. Ovako se ispunila zakletva Šenferina: mrtav ubija svoju stotu žrtvu. Predanje je sačuvalo umjetne

kaside ovoga čovjeka divlje ćudi, majstorske opise svoje rovjene duše, okolice u pustinji, gdje je život proveo i onih pustolovina, koje je izveo.

Najčuvenija mu je pjesma naprijed spomenuta: *Lâmijjet ul-^{arab}*, koja ovako otpočinje:

أَقِمُوا بَنِي أُمِّي صُدُورَ مَطِيئَتِكُمْ • فَأِنِّي إِلَى قَوْمٍ سِوَاكُمْ لَا أَمِيلُ

»Ispravite, o sinovi moje majke, prsa vaših tovarnih životinja (t. j. spremajte se na dalje putovanje), jer mi je draži neki drugi narod nego li vi.«

3. Njegov pustolovni drug, *Tābit b. Džābir*, = تَابِثُ بْنُ جَابِرٍ od plemena Fahm, ispjevao je tužaljku, što je poginuo Šenfera. On je drugovao s njim u nemirnom putničkom životu. Megju Arabima je najviše poznat pod ovim imenom: *Ta'abbeta šarran* = تَابِطُ سَرًّا t. j. »nosi zlo pod pazuhom« (ibt. إِبْطُ, od čega je glagol *ta'abbeta* تَابِطُ). Ovo mu je ime nadjenula majka, žena iz crnačkoga plemena, kada je jednom spazila, gdje izlazi iz čadora noseći sablju pod pazuhom. Znajući majka strasnu ćud sinovlju reče, da »zlo nosi pod pazuhom.« No ovo se ime obično spaja s onim pričama, koje su u arapskom predanju rasprostranjene o životu ovoga pjesnika. Arapsko narodno vjerovanje naseli pustinju demonima (džinovima) i prikazama (gūl = غُول) koji u obliku životinja zovu na mejdan putnike junake. Naponase *Tābitov* se život karakteriše ovim strašnim bojevima protivu džinova. Jednom je ubio gūla pa ga pod pazuhom donio kući. Otale mu ime. Najčuvenija mu je pjesma, koja je prešla i u evropske književnosti, tužaljka, koju je spjevao jednome stricu svom, kad je poginuo u boju protivu plemena *Hudejl*.

Pjesma ovako počinja:

إِنَّ بِالشَّعْبِ الَّذِي دُونَ سَلْعٍ • لَقَتِيلٌ دَمُهُ لَا يَطْلُ

»Eno gdje u guduri kraj brdskog proloma leži mrtvac, čija krv ne može ostati neosvećena.«

4. Arabi, ponosni sa svoga čistog podrijetla, nazivaju nekoje junake svoga staroga doba, koji su doduše od oca Araba,

ali od majke crnačkog plemena, ovim zbirnim imenom: *agribet-ul-[°]arab* (أغربة العرب) »arapski gavrani« (*agribet* أغربة jednina *guraḥ* غراب — gavran) zbog crne masti, što su je od majke dobili. Ta-
 'abbeta šarran se po podrijeklu takogjer broji megju ove. No megju »arapskim gavranima« najčuveniji je 'Antara b. Šeddād (عنترة بن شداد) od plemena 'Abs (عيس). Majka mu bješe crna robinja, a živjela je onda, kada su izmegju plemena 'Abs i Dubjān bjesnjeli dugogodišnji bojevi t. zv. *Dāhis-Gabrā*. Ovi su bojevi planuli iz utrke konja *Dāhis* i *Gabrā*, kada je pleme 'Abs mislilo, da je pleme *Dubjān* na prevari odnijelo pobjedu svome konju. 'Antara je u ovim bojevima vojevao u redovima očinskog mu plemena 'Abs-a, pa je svojim junaštvom stekao puno slave svojim rogjacima. No on je srećno pobjegjivao i svoje lične dušmane. Niko ne bješe ravan u hrabrosti i snazi ovom sinu robinje, koga ponosni ljudi iz plemena ne priznavahu sebi ravnim. Trebao je naročiti čin, da se proglasi slobodnim, a to mu uskratiše. Taj se je položaj duboko hvatao srca ovoga crnog junaka. Ljubio je svoju rodicu (amidžičnu) 'Abli. Po arapskom običaju imala bi njega prvog da zapane ruka njezina (bint'amm). Ali mu je ne dadoše. Slobodna kći ne može poći za sina jedne robinje. Društveno shvatanje Araba zahtijevalo je u prvom redu, da muž bude barem potpuno ravan (kufv) svojoj ženi. Ovo odbacivanje veoma je ogorčilo 'Antaru, koji je svoje pleme iz toliko opasnosti spasao. No jednom su ljudi iz plemena 'Abs opet bili spali na njegovu pomoć; ali kako je bio ljut, ne htjede im pomoći; »Rob — reče — nije za to, da boj bije; dosta je, ako muze deve i vimena im podvezuje«. Istom ga tada proglasiše slobodnim i dadoše mu potpunu čast u plemenu. 'Antara pjeva u mnogim svojim *kasidama* o svojim bojevima, pustolovinama, o svojoj ljubavi prema 'Abli, a Arabi smatraju te *kaside* biserom svoje poezije. Izmegju mnogih njegovih pjesama naročito jednoj daju prvenstvo, koja je — kao što ćemo još vidjeti — najljepša tvorovina pogansko-arapske poezije; ona otpočinje ovom strofom:

هَلْ عَادَرَ الشُّعْرَاءُ مِنْ مُتَرَدِّمٍ • أَمْ هَلْ عَرَفْتَ الدَّارَ بَعْدَ تَوَهُمِ

»Eda li ostaviše pjesnici (i meni) štogod da krpim (opjevam); eda li poznaješ (nekadašnji) stan svoj nakon lutanja?«

U ovoj se kasidi najjače hvali svojim u plemenu počinjenim junačkim djelima; u njoj najčuvstvenije kazuje svoju ljubav prema 'Abli.

'Antara je narodni junak Araba. Arapski pripovjedači (meddah) iskitiše bogat roman o njemu i o njegovu junaštvu, kao i o borbama njegovim, dok nije stekao društveno priznanje plemena i ruku 'Able. U ovoj romantičnoj pripovijesti ne zbivaju se viteška djela ovoga junaka pustinje samo na arapskom poluostrovu, već ga šalju u Indiju, Grčku, Persiju, u basnoslovne zemlje. Svagdje obara orijaše i demone u borbi. Čitave vojske pobjegjuje on sam sobom, snagom svoje mišice i hrabrošću svoje duše. Naročiti pripovjedači, koji se zovu: el-'Antarije, t. j. pripovjedači junačnih djela 'Anterinih, zanimaju se tim, da kazivanjem ovih viteških bajki zanose svoje slušaoce, dok megju tim uz rebabu kucaju junačke pjesme, u koje su i ove bajke upletene. Roman »Kissat 'Antar (قصة عنتَر) je ponajmilije štivo Arabima. Češće su ga i štampali. Kairska izdanja broje 32 male sveske.

5. 'Antari možemo odmah pridružiti još jednog velikog arapskog pjesnika isto iz plemena 'Abs. To je 'Urva b. el-Vard (عُرْوَةُ بْنُ الْوَرْدِ), koji je živio u doba blizu Islama. Njegove preostale pjesme prikazuju nam pravoga nenaseoca, koji neprestano mora da se bori s najvećom oskudicom: no čim nešto steče, on je i previše gostoljubiv. Oskudica, koja u pustinji zavlada zbog nestašice kiše i zbog suše na pašnjacima, boli ga ponajviše samo zato, što zbog toga nema prilike, da drugima pomaže i da bla. i muke nevoljnima. Kad on sam zapadne u nevolju, on, kao i svi nomadski Arabi, ide u hajdučiju, te od stranaca, na koje naigje, otima deve i ostalo blago, da svojim ljudima uzmogne pomoći. Takvim hajdučkim pohodima i opasnostima, kojima valja odvažno u oči gledati, hvali se u svojim pjesmama. Jer doista, ovakav

hajdučko-viteški život bješe Arabu slava i ponos, osobito kada bi čovjek pri tome pokazao svoje junaštvo i viteške vrline. Urva je sam zauzimao veoma odličan položaj u plemenu 'Abs. Njegov hajdučko-viteški život nije smetao njegovoj časti; suviše, to ga je baš i podiglo na glas, što je u svojim borbama toliko ljudi posjekao, a svoje pljačke upotrebljavao na to, da pomogne siro-
tinji svojega plemena i da se pokaže neizmjereno gostoljubivim. Stari arapski jezik naziva ljude, koji žive o ovakoj milostinji: *su'álík* (صُعْلُوك). Urva bješe toliki dobrotvor, da ga potomstvo spominje pod imenom: 'Urvat us - sa'álik (عُرْوَةُ الصَّعَالِيك).

6. No ni jedan se sa svoje gostoljubivosti nije proslavio u arapskom svijetu toliko, koliko *Hatim* (حاتم), sin plemena Tajj. O njemu se priča, da bi svaki put, kad bi nastao mjesec redžeb, koji je još i kod poganskih Araba bio u velikoj časti, dnevno zaklao po deset deva da počasti susjedna plemena. U svojoj ranoj mladosti izgubio je oca te ga je djed othranio. Po običaju dao mu je da mu čuva stada. Jednom je nekoj karavani, koja mimo njega progje, poklonio sve deve, koje je čuvao. Jagmio se za slavom, da se među Arabima pročuje kao najdarežljiviji. I doista je postigao tu slavu, jer i dan danas je u njegovu imenu oličena darežljivost na Istoku. Priča se, da ni poslije svoje smrti, ni u grobu svom nije prestao da vrši ovu vrlinu. Opisivanje ove crte u životu mu čini ponajviše sadržinu njegovih pjesama.

7. Jedan drugi veliki pjesnik poganskih Araba, *Zuhejr b. ebí Sulmâ* (زُهَيْر بن أبي سلمى), od plemena Muzejna, vraća nas k Dâhis-Gabra-bojevima. U porodici mu bijaše mnogo članova pje-
sničkoga dara. Među pjesnikinjama su njegove sestre Sulmâ (سُلْمَى) i Chansâ (خَنَسَاء), a i očuh mu *Aus b. Hadžar* (أوس بن حجر) bješe slavni pjesnik vremena džahilijeta. Njegova sina *Ka'ba* (كعب) naći ćemo u okolici pejgambera, kojemu je u slavu pjevao. Sam *Zuhejr* opjevao je konac onoga plemenskoga rata zbog konjske utrke. Dva plemenita člana iz koljena Dubjan, Harim b.

Sinan i Hāriṭ b. 'Auf (حارث بن عوف) bjehu preuzeli na se, da isplate cjelokupnu krvarinu, koju je pleme 'Abs tražilo za glave svojih u boju posjećenih članova. Samo pod ovu žrtvu mogaše da se zaključi krvoproliće i uglavi mir megju zavagjenim plemenima. Najljepša kasida Zuhejrova slavi darežljivost ove velike gospode. Ova se pjesma ubraja megju najslavnije pjesničke proizvode, a otpočinje ovako:

أَمِنَ أُمِّ أَوْفٍ دِينَةً لَمْ تَكَلِّمْ بِحَوْمَاتِهِ الدَّرَاجَ فَالْمَتَّئِمَّ

»Je li to možda iza Ummi Evfe rpa, koja ne progovara, na tvrdoj zemlji Derrádža i Mutetellema?«

U ostalom Zuhejr ne pokazuje u svojim pjesmama onu pomamnu ćud arapskog beduinstva, što je dovlen zapazismo u nekih pjesničkih mu drugova. Naprotiv osjeća se finiji društveni moral u njegovim pjesmama, koje su obilno protkane moralnim poukama i riječima. Megju svim pjesmama pjesnika poganskoga doba u njegovim je pjesmama najviše mudrih i poučnih riječi.

8. A sada ćemo prijeći k onim pjesnicima, koji u ovom vremenu već ne žive u zraku samo arapske pustinje i ne crpe predmeta za svoje pjevanje samo iz prilika i divljih strasti beduinskoga života. Odsele ćemo se pozabaviti takvim pjesnicima, koje ragjaju obrazovane i više životne prilike, koji dolaze u doticaj na sjeveru, u Mezopotamiji, Siriji, s tamošnjim arapskim kneževskim dvorovima, traže njihovu milost i uživaju njihovo pokroviteljstvo. I ovo su pjesnici putnici; ali ovi ne idu za pustolovinama i za pljačkom, nego da potraže kneževe, da u njihovim sjenama razvijaju svoju pjesničku umjetnost. No ova razlika u životnim odnosima ne pravi razlike u njihovom duševnom shvaćanju. I ovi kao i njihovi beduinsko-viteški pjesnički drugovi crtaju kako Arabi misle o životu i moralu.

9. Na čelu je ovih pjesnika *Imru'ul-Kajs b. Hudžr* (إمْرُؤُ الْقَيْسِ بْنِ حُجْرٍ) od južnog arapskoga plemena Kinda, potomak starih jemenskih kraljeva. Djed mu Harit na čelu plemena Kinda

vladao je nad udruženim srednjim i sjevernim arapskim plemenima, a bješe strašan takmac hiranskim i gasanskim kneževima. Suviše spočetka VI. vijeka provalio je u Mezopotamiju, protjerao je hiranskoga kralja Mundira III. sa prijestola, pa je neko vrijeme vladao i u Hiri. Iza smrti Haritove razvrgao se snažan savez plemena. Sin mu Hudžr vladao je samo nad srednjim arapskim plemenom Benū Asad. Ovo bješe otac Imru'ul-Kajsu. Hudžr je — kako se priča — odagnao od sebe pjesnika kraljevića, koji milovaše pustolovine, te je tako knez pjesnik lutalački živio, tumarajući od plemena do plemena. Za to je i dobio ovaj nadimak: *El-melik ed-dillil* »lutalački kralj.« U tome pustolovnom životu dozna, da su se podanici pobunili protiv oca mu i da ga je zlikovačka ruka posjekla. I sada se razbudi u njemu arapsko čuvstvo dužnosti. Zavjeri se, da će mu odsada biti zadaća života, da na zlikovačkim buntovnicima osveti krv očevu. No u ovoj vrućoj želji svojoj naigje na svakakve smetnje; buntovnike je branio hiranski kralj Mundir. Najzad ga je rado primio bizantinski car Justinian (oko 530. g.) na svome dvoru u Carigradu i obećao mu potpore, da kazni zlikovce svog oca. Car je htio da se uspostavi stara kneževina Kinda, koja bi mu mogla poslužiti kao klin protivu Perzije, s kojom je vojevao. Za vrijeme postavio je Imru'ul-Kajsa filarhom u pokrajini Palestini. Na putu onamo umro je naprijeko u Angori. Priča se, da mu je uzrokom smrti bilo otrovano ruho, što mu ga je car darovao. Umro je ne osvetivši se nevjernim Asadovićima zbog očeve krvi. U pjesmama nesrećnog kraljevića često se crtaju zgode njegova nemirna života. Opisujući svoja putovanja imagjaše puno prilike, da pokaže, kako umije da iznosi prirodu. Nježnim glasom pjeva o svojoj ljubavi. Njega smatraju najfinijim i najodličnijim predstavnikom pjesništva džahilijeta, a najslavnija mu kasida ovako počinje:

قَفَا ثَبِكَ مِنْ ذِكْرِي حَبِيبٍ وَمَنْزِلٍ • بِسِقْطِ اللَّوَى بَيْنَ الدَّخُولِ حَوْمَلٍ

»Stojte (dva prijatelja moja), da plačemo, spominjući ljub-

ljenoga i stan mu na rubu pješćana mora izmegju Dechûla i Havmela«.

10. U doba Besûsine vojne (vidi I. 7.) vodi nas *Tarafa b. el-'Abd* (طَرْفَةُ بْنُ الْعَبْدِ), slavni pjesnik plemena Bekr. Njegov se dar naročito istaknuo na polju podrugljive poezije (hidža). Niko ne bješe siguran od oštrih strijela njegove poruge. Bio je i u Besûsinoj vojni. Poslije sklopljena mira ovaj mladi pjesnik, kojega na domu i onako ne ljubljahu, pogje na hîranski dvor, gdje ga kralj 'Amr b. Hind = عمرو بن هند (vladao od 554.—568.) milostivo primi, te je zajedno sa svojim ujakom *Mutelemmisom* (مُتَلَمِّسٌ), koji takogjer bješe izvrstan pjesnik, u velikoj časti živio. Ali s nekolikim nepromišljenim stihovima navuče na se srdžbu kraljevu. Kralj je njemu i stricu mu dopustio, da se vrate u svoju domovinu, pa im je dao i pisma za valiju one pokrajine (Bahrejn), u kojima je, kažu, preporučio ova dva pjesnika pažnji valije. No Mutelemmis posumnja u to, te uz put otvori svoj list i dade nekom znancu pisma da mu pročita. I doista kralj bješe naredio u listu valiji, neka donosioca lista živa zakopa. Mutelemmis baci svoj list u rijeku; no *Tarafa* se ne htjede povesti za njim, već ostade pri tome, da kraljev list neotvoreno uruči valiji. I učini tako. Valija, pročitav pismo, vrgne mladoga pjesnika *Tarafu* u tamnicu i žalosno ga pogubi. Otale je postala arapska riječ. *sahîfet-ul-Mutelemmis* »Mutelemmisov list«, t. j. sam nosi u ruci svoju smrtnu osudu.

Najdivnijom pjesmom *Tarafinom* smatra se jedna *kasîda*, koju je onom prigodom ispjevao, kada je, živeći još u svom plemenu, svojim rasipanjem osiromašio bio, te se prehranjivao, čuvajući stada svoga plemena. To je *kasîda* od 104 stiha, koja ovako otpočinje:

لِحَوْلَةِ أَطْلَالٍ بِرُقَّةٍ شَهْمِدِ • تَلُوْحُ كِبَابِي الْوَسِيمِ فِي ظَاهِرِ الْيَدِ

(»Od Chavle mogu se vidjeti tragovi stana na pješćanoj zemlji *Tehmeda*; svijetle se kao ostaci crteža spolja na ruci (tetoviranje)«.

Kako vidimo, svaki pjesnik u početku razgledava tragove stana svoje drage i plače, što je opustio. Ovom divnom pjesmom umilio se je jednome saplemeniku bogatašu iz svoga plemena, koji se je zauzeo za siromašnog mladog pjesnika i doveo ga u blagostanje. No on se nije dugo nauživao ovoga boljeg života u svojoj postojbini. Otišao je na dvor hiranski da propadne.

11. Njegov savremenik *Amr b. Kulthûm* (عمرو بن كلثوم) potomak je plemena Taglib, dušmanina plemena Bekra. Majka mu, junakna žena, bješe kći čuvenoga Muhelhila. Njegova poezija pokazuje nam vrhunac u slavljenju arapskih plemena (mufâchara = مفاخرة). I on bješe na dvoru hiranskoga kralja. Veoma je volio vino, a priča se, da je od mnogoga pića i propao. Ova se strast opaža na početku poznate mu pjesme, u kojoj hvali piće. Prvi stih glasi:

أَلَا هِيَ بِصَحْنِكَ فَأَصْبَحْنَا • وَلَا تَبْقَى حَمُورَ الْأَنْدَرِيْنَا

»Deder se probudi s tvojim peharom i pruži nam jutarnje piće, ne izostavi andarinskoga vina.«

12. *Hârit b. Hilizza* (حَارِثُ بْنُ حِلِزَّةَ) opet iz plemena Bekr, a slavi svoje pleme nasuprot plemenu Taglib i hoće da očisti čast svoga plemena naprama dušmaninu, koji je hiranskom kralju došapnuo klevete protivu Bekrovića. On ozbiljno opominje pleme Taglib, neka vjerno čuva mir, kojim je dokončana Besûsina vojna. Slavna mu pjesma počinje:

أَذْنُنَا بِبَيْنِهَا أَسْمَاءُ • رَبِّ نَاوِيْمِلٌ مِنْهُ التَّوَاءُ

»Esma nam je poručila, da se sprema na odlazak; doista ina ljudi, čiji ostanak biva nesnosan.«

13. Ovdje se može spomenuti i *Alkama b. Abada* (عَلْقَمَةُ بْنُ عَبْدِ) Arabi odlikuju svoje stare snažne pjesnike imenom *fahl* فحل (ždrijebac). A ovoga su pjesnika naročito počastili imenom: *Al-kamat-ul-fahl*. Od mnogih njegovih hvaljenih pjesama najznamenitija je ona, u kojoj moli gasanskoga kralja Hârit-el-'Aredža

(حارث الأعرج) reka vrati u boju uhvaćeno roblje iz plemena Temim, kojem i pjesnik pripada.

14. No najveći dvorski čovjek je izmeđju predislamskih pjesnika *Nābiga* (نابغة) po pravom imenu *Zijād b. Mu'āwije* iz plemena Dubjān. (زيد بن معاوية الذبياني). Zato ga spominjemo na zadnjem mjestu u ovom redu, jer je po vremenu najbliži postanku Islama. Prvo je bio u milosti hiranskoga dvora; no potisnut rovarenjem svojih zavidnika morao je pobjeći iz Hire te pošao na dvor Gasanovića u Siriji. Otalen onda šalje oproсну pjesmu u Hiru, u kojoj dokazuje, da je nevin i da su lažne optužbe protiv njega. I pošlo mu je za rukom, da umiri kralja i da se vrati na hiranski dvor. Svrha je njegovim *kašidama* poglavito ta, da hvali kneževe; no ima u njega i takvih pjesama, koje se tiču unutrašnjih dogogjaja plemena Dubjan, njihovih saveznika i bojeva. Uopće, ozbiljnost i odličnost njegovih pjesama diže ih iznad običnog poganskog arapskog pjesništva.

15. Pjesnici džahilijeta nijesu nikli samo iz poganskih arapskih redova. Na području arapskoga jezika (osobito u okolici Jetrica, poznije Medine) živjelo je mnogo jevrejskih plemena, koja se sveosve uživješe u arapski duševni život. Više plemena (n. pr. Taglib) ispovijedalo je kršćansku vjeru. U hiranskoj kneževini bješe kršćanstvo rasprostranjeno. *Ibād* bješe ime kršćanima. Izmeđju njih zna se za više odličnih pjesnika. Najznamenitiji je *Adī b. Zejd* (عدي بن زيد), kojem je već otac i djed bio visok činovnik u hiranskoj kraljevini. Sam *Adī* izvrsno se obrazovao u Perziji, gdje ga je kralj upotrebio u državnoj službi i stalno ga obasipao svojom milošću. I u Carigrad je odlazio kao poslanik perzijskoga kralja. Poslije je opet zauzimao visoko dostojanstvo u hiranskoj državi i jako uticao na državne poslove. Najzad je pao žrtvom spleta i u tamnici umro. Od njegovih pjesama, što su nam preostale, najpoznatije su mu pjesme o vinu; no osim toga ima on i pjesama, koje pokazuju ozbiljno shvatanje života i umuju o prolaznosti zemaljskih stvari.

Od jevreja valja da se naročito spomene *Samau'al b. 'Adi* (سَمَوَّالُ بْنُ عَدِي), kome i sin i unuk zauzimaju mjesta među arapskim pjesnicima. Životopis mu je u vezi sa zgodama Imru'ul-Kajsa (vidi 9.). Semeu'el prebivao je u gradskom dvorcu el-Eblek (»Šareni«) sjeverno od Medine (tada još Jetrib), pokraj mjesta Tejma. Vraćajući se iz Carigrada, Imru'ul-Kajs našao je neko vrijeme utočišta u ovom dvorcu, a prije odlaska svog povjerio je bio gazdi toga dvorca pet pancira. Znamo već, da je nesretni kraljević uz put naprijeko umro. Poslije smrti mu navališe njegovi silni dušmani, koje je hiranski kralj podupirao, na ovaj dvorac i pozvaše Samau'ala, neka im dadne ove pancire. Ne Semeu'el ne dade povjerenih mu stvari ni tada, kada mu napannici uhvatiše sina i zaprijetiše, da će ga posjeći. I na njegove oči smakoše mu sina. Samau'al nije se pokolebao u svojoj vjernosti prema pokojnom Imru'ul-Kajsu. Otalen i arapska riječ: Vefā ke-yefā-il-Samau'ali: (وَفَاءُ كَوْفَاءِ السَّمَوَّالِ) »Vjeran je ko Samau'al.«

16. Pokraj junaka ima i *ženskinje* mjesta u književnoj povijesti starog arapskog pjesništva. Znamo, da i u bojevima vatreni i oduševljeni stihovi žena prate ljude na bojna polja. No njihov pravi pjesnički poziv izbija ponajviše u *pjesmama tužaljka* (rita, mertije). Kao u staro doba sedž' (vidi gore I. 1.), tako im kasnije služi razvijenije pjesništvo, da oplachu odličnije ljude svoga plemena. Različiti ubojni dani, poginuli junaci Besusine. Dahis-Gabra-vojne pružahu im obilne prilike za to. No eno ih sa svojim naricaljkama i u porodicama, koje izvan ratova oplakuju mrtve, da udovolje tradicijom pravu, što zapada pokojnika; jer stari Arabi smatrahu čisto svojom vjerskom dužnošću, da se to izvrši.

U jednoj zbirci tužaljki džahilijeta ima pjesama od 61 pjesnikinje. Megju njima je *el-Chirnik*, (الْحِيرْنِيقُ), sestra pjesnika Tarafe (vidi 10.). No najznamenitija je i po broju pjesama najplodnija među njima *El-Chansā*, čije tužaljke čine cio svezak, a od ovih su najčuvenije one, koje je ispjevala u smrt svoje braće

Sachra i Mu'avije. No s ovom pjesnikinjom prispjeli smo već u doba Islama. Njezino sjajno vrijeme pada u doba džahilijeta; no dočekala je i Islam, kojem se oduševljeno pridružila. I sama je bila u boju kod Kādīsijje (14. god.), u kojem su joj četiri sina poginula.

III.

Pjesnici, što ih zateče početak Islama.

Nekoliko znamenitih pjesnika, što dočekaše vrijeme poslanikovo, završava ovo klasično doba arapskoga pjesništva.

1. *Lebid b. Rebi'a* (لبيد بن ربيعة) od plemena Benū Džāfer. Megju najljepše *kaside* spada ova njegova pjesma, koja ovako počinje.

عَفَّتِ الدِّيَارُ مَحَلُّهَا مُقَامُهَا . عِنِّي تَأَبَّدَ عَوَّلُهَا فَرِجَامُهَا

»Nestalo je u Mini stanova, mjesta i naselja, opustio je Gavl i Ridžam.«

U ovoj slavnoj *kasidi* na pravi beduinski način otpočinje prvo s razmišljanjem o *atlalu* i jada se zbog odlaska svojih milih; za tim opisuje svoju devu, na koju se penje, da ode dalje od toga tužnoga mjesta; crtanje pustinje pruža mu prilike, da opiše divljega magarca; poslije se sastaje s jednom košutom, koja iz dana u dan tamo amo bludi, tražeći svoje jelenče, što ga je vuk izio; iznenade je hitri lovci — što pjesniku daje prilike da opiše lov. Tek iza toga počne *Lebid* da slavi sebe sama, da hvali svoje vrline; najpošlje uvlači i svoje pleme u ovo hvaljenje. Ova je pjesma *Lebidova* najsavršeniji primjer, kako se mijenja sadržina *kasidā* i kako se raspada na dogogjaje. Čuvene su i njegove elegije u smrt brata mu *Erbeda*, koga je na povratku iz Medine grom ubio. Sve je ove pjesme ispjevao *Lebid* u svoje pogansko doba. Pod starije dane i sam je došao u Medinu pred lice poslanikovo s jednim izaslanstvom svojega plemena. Čuvši jedan odsjek iz Kur'ana, zarekao se, da odsada ne će ispjevati ni jednog stiha. Priča se, da je veoma ostario; kažu, da je umro tek

iza Mu'avijina stupanja na prijesto (41.) u 145. godini života, no to će svakako biti pretjerano.

2. *Mejmûn b. Kajs* (ميمون بن قيس) obično je poznat pod *al-A'sâ* (الأعشى). Podrijetlom je iz daleke pokrajine Arabije iz Jemâme, od plemena poznata s pjesničkoga dara. Već u svojoj ranoj mladosti proputovao je Arabiju od Hadramuta do Hire. Čak je bio prešao daleko preko granica poluostrova. Bio je gost i na dvoru perzijskoga kralja. S ovih mnogih putovanja proširio mu se vidokrug; stoga je visina obrazovanosti u njegovim pjesmama mnogo viša, nego li u ostalih predstavnika arapskog pjesništva iz toga vremena. On se u isti mah broji među pjesnike, koji su se odlikovali višestranošću kako u obliku tako i u predmetu. Majstor je u opisivanju vina, lova i prirode, velik je kada se ruga kao i kada u slavu pjeva. Kao pjesnika slave bogato su ga nagrađivali, a kao podrugača svi su ga se bojali. Ima ih, koji su ga smatrali najvećim arapskim pjesnikom. Slava pejgamberova pobudila ga je, da mu pogje u Meku na poklonstvo. I pridružio se pejgamberovim vjernim jednom proslavljenom pjesmom pohvalnicom.

3. Ovakyom jednom pjesmom pohvalnicom proslavio se *Ka'b b. Zuhejr* (كعب بن زهير), sin onoga Zuhejra, s kojim smo se malo prije kao s poganskim pjesnikom upoznali (II. 7.) Sprva je bio među onim pjesnicima, koji su svojim pjesmama vrijeđali pejgambere i rugali se njegovim vjernima. Zbog toga se resululah tako razljutio na njega, da je *Ka'ba* proglasio na smrt osuđenim. No naskoro je došao *Ka'b* k pejgamberu s jednom pjesmom pohvalnicom, koja se i danas zove po početnim riječima *Bânet Su'ad* = بَأْتِ سَعَادُ («Su'ad je otišla»). Za nagradu pejgamber je svojim plaštem zaogrnuo pjesnika, koji je komad i danas još svetinja za Muslimane.

4. No oznaku „šâ'ir un-nebi“ (شاعر النبي) »pjesnik pejgamberov« najviše zaslužuje *Hassân b. Tâbit el-Ansâri* (حسان بن ثابت)

(الأصاري) iz medinskoga plemena Chazredž. Njegovi se pjesnički počeci kreću na hiranskom i damašćanskom dvoru. U svesci njegovih pjesama, što su nam preostale, imade dosta, u kojima u svoje pogansko vrijeme, kao i ostali arapski pjesnici, pjeva o vinu i ljubavi. Čim je pejgamber došao u Medinu, namah je pristao uza nj, pa ostavivši predmete poganskoga pjesništva posvetio je svoj dar slavljenu pejgambere i suzbijanju njegovih protivnika. Dok Ka' b i A' ša spjevaše po jednu pjesmu u slavu resululahu, dotlen slavopoji Hassánovi prate njegov cijeli život. Pjeva o svim pobjedama pejgamberovim; njegove pjesme žale u bojevima poginule vjerne, dok najpošlje u mnogobrojnim svojim čuvstvenim kasídama oplakuje smrt pejgamberovu. On je prvi pravi muslimski pjesnik. Dugo godina je preživio pejgambere; umro je u 54. godini Hidžreta.

5. Iz ovog ćemo prijelaznog vremena spomenuti još jednoga pjesnika, kao primjer onih predstavnika poganskog arapskoga duha, u kojih se ne opaža uticaj vjerskog preobraženja arapskoga naroda. To je *Džerrel b. Aus el-Hutaj' -a.* (جرول بن أوس الخطئة). Bješe siromašan čovjek, koga su životne prilike vazda primorale, da tumara i prosi. Tu je izvor njegovim pjesmama pohvalnicama kao nagradama za dobivene darove i pjesmama podružgaticama, kojima se opet sveti, što se prevario u svojim očekivanjima. Strašna bješe njegova hidža. Duh Islama je nastojao da dokrajči ove izlive poganske čudi, te je tako 'Omer halifa vrgao u tamnicu ovoga velikoga satirika, čije su nam se pjesme prilično potpuno sačuvale. Umro je oko 30. g. po H.

IV.

Doba Omejevića i sabiranje starog arapskog pjesništva.

1. U arapskoj je književnosti prva prava knjiga, sveta knjiga Islama, *Kur'an*. Prvo su halife Abū Bekr, a poslije 'Otman u jednu knjigu sastavili objave pejgambere Muhameda iz usta

onih, koji bjehu upamtili ove objave, a isto i na temelju svojih rasijanih pismenih bilježaka.

2. Pjesme pjesnika poganskoga vremena nijesu se u ono doba ko književni rad sastavljale u zbirku. Vještina pisanja doduše ne bješe sasna nepoznata u Arabiji i veoma je vjerovatno, da su se od starih pjesama mnoge i u pismu sačuvale, i ako to nijesu činili baš sami pjesnici, a ono u mnogo slučajeva rāvije, koji su s njima bivali i bavili se kazivanjem njihovih pjesama. Što se nije sačuvalo napisano, ono je prepušteno usmenom predanju. Po tome je moguće razumjeti, što je od arapskog pjesništva prije VI. vijeka po Is. tako malo preostalo i što je veliki dio pjesništva toga vremena propao. No ne da se pomisliti, da su se opsežne, umjetno gragjene kaside kroz dugo vremena samo po usmenom kazivanju i pamćenju od naraštaja do naraštaja mogle očuvati.

3. Ovi plodovi starog arapskog duha spaseni su od zaborava samo tim, što je obrazovanost, koja je nastala na osnovu Islama, probudila književni osjećaj, a ovaj je opet razbudio svijest o potrebi, da u pisanim zbirkama treba sabrati i za potomstvo sačuvati ostavinu starih pjesnika, kojom se arapski narod ponosio.

Ovo je sabiranje moglo da bude na tri načina: a) ili su u jednoj zbirci u svezi sastavili sve poznate pjesme *istoga* pjesnika; ili b) sabrali su pjesme raznih pjesnika, koje su se sačuvale u *jednom plemenu*: ili najpošlje c) sabrali bi u jednu zbirku one pjesme, koje im se činile da spadaju skupa po *predmetu* ili *po obliku*, makar bile i od različitih pjesnika.

Zbirke po pjesnicima, daklen one, koje spadaju u prva dva razreda, nazvaše u arapskoj književnosti (a poslije i u književnostima ostalih muslimskih naroda) riječju: *divân* (mn. *devâvîn* = ديوان — دواوين) Vele n. pr. *Divân un-Nâbige* t. j. zbirka svih pjesama, što ostaše od pjesnika Nâbige; ili vele: *devâvîn eš 'âr il-kabâ'il*, zbirka megju plemenima (jedn. *kabile* = قبيلة) postalih pjesama ili podrobnije n. pr. *divân eš'âri Beni Temim*, zbirka u plemenu Beni Temim postalih pjesama.

4. Takove zbirke postale su ponajprvo u doba vladavine halifa iz kuće Omejevića (40.—133.). Ovi vladari, kojima sjedište bješe na rubu arapske pustinje u Damasku, gradu sa tradicijama stare arapske obrazovanosti, gdje su na dvoru Gasanovića često boravili arapski pjesnici, s ljubavlju su gajili u svojim okolicama duh arapstva. Ne samo da su štitili pjesnike, koji podržavahu i njegovahu način starog pjesništva, nego su podupirali i sabiranja ostataka pjesništva poganskoga vremena, za koje su se veoma interesovali. Tako se u drugoj polovici vladavine Omejevića razvila na ovaj način ona znamenita grana arapske filologije. Ovi sabirači izlaze u pustinju megju plemena i bilježe pjesme, koje ljudi pojedinih plemena ponosno deklamuju kao pjesme svojih pjesnika. Tom prigodom doznaju za ratne dogogjaje (*achbâr*), koji su davali povoda pjevanju, a bili su ujedno i istorijski spomeni plemena. Megju onim narodnim ljudima, koji su najčišće čuvali arapstvo, bilježe dalje i svagdanje poslovice i značenja im (*amâl-ul-‘arab* = أمثال العرب), najzad megju onima, koji su najvrsniji, da tumače pjesme, traže objašnjenja onih riječi, kojima Arabi u gradovima baš nisu sasma vješti. Oni često dolaze na dvor halife, da o ponekoj beduinskoj pjesmi ili poslovice obavijeste vladara, koji ih je radi toga iz daleka kraja pozvao, pa se bogato obdareni vraćaju s njegova dvora.

5. Od ovih sabirača spada megju najprve i najglasovitije *Hammâd ur-râvije* = حماد الراوية (rod. 75. umr. 155.). Ime mu kaže, kakvo mjesto zauzima megju *râvijama* stare poezije. S njegovim djelovanjem spojena je jedna osnovna činjenica povijesti arapske književnosti jer on nije samo sabirao pjesama, nego ih je u isti mah i ocjenjivao. I tako je našao, da se iz velike množine cijele poznate arapske pjesničke ostavine naročito *sedam kasîda* kao najvrjednije ističu. I to one *kasîde* Imru’-ul-Kajsa, Tarafe, Zuhejra, Lebîda, ‘Amr b. Kûltuma, ‘Antare i Hârit b. Hilizze. Već početni im stihovi, s kojima smo se naviše upoznali, mogli su nas donekle uputiti u ovu njihovu odličnost. On je ovih sedam *kasîda* nazvao,

da su *el-mu'allakāt* (المعلقات) »povješane« t. j. »velikog štovanja vrijedne« pjesme, a drugo im je ime *es-sumūt* (السموط) »struk kičena bisera oko vrata« ili *es-sab-ut-tivāl* (السبع الطوال) »sedam dugih pjesama.«

Uz prvi naziv veže se jedna književna pjesnička priča, koju muslimska nauka isto kao i zapadna meće u carstvo bajki. Priča se, da je u pogansko doba bio u Araba običaj, da u 'Ukáz-u, blizu Meke, održavaju godišnje velike zborove, pa su se tom prilikom i pjesnici natjecali svojim pjesmama. Onu pjesmu, koju bi suci proglasili prvom, objesili bi u mećanskoj Ka'bi zlatnim slovima na dragocjenoj tkanini izvezenu. Sedam *mu'allaka* bilo bi dakle ovako nagrađene pjesme, a naziv bi im značio, da su to pjesme »povješane u Ka'bi«. Rekosmo malo prije, da ovo objašnjenje naziva nema povjesničkog temelja.

Uz ovih sedam *mu'allaka* obično se dodaje još po jedna *kasída* od Nábige i el-A'se, odnosno da se održi broj sedam, među se ove na mjesto pjesama 'Antare i Hārit-a.

6. Među najveće sabirače spada u ovome periodu *Abū 'Amr b. el 'Alā* أبو عمرو بن العلاء (umro 154.), koji zauzima ugledno mjesto ne samo u sabiranju stare poezije i u upotrebi klasičnog arapskog jezika, nego i u jeziku Kur'ana. Njegove zbirke i bilješke bjehu mu napunile kuću do krova. U svojim starijim godinama okanio se proučavanja poganskog arapskog jezika i poezije, te je htio da se bavi samo vjerskom naukom. Tada je sve svoje zbirke bacio u vatru; no priča se, da je imao u pameti svu basnoslovnu množinu ovih spaljenih zbiraka. Iz njegove su škole potekli veoma glasoviti arapski filolozi, koji su u naraštaju iza sebe dalje razvijali ovu struku nauke.

7. Duh, što su ga Omejevići gojili, održao se poslije propasti ove vladarske kuće i pod vladarima Abasovićima. Nekoliko boljih sabirača i komentatora arapskog pjesništva radilo je pod prvim vladaocima nove vladarske kuće, takogjer uz potporu ovih

vladara. Na poziv kalife Mensūra neki čuveni poznavalac i sabirač pjesama *al-Mufaddal ud-Dabbî* = *المفضل الضبي* (umr. oko 170.) sabrao je pod imenom *Mufaddalijât* (المفضليات) 128 *kasîda*, koju je zbirku namijenio bio za odgoju halifina sina i nasljednika, Mehdije.

8. U sabiranju arapskog pjesništva ima veliku ulogu *Chalef ul-Ahmer* (خلف الأحمر) (umr. 180.). Porodica mu bješe podrijetlom iz turske pokrajine Fergâne; bješe potomak ratnog zarobljenika, kojeg je Kutejba b. Muslim iz srednjoazijskih ratova doveo bio sobom. Chalef bješe i sam darovit pjesnik. On se toliko bijaše uživio u jezik starih arapskih pustinskih pjesnika, u tok njihovih misli, u način opisivanja prirode i u njihova pjesnička svojstva, te je tako potpuno po njihovu načinu pjevao, da se rođjene pjesme Chalefa ne mogu razlikovati od onih, koje je iznosio iz djela starih pjesnika. On je ovaj svoj dar obilno upotrebljavao na to, da pod imenom starih pjesnika saopći takve stihove, koje je sam sobom gradio. Ove je krivotvorine i sam priznao. Po tome je u prosugjivanju ostavštine stare poezije doista mučno razlikovati pravo staro gradivo od onih sastavnih dijelova, koje su gradili Chalef i—kako ne bješe u tome sam—njemu po daru slični rāvije, te ih pridodavali starim pjesnicima ili kojima su proširivali prave stare pjesme.

9. Iz škole ovih ljudi potiču u daljem nizu ona nastojanja, koja se u poznijim vijekovima pojaviše oko sabiranja i tumačenja arapske poezije i kojima imamo da zahvalimo, što su nam preostali ovi znameniti svjedoci stare arapske obrazovanosti i duševnoga života. Najznamenitiji su među njima ovi: *Abû Ubejda Ma' mer b. el-Mutennâ* = *أبو عبيدة مَعْمَرُ بنِ الْمُثَنَّى* (umr. 209.), *Abû 'Amr eš-Šejbânî* = *أبو عمرو الشيباني* (umr. oko 205.—213.), pa *'Abdulmelik b. Kurejb el-Asma'î* = *عبد الملك بن قُرَيْبُ الأَصْمَى* (umro. 216.), koji je bio od velikog glasa i uticaja, *Muhammed-ibn el-A'rabi* = *مُحَمَّدُ بنِ الأَعْرَابِي* (umro 231.), *Ja'kub ibn as-Sikkîl* = *يَعْقُوبُ بنِ السِّكِّكِتِ*

(umr. 243.), *Abū Ḥatīm es-Sidžistānī* = أبو حاتم السجستاني (umr. oko god. 250.), ponajvigjeniji učenik el-Asme'i-je, *Abu Se'īd Hasan as-Sukkerī* = أبو سعيد حسن السكري (umro 275.) isto iz škole el-Asma'i-je, koji imade najviše zasluga oko sabiranja divana, *Abu-l-'Abbās Ta'leb* = أبو العباس ثعلب (umr. 291.). Ovi su u prvom redu zaslužili hvalu, sabirajući i uregjujući divane pojedinih pjesnika. Mnogi su se izmegju njih puno trudili, da saberu i divane pojedinih plemena; no, kako se čini, ove su zbirke za nas propale osim jedne, koju je konačno uredio takogjer es-Sukkerī. To je divan pjesnika iz plemena *Hudejl*, što su ga evropski naučenjaci izdali. Ovaj divan ne obuhvata samo djela poganskih pjesnika, najviše prostora zauzimaju u njemu pjesme *Abū-Du'ejb-a* = أبو ذؤيب, pjesnika muhadrema (vidi II, 7), koji je lično sudjelovao još i u afričkim osvajanjima Islama.

10. Sabiranje divana još se dugo nastavljalo, dok je od prijašnjih radova pobrao plod *Jūsuf b. Sulejmān el-A'lem es-Šantamari* = يوسف بن سليمان الأعمى الشنتامري, naučenjak iz Španije (Santa Marije), (umr. 476.), koji je od mnogih divana po općem mišljenju šest najizvrsnijih skupa izdao i izvrsnim tumačenjima propratio (C. 4.). Stoga je ime ovoj zbirci: *Devāvīn uš-šu'arā is-sittet il-džahilijjīn*, (دواوين الشعراء الستة الجاهليين) »divani šestorice džahilijja-pjesnika«, u kojoj je zbirci sastavio divane ovih šest pjesnika: 1. Imru'ul-Kajs-a, 2. Nābige, 3. Antare, 4. Tarafe, 5. Zuhejra, 6. Alkame. Ovaj se rad temelji na tradicijama one poezije, oko čijeg su se sabiranja naprijed spomenuti veliki naučenjaci trudili.

11. U ovom plodnom vijeku počeli su obragjivati pjesničku književnost i s gledišta *sadržine*. Postavili su pojedine razrede po sadržini (junaštvo, ljubav, žalost, porugu, slavljenje, gostoljubivost itd.), pa su, ne ograničivši se samo na pjesnike prije Islama, sabirali najodličnije pjesme ovakih predmeta. Ovake zbirke po prvom poglavlju, gdje su *junačke* pjesme (hamāsa), obično nose

ime *Hamāsa* حماسة. Pjesničkih zbiraka s ovakim imenom imade više u arapskoj književnosti. Najrasprostranjenija je velika *Hamāsa*, što ju je sastavio *Abū Temmām Habīb b. Aus* = أبو تمام حبيب بن أوس (umr. 231.). Uz ovu valja još spomenuti slično nazvanu, ali manje rasprostranjenu zbirku, koju je napisao mlagji savremenik i takmac *Abū Temmām-ov Abū 'Ubād el-Buhturī* = أبو عباد البخري (umro 284.) S obadvojicom ćemo se sastati još i megju samostalnim pjesnicima.

12. U svezi s pjesništvom poganskoga doba otpočeli su u ovo vrijeme da obragjuju i poslovice (*amtāl*), što su po staro arapsko društvo i njihove poglede na svijet tako znamenite.

Prvi je veći početak učinio *Abū 'Ubejd el-Kāsim b. Sellām* أبو عبيد القاسم بن سلام (umr. 223.), učenik el-Asmai'-je; otac mu bješe grčki zarobljenik. Za tim se obilatije bavio ovim poslom *Abū Hilāl el'Askerī* = أبو هلال العسكري (umro 395.), dok nije onda *Abul-Fadl el-Mejdani* = أبو الفضل الميداني (umro 518.) svojim djelom pod imenom *Kitāb medžma 'ul: amtāl* = كتاب مجمع الأمثال u dvije goleme sveske osobito lijepo taj posao izveo, proprativši veoma znamenitim tumačenjima svoje sastavljene stare arapske poslovice, u kojima je istakao i odnose njihove prema pjesništvu.

13. U III. vijeku otpočeli su istraživati život pjesnika u svezi s njihovim pjesmama. Prvo veće djelo na tome polju napisao je *Abu Muhammed 'Abdullah ibn Kutejba* = أبو محمد عبد الله بن قتيبة (umro 276.), koji se u drugim granama književnosti proslavio, i to pod ovim imenom: *Kitāb uš-šī r veš-šu'arā* = كتاب الشعر والشعراء (knjiga pjesništva i pjesnika). Najopširniju enciklopediju arapskog pjesništva sastavio je *Abul-Faradž el-Isfahāni* = أبو الفرج الاصفهاني (umro 356.) u djelu, koje je ne samo zbog poznavanja starih arapskih pjesnika najznamenitije, nego je u isti mah najobilnije vrelo za one, koji proučavaju arapske odnose, pošto pjesme vazda prati opis onih dogagjaja, koji su dali prilike za pjevanje. Ime je

ovome golemom djelu: *Kitâb ul-agāni* = كتاب الأغاني (= „knjiga pjesama“). Štampano mu se izdanje raspada u 21 dio. Kako Ibn Kutejba, tako je i Abu-l-Faradž osim arapskog poganskog pjesništva uvrstio u svoj prikaz i pjesnike poznijih naraštaja sve do svoga vremena.

14. Vidjeli smo, da zameci ovih težnja, na čije smo se i poznije razvitke, kako ne bi prekidali, već ovdje morali obazrijeti, zahvaćaju natrag u doba Omejevića i da su iznikli iz interesovanja, što ga pokazuju vladavinski krugovi ovoga doba za preostatke starog arapskog duha.

Nije daklen nikakvo čudo, što se duševni život ovoga vremena očituje ne samo u oživljavanju starine i u sabiranju njezinih preostataka nego na pjesničkom polju rade marljivo i savremenici, od kojih se mnogi mogu slobodno takmiti s pjesnicima džahilijeta, za kojima su uzastopce pošli.

Doba Omejevića pokazuje izravan nastavak starom arapskom pjesništvu. Pjesme ovoga doba, i ako u njima imade tragova onoj velikoj promjeni u povjesničkom položaju arapskoga naroda, i ako se u njihovim predmetima ogledaju veliki dogogjaji toga vremena, opet nas prenose u duh izvornog arapstva. To se osobito vidi u rugalicama (*hidža*), koje veliki pjesnici ovoga vremena goje, ne zapuštajući uz to ni pjesama pohvalnica, kojima ugagjaju naročito halifama i silnim državnici. Veoma je slavan megju njima *el-Achtal* = الأخطال (umr. 92.), sin kršćanskoga plemena Taglib, (vidi naprijed III, 15), koji, premda je ponajviše živio u gradu, s vremena na vrijeme čezne za pustinjom, da ovdje u starinskim stanovima svoga plemena živi pravim arapskim životom pod čadorima i da crpe podsticaje za poeziju po beduinskom načinu. Veoma su mu glasovite dvorske pjesme u slavu vladalaca iz kuće Omejevića. Čuvši takvu jednu veliku pjesmu halifa Abdulmelik naložio je, da pjesnika u svečanu pohodu uvedu u prestonicu Damask i da na ulicama ovako viču pred njim: »Evo, ovo je pjesnik emîr el-mu'minâna (vladara vjernih); evo, ovo je najodličniji pjesnik

arapski.« No umio je da pjeva i satirične pjesme protiv svojih neprijatelja, po načinu starih hidža. Sudjelovao je u najznamenitijoj pjesničkoj utakmici, što je zna ovo doba arapske književnosti, i to izmegju dva pjesnika, koji s el-Achtalom skupa bjehu najsnažiji pjesnici u doba Omejevića, te koje smatraju sjajnim trajnim zvijezdama na nebu poezije ovoga vremena.

15. Ime je ostalaj dvojici: *Hammám b. Gálíb* = *حام بن غالب* od plemena Dárim (دارم) koji je obično pod imenom *el-Farazdak* (الفرزدق) poznat (umro oko 110.) i *Džerír b. Atijja* *جرير بن عطية* iz plemena Kulejb (umro isto oko 110.). Obojica su od svoje rane mladosti izvrsni majstori u satiričnoj pjesmi, a taj su dar najpošlje i jedan protiv drugoga upotrebili. Jetkim ruženjem navaljuju jedan na drugog, vazda ističući i u svojoj ličnoj utakmici slavna predanja svojih plemena i prošlosti svoje uže rodbine, a iznoseći tamne strane iz prošlosti neprijateljskog plemena i porodice. Farazdak se naravski svejednako diči slavom svog oca i djeda. Obojica bjehu na glasu sa svoje goleme darežljivosti megju temimskim plemenima, kojima su plemena Dárim i Kulejb kao niža plemena pripadala. U ovu se utakmicu umiješao i el-Achtal sa svojim pjesmama i stao na stranu Ferzdeka. Pjesme iz ove trojne utakmice poznate su u arapskoj književnosti pod imenom: *En-neká'id* = *النكائر* (jednina: *nakáida*), a iz njih izbija najčišće duh vremena Omejevića.

16. Ova tri pjesnika bijahu rodnom iz Mezopotamije, gdje im se plemena bjehu naselila. Pjesnici prave Arabije iz toga doba ne bave se toliko junačkom poezijom, nego pjevaju o ljubavi. Od ovih se najviše ističe *Omer b. Abi Rebí'a* *عمر بن أبي ربيعة* (umro oko g. 100.) iz plemena Kurejš (قُرَيْش), a ljubavne su mu pjesme sabrane u jedan divan.

Od ljubavnih pjesnika ovoga vremena veoma se proslaviše dva muža, kojih je ljubavne doživljaje prisvojila narodna poezija ne samo arapskih već uopće istočnih muslimskih naroda. Jedan je *Džemíl* *جميل* iz plemena *'Udra* (عُدرة), koji u pjesmama slavi

svoju dragu *Butejnu* بُتَيْمَةَ; drugi je *Medžnūn* = مجنون iz plemena 'Amir (عامر), po svom pravom imenu *Kajs b. Mulavah* قيس بن ملح koji je ime *medžnūn* dobio stoga, što mu je nesrećna ljubav prema *Lejli* ليلي otela zdrav razum i dovela ga do ludila. Ljubav izmeđju *Medžnūna* i *Lejle* omilio je predmet i poznijim turskim i perzijskim pjesnicima, a najčueniji međju njima ogledaše snagu u ovom predmetu, kojem je osnova u arapskoj književnosti. Godina smrti Džemila i *Medžnūna* stavlja se u osmu do devete desetine.

S njima naporedo kao pjesnika ljubavi valja spomenuti *Kutejjira* كَتَيْرَة, koji je nastojao da očuva pjesme Džemilove, ali je i sam pjevao ljubavne pjesme svojoj 'Azzi (عزة). Stoga ga nazivaju *Kutejjir 'Azza* (umr. 105.). Nekoje mu pjesme kazuju, da je bio odani pristalica one grane ši'ijske sekte, koja je u povijesti Islama kao *Kejsūnijja* (كيسانية) poznata.

17. Samo ćemo poimenice spomenuti još nekoliko izmeđju slav-
nih pjesnika iz doba Omejevića, kojima su divani brižljivo sabrani,
a pjesme im zauzimaju osobito mjesto u arapskoj književnosti, i to:
al- Kutāmī = القطامي (umro 101.) iz plemena Taglib, koje je i u
Mezopotamiji nastavilo svoje borbe protiv utakmičkih plemena,
s kojima se nekada na arapskom poluostrvu borilo. *Kutāmī* ne
samo da svojim pjesmama podupire svoje suplemenike, no se i
sam bori u bojevima, o kojima pjeva; *Gajlān b. 'Ukba* (Du-
rumme) = غيلان بن عقبه ذوالرمة (umro 117.) čuven je stoga, što je
začudno vjerno pjevao po načinu pustiničkih Araba; njega drže
posljednjim predstavnikom pjesništva beduinskoga stila; *Kumejl*
b. Zejd = كميث بن زيد (umro 126.), koji je naročito stoga znamenit što
je imao smjelosti, da u svojim pjesmama protiv Omejevića u mnogim
kasidama slavi porodicu *Hāšim* (هاشم), koja je tražila hilafet za sebe;
ove sabrane kaside nose ime: *el- Hāšimijāt* (الهاشميات). Zbog ove

njegove smjelosti vrgoše ga u tamnicu, iz koje se samo bijegom mogao spasiti od smrti, na koju bješe osugjen.

18.) U isto doba uvodi nekoliko pjesnika umjetnika u *kasîde redžez* pjesništvo (vidi I, 2), koje se dotada smatralo samo narodnom vrstom. *Al-Addžâdž* = *المعراج* (umro 90.) bješe ponajbolji majstor redžeza u *kasîdi*. Od njegovih mnogih pjesama ove vrste najznamenitija mu je velika redžez-*kasîda* od 180 redaka, koja ima slik na r i u kojoj slavi vojskovogju 'Omer b. 'Ubejdallâha (u doba 'Abdalmelika), koji je sjajno pobijedio buntovnike zvane: *chavâridž* (خوارج). Isto je tako slavan u ovoj vrsti pjesnikov sin *Ru'ba b. el-Addžâdž* *رؤبة بن المعراج* (umro 145).

B.

DRUGI ODSJEK.

Arapska književnost u doba Abasovića.

I.

Općenito.

1. Halife iz kuće Omejevića bjehu od 40.—133. na čelu Islama. Za njima zauzeše potomci pejgamberova strica Abasa najprvo mjesto u vladavini Islama (133.—657.).

Dok se u doba Omejevića književni rad kretao poglavito oko gojenja starog arapskog duha te pribiranja pjesničke ostavštine, a pjesnici nastavljali i na svoju ruku prijašnji rad, dotlen se u novo doba odmah s početka lijepo koračilo u daljem razvijanju *obrazovanosti i književnosti*. Onaj duh, što su ga vladaoi Abasovići gojili, pomagao je ne samo obragjivanju poezije i podupirao razvitak i ostalih pravaca lijepe književnosti, nego je uvelike proširio arapsku književnost i u pravom naučnom pogledu.

2. Ni u prijašnjem vremenu nijesu na arapskoj knjizi radili samo korjeniti Arabi. Već u doba Omejevića pregaziše islamska osvajanja daleko granice arapskih plemena. Pod Omejevićima rasprostriješe se islamska osvajanja u Aziji daleko čak dogranice Kine i prodriješe i u Indiju. Tako dospješe i *nearapski narodi* pod uticaj Islama, napose Perzijanci i Turci. Svi ovi postadoše saradnici u kulturnom životu, što ga Islam bješe osnovao. Iz ratova dospješe u središte mnogi ratni zarobljenici; primivši Islam postajali su slobodni, a kao štitićenike (mevlâ = مولى množina: mevâlî = موالى) primali su ih u arapska plemena. Sinove i unuke njihove nahodimo već među onima, koji uveliko sudjelovahu u radu oko arapske obrazovanosti.

Naprijed spomenuti *Hammâd er-râvija* nikao je iz plemena Dejlem (ديلم), a *Chalef el-ahmer* bješe turske narodnosti.

Dok je u doba Omejevića, kada su Arabi bili jači u radu na svakom polju javnoga života, a uticaj tugjinski samo u maloju mjeri izbijao, dotlen pod Abasovićima, koji su i svoju prijestonicu prenijeli bili na područje stare perzijske države (u Kufu, Enbâr, pa Bagdad), otimlje sve više maha uticaj Nearaba u javnom životu, književnosti i nauci. Opaža se, da su najznamenitiji predstavnici arapske naučne književnosti otada ponajviše *ncarapskoga koljena*.

3. Vjerski pravac, koji označuje duh vladavine Abasovića, u prvom je redu podigao naučne i književne težnje, koliko su se vezale uz *vjerske* interese; ali ujedno cvatu i razne grane svjetske književnosti, što nisu u tako tijesnoj vezi s vjerskim interesima. Ovdje ćemo naponase govoriti o svakoj vrsti i o njihovim glavnim predstavnicima.

II.

Vjerska književnost.

1. Vjernima je bila prva i glavna briga, da se upoznaju i utuve sve one poučne riječi i sva primjerna djela, što su ih resululahovi najbliži drugovi (*sahâbe* ili *ashâb*, jednina: *sâhib*) mogli da kazuju, slušajući ih iz usta peygamberovih i prateći neposredno njegovo življenje. Ime je ovim kazivanjima *hadît* (حديث). Ova kazivanja išla su od usta do usta; njihova sadržina sačinjava peygamberovo predanje (tradicija). Iz njih doznajemo, šta su najkompetentniji ljudi iz prvog pokoljenja Islama smatrali pravim i obaveznim u stvarima vjere, vjerskih obreda, uprave kao i svakidanjih poslova. To nazivahu: *sunne* (سنة).

2. Od najstarijih vremena Islama nastojalo se najmarljivije, da bi se saznali ovi hadisi, koji su kao propisi za vjerske dužnosti od osobite važnosti. Istinitost hadisa, što su išli od usta do usta pojedinih naraštaja, zavisila je ponajviše o vjerodostojnosti

ljudi, koji su posredovali u rasprostiranju tih pojedinih izreka. No nije se dalo izbjeći, da su se svakakvi i manje vjerodostojni elementi uvukli u hadisko blago, koje se za kratko vrijeme u ogromnoj mjeri namnožilo. S početka bješe osobito i ponajglavnije nastojanje i zadatak islamske vjerske nauke, da se pretrese gradivo, što se kao hadis širilo, da se utvrdi, šta se može i šta treba smatrati vjerodostojnim i gdje se može opravdano o njima posumnjati i prigovoriti njihovoj istinitosti. Hadise, što su u svakom pogledu ispravni, nazivaju: *sahih* (صحیح) ili »zdravi«.

Već u II. vijeku bjehu ovaka ispitivanja veoma raširena među islamskim vjerskim naučenjacima; ali do najvećega vrhunca stižu istom u III. vijeku. Tada je nekoliko slavni predstavnika hadiske nauke sabralo u zbirke one hadise, koje su iz gradiva sabrana poslije marljiva traganja i velikih putovanja na temelju savjesna proučavanja i pretresavanja kao *sahih-e* priznali.

3. Među ovim zbirkama su naročito dvije, koje se u islamskom svijetu, kako sa vjerskog tako i sa književnog gledišta, priznaju najuglednijim; i to a) velika hadis-zbirka, koju je sastavio *Abū Abdullāh Muhammed b. Ismā'il el-Buchārī* أبو عبد الله محمد بن اسماعيل البخاري (umro 256.). Buchārī se već u 11. godini istakao svojim znanjem hadisa. Kada je u svojoj 16. godini pošao na hadž u Meku, ostao je duže vremena u svetom gradu i posvetio se istraživanju hadisa. Kao rezultat svojih studija napisao je mnoga djela; prvim se već u 18. godini istakao. Od ovih djela najčulenije je i najpoznatije ono, koje ovdje spominjemo. Njegovi životopisci vele, da je u svojim proučavanjima sabrao oko 600.000 hadisa iz usta onih auteriteta, koji su ih čuvali po tradicionoj vezi sve onamo do pejgambera (*isnād, sened* = سند، إسناد, „naslon“); proučiv ih savjesno uvrstio je 7275 hadisa u svoju zbirku. b.) *Muslim b. el Haddžāž en- Nīsābūrī* مسلم بن الحجاج النيسابوري (umro 261.), savremenik Buchārīn, sredio je na istom osnovu zbirku priznatih hadisa. Svako od ovih djela nazivaju: *el-džāmi' us-sahih* = الجامع الصحيح

(„istiniti zbornik“); a obadva zajedno: *es-sahihân* = الصحیحان (dual: „dva istinita“).

4.) U isto vrijeme postalo je iz slična uzroka više takovih zbirki, ali pisci njihovi nijesu strogo pazili na *sahih* - gradivo, nego su u tom poslu nešto slobodnije radili. No ni oni ne primaju takvih tradicija, kojima se može ozbiljnije prigovoriti. Među ovima su četiri zbirke, koje su se u Islamu kao vjerska vrela podigle do glasa.

Pisci su ovih zbirki: a.) *Abū Dâvūd es-Sidžistânî* = أبو داود السجستاني (umro 275.) b.) *Abū 'Isâ et-Tirmidî* = أبو عيسى الترمذی (umro 279.);

e.) *Abū 'Abd ur-Rahmân en Nesâ'î* = أبو عبد الرحمن النسائي (umro 303.)

i d.) *Abū 'Abdullah Muhammed ibn Mādže el-Kazvîni* = أبو عبد الله محمد بن ماجه القزوينی (umro 283.). Ove zadnje četiri knjige obično nazivaju:

Sunen = سنن (jednina: sunnet). Islamska vjerska nauka najviše se poziva na ovih šest knjiga, kao na najuglednija vrela hadisa, te se u tom smislu skupa ovako nazivaju: *el-Kutub us-sitte* = الكتب الستة („šest knjiga“).

5.) U ovim je knjigama sabrano gradivo podijeljeno po pojedinim poglavljima vjerskoga zakona (klanjanje, hadž, kupovanje i prodavanje, svjedočenje, kazneni propisi i t. d.); stoga ih nazivaju *musannef* (مصنف) („po sadržajnim glavama podijeljene“, od ove riječi *sinf*, *asnâf* „granje“). Osim zbiraka, ovako podijeljenih, uredili su i takve, u kojima hadisi nijesu po zajedničkoj stvarnoj sadržini razdijeljeni, nego su po „drugovima“, koji su ih kao peygaberove priopćivali, u pojedina poglavlja poredani. Ime je ovako uređenim zbirkami: *musned* („poduprto“ t. j. zbirka predanja do pojedinog druga dovedena). Od mnogih *musned*-zbirki najslavnija je i najobilnija ona, koju je uz takvu podjelu sastavio vrlo ugledni imam Islama: *Ahmed ibn Hanbel* = أحمد بن حنبل (umro 241.), koji je bio učitelj i Buchâriji i Muslimu. Ovo golemo djelo, koje u štampanom izdanju imade 6 velikih svezaka četvrtine, sadrži od prilike 30.000 hadisa. Njegovi životopisci pričaju, da je Ibn Hanbel

ove mnogobrojne hadise odabrao izmegju više od 700.000, koje je u svojim proučavanjima sakupio bio.

6.) U poznije doba naučenjaci su se tim zanimali, da izrade različite zbirke hadisa, da izreke iz mnogih velikih pojedinih zbirki u jedno srede te da tako na okupu dadu ono, što bi se inače po raznim mjestima moralo tražiti. Megju ovakim djelima je najznamenitije ono, što ga je *Abū Muhammed el-Husejn el-Bagavî* = أبو محمد الحسين البغوى (umro oko 510.) sastavio iz sedam zbirki u jedno djelo zvano: *Mesâbih us-sunne* = مصابيح السنة („svjetiljke sunneta“ jedn. *mişbâh*). Ovu je zbirku preradio za bolju i zgodniju upotrebu od originala u VIII. vijeku (737.) *Velijî ud-dîn el-Chatîb et-Tibrizî* = ولي الدين الخطيب التبريزى pod imenom *Miškât ul-mesâbih* = مشكاة المصابيح (stalak za mesâbih). Ova knjiga, kojoj je svrha naročito vjerska okrijepa, veoma je raspostranjena po cijelom islamskom svijetu kao priručnik hadisa. Najzad megju naučenjacima novijega vremena najznamenitiji je *Dželâl ud-dîn es-Sujûtî* = جلال الدين السيوطى u IX. vijeku sa svojim djelom: *Džem'ul-dževâmi'* = جمع الجوامع („zbirka zbiraka“). On je u njemu uzeo još šire gradivo za osnovu pa je s novoga gledališta sastavio obilnu zbirku hadisa.

7.) U svezi s ovim moramo se sjetiti još i „Zbiraka po četrdeset hadisa“. Po jednoj tradiciji držalo se je osobito znamenitim, da se iz velike množine hadisa sastavi po 40 moralno važnih izreka i da se o njima razmišlja i rasugjuje. U njima su nekako ponajglavnija načela vjerskoga života. Ugledni učitelji Islama sastaviše mnoge ovake „zbirke po četrdeset hadisa“, a svaki je polazio s drugačijeg spoljašnjeg ili unutrašnjega gledališta. Od ovih je najviše raširena i uvažena *Arbâ'ûn en-Navavî* = أربعون التووى ona zbirka, koju je sastavio *Abū Zakarijjâ Jahjâ en-Navavî* = أبو زكريا يحيى التووى (umro 676.). Uistinu su u ovoj zbirki 42 poučne izreke.

8.) Pošto su istinitim i za život važnim ponajviše oni hadisi

priznani, kojima se postanak do kakvoga „druga“ (sahiba) može dovesti (musned), to je u nauci o hadisu veoma znamenito, da se znadu imena, životne prilike i odnosi njihovi naprama pejgamberu. Stoga se u ovoj nauci od početka veoma mnogo držalo do popisa ovih drugova. Nijesu to naprosto pobilježena imena, već se uz imena crtaju lične prilike njihove i glavne izreke, koje se njima pripisuju. S te strane približuju se već ovaka djela povjesničkoj nauci. Najviše je rasprostranjeno od ovih djela, u kojima su temeljno obragđeni mnogi prethodni izvori, djelo Kordovanaca po imenu *Jusuf ibn 'Abdubarr en-Namari* = يوسف بن عبد البر التّمري (umro 463.). Ovo već svojim imenom: *Kitāb ul-isti'āb fi ma'rifet il-ashāb* = كتاب الاستيعاب في معرفة الأصحاب («Iscrpna knjiga o poznavanju drugova») dosta označuje, šta mu je svrha i sadržina. Još nas potpunije upoznaje s drugovima: *Kitāb usd-il-gābe fi ma'rifet is-sahābe* = كتاب أسد الغابة في معرفة الصحابة («lavovi šuma o poznavanju drugova»), opširno djelo u 5 svezaka, u kojem *'Izz ud-din ibn el-Atir el Džezeri* = عز الدين ابن الاثير الجزري (umr. 630.) alfabetično prikazuje 7500 drugova. No još potpuniji popis htio je u ovoj nauci da daje slavan naučenjak, koga bi, istina, tek u zadnjem odsjeku trebali da spomenemo, *Šihab ud-din ibn Hadžer el-Askalāni* = شهاب الدين بن حجر المسقلاني (umro 852.), koji je u Kairu bio veliki kadija, a spada među najveće autoritete svoga vremena. U svojem djelu o drugovima: *El-isābe fi temjiz is-sahābe* = الاصابة في تمييز الصحابة («Pravo tumačenje o razlikovanju drugova») sabrao je obilnijega gradiva od svih svojih prethodnika.

9.) U književnosti vjerske nauke visoko mjesto pripada nauci o tekstu i tumačenju svete knjige. Načini u čitanju teksta i poznavanje različitih predanja, što se vežu uz nekoje riječi, čini sadržinu *'ilm ul-kirā'et-a* = علم القراءة (nauka kako da se čita). Na ovom su polju najznamenitiji i najpoznatiji pisci: *Abū 'Amr 'Otmān b. Sa'īd ed-Dāni* = أبو عمرو عثمان بن سعيد الداني (iz Denije u Španiji, umro 444.); od njegovih različitih djela, što se odnose na

čitanje Kur'ana, veoma se proslavilo: *et-tejsîr fi-l kir'ât is-seb' = التيسير في القراءات السبع* (kažiput o 7 načina čitanja), koje je djelo drugi naučenjak iz Španije (Xetiva) *Abu-l-Kâsim eš-Šâtibî = أبو القاسم الشاطبي* (umr. 572. u Kairu) skitio u spomen stihove. Ime im je *Hîrz al-amânî = حرز الأمان*, a naskoro su ih pri svom učenju upotrebljavali kao osnovnu knjigu i uzeli je tumačiti. Zna se za više od 25 komentara ovom temeljnom djelu, koje obično samo: *Eš-Šâtibîje* nazivaju.

10.) Ovamo spada osobito nauka o tumačenju *Kur'ana* (*tefsîr = تفسير*), koja se bavi razlaganjem *Kar'ana* sa svake strane: kazuju se dogagjaji, što su davali povoda objavama pojedinih ajeta (*esbâb-un-nuzûl = أسباب النزول*) t. j. povjesničke sveze i u kakovom su odnosu prema tekstu; jezikoslovni momenti, retoričke ljepote, dogmatičko im i pravno (juridičko) značenje itd. Prvi počeci *tefsîra* osnivaju se na predanju, u obliku hadisa; tumačenja iz prvašnjih vremena Islama uz pojedine ajete zametak su ovoj književnosti. Autoritet je u ovim tradicionalnim tumačenjima ponajviše *Ibn' Abbâs = ابن عباس*, pejgamberov stričević, sin 'Abâsa, praoca Abasovićâ. Veće *musannaf* - zbirke imaju većinom po jedno poglavlje pod ovim imenom: *Kitâb ut-tefsîr = كتاب التفسير*. Iz ovih se razvijaju sistematska djela, koja prate i tumače u *Kur'anu* ajet po ajet, a postanak im je već u drugom vijeku. Prethodne radove svojih predaka sabrao je i dopunio svojim proučavanjem vrlo slavan naučenjak u Islamu: *Muhammed b. Džerîr et-Taberî = محمد بن جرير الطبري*. Kako mu već ime kazuje, čovjek iz pokrajine *Taberistana* (grada *Amula*), koji se poslije svojih mnogih proučavanja i putovanja, na kojima se upoznao s najvećim naučenjacima Iraka, Misira i Sirije, nastanio u Bagdadu, gdje je obučavao u vjerskim naukama do svoje smrti (310.). U zapadnjačkoj nauci uvažavaju ga ponajviše kao povjesničara zbog velikog mu djela, a o njemu ćemo u jednom poglavlju poslije govoriti. U islamskom

svijetu su ga mnoga njegova vjerska naučna djela iznijela na velik glas. Između ovih djela najznamenitije mu je golemo tefsîr-djelo, koje je nedavno izašlo i naštampano u Kairu, a obuhvata 30 svezaka. Za Taberino djelo možemo reći, da je najobilnije vrelo tefsîra, iz kojega su pozniji naraštaji mogli puno crpsti. Iza njega se veoma obilno razvija književnost, a njezini predstavnici, kojih se djela ponajviše upotrebljavaju, jesu ovi: *Fachr ud-dîn er-Râzî* = *فخر الدين الرازى* (umro u Heratu 606.) broji se među najdublje i najsvestranije naučenjake, a njegova 32 djela obuhvataju razne grane nauke. Veliki mu tefsîr, pod imenom *Mefâtiħ ul-gajb* = *مفاتيح الغيب* («ključevi tajne»), opširni rad (u debelih 8 svezaka), u kojem se tumači Kur'an sa obilnijih i potpunijih gledališta no u ikojeg radnika prije i poslije njega. Osobito su mu dogmatička tumačenja veoma znamenita; u ovom velikom mu djelu zauzima puno prostora pobijanje protivničkih dogmatičkih nazora. S ovoga je gledališta *Mefâtiħ* ponajznamenitije vrelo. *Abu-l-Kâsim-Mahmûd ez Zamachšarî* = *أبو القاسم محمود الزمخشري* (umro u Chvârezmu 538.), koji zato, što se na duže vrijeme nastanio bio u Meki, nosi dično ime *Džâr Ullâh* = *جار الله*, napisao je osim svojih jezikoslovnih djela komentar uz Kur'an pod imenom: *Keššâf* («otkrivač») ili potpunije *el-Keššâf an haķâ ik it-tenzîl* = *الكتاف عن حقائق التنزيل* («otkrivač istinâ u objavi t. j. Kur'anu»). Na ovo se djelo najviše naslanjao *Abdullâh b. Omer el-Bejdâvi* = *عبد الله بن عمر البيضاوي* (umro 685.), koji je dugo vrijeme bio kadija u Širazu, pa je napisao i danas još širom upotrebljavan i cijenjen tefsîr pod imenom: *Envâr ut tenzîl ve esrâr ut-tevîl* = *أنوار التنزيل وأسرار التأويل* («svjetla objave i tajne tumačenja); kraće: *tefsîr ul-Kâdî* zovu ovo omiljeno djelo, koje i zapadnjački učenjaci veoma često upotrebljavaju.

11.) S ovim studijama se usporedo razvija nauka o zakonu (fikh), koja obuhvaća: a) svjetsko pravo muslimana (šerî'at, mu'âmelât)

i b) propise što su po muslimane obvezni kako u vršenju vjerskih obreda (ibādāt), tako i u svagdanjem životu. Na ovom polju su se oko raznih uglednih naučenjaka stvorili različiti pravci (*medāhib*, jednina: *medheh* = مذهب - مذهب, od kojih su se ova četiri održala a i danas su još po raznim stranama Islama raširena. Ti se medhebi vežu s imenima ovih imama: 1.) *Abū Hanīfa*, en-Nūmān b. *Ṭābit* = أبوحنيفة التعمان بن ثابت (umro 150.); 2.) *Mālik b. Anas* = مالك بن أنس (umro 197.); 3.) *Muhammed b. Idrīs eš-Šāfi'ī* = محمد بن إدريس الشافعي (umro 208.); 4.) *Ahmed b. Muhammed ibn Hanbal* = أحمد بن محمد بن حنبل (umro 241). Medhebi, što su ih ovi učitelji uglavili, danas se ovako dijele po velikom prostoru islamskoga svijeta. Najviše je raširen medheh, što nosi ime imama *Abū Hanīfe*, i to u cijelom otomanskom carstvu, u srednjoj Aziji, u Indiji. Šāfi'ijski medheh nahodi se najviše u donjem Misiru, južnoj Arabiji, istočnoj Africi i u indijskom arhipelagu. Mālikov medheh obuhvatio je sjevernu Afriku čak do megja saharskih, a velikim dijelom i gornji Misir. Dok je u Španiji vladao Islam, i ovamo je dopro bio Mālikov medheh. Možemo reći, da je ovaj medheh osobina zapadnoga dijela Islama (al-Magrib = المغرب). Hanbelovaca bješe do XIII. vijeka dosta mnogo u Iraku, Siriji i Misiru. Otada im je broj postao rjegli; sada se nalaze na okupu ponajviše u Nedždu (na visoravni Arabije).

12.) Ljudi, koji su naučno gojili ove pravce, stvoriše vanredno veliku književnost, no mi ćemo ovdje spomenuti samo nekoliko odličnih predstavnika. Puteve u tom radu prosjekoše i znamenit rad razviše dva velika učenika Abū Hanife. Jedan je *Abū Jūsuf el-Ansārī* = أبو يوسف الأنصاري (umro 182.). Već halifa el-Mehdi naimenovao ga je glavnim kadijom prijestonice, a u ovom je dostojanstvu bio i pod Hārūn er-Rešīdom. Najznamenitije mu je djelo *Kitāb ul-charādž* = كتاب الحراج (knjiga o haraču), koje u obliku spomenice (memoranduma) odgovara želji halifinoj, neka učeni kadija razvije

ona načela, po kojima muslimanska vlada u vjerskom duhu treba da postupa u upravi države. To je temeljno djelo i ponajvažnije vrelo za one, koji hoće da saznadu javni duh u ovom vremenu Islama. — Drugi veliki učenik Abû Hanîfin jeste *Muhammed b. el-Hasan eš-Šejbânî* = محمد بن الحسن الشيباني (umro 189.), kadija grada Rakke. Od njega je *Kitâb el-džâmi' ul-kebir* = كتاب الجامع الكبير («veliki zbornik») i *Kitâb el-džâmi' us-sagîr* = كتاب الجامع الصغير («mali zbornik»), u kojima raspravlja pojedinosti, kako valja po zakonu živjeti, kao i veliko mu djelo *Kitâb us-sijer* = كتاب السير u kojemu kazuje, kako se po zakonu u ratu postupa. Eš-Šejbânî učio je pred Abû Hanîfom, no svoj naučni metod primio je ponajviše od Abû Jûsufa. Poslije je pošao još u Medinu, da ondje uči i u velikog imama, Málîka b. Anasa, koji je tamo živio. Svi ovi uticaji izbijaju u djelima Šejbâninim.

U kasnija su vremena sve više razvijali osnove, što ih u-dariše ovi naučenjaci, množili ih po sadržini i sredili u potpun sistem. Iz ovih se temelja naskoro izdigla silna zgrade fikha, ove odlične tvorevine islamskog duha.

13.) U hanefitskom medhebu kreću se kasnija proučavanja oko ovih pisaca i njihovih djela, i to: *Abu-l-Husejn Ahmed el-Kudûrî* = أبو الحسين أحمد القُدُورِي (umro 423.) i njegov priručnik: *el-Muchtesar* = المختصر; *Ali b. Abî Bekr el-Marginânî* = علي بن أبي بكر المرغيناني (umro 593.), koji je svoj kratki priručnik *Bidâjet ul-mubtedi'* = بداية المتدي' («uputa za početnika») proširio u veće djelo zvano *el-Hidâje* = الهداية («vodstvo»). Oko ovog djela, kako se iz mnogih mu komentara vidi, kretalo se proučavanje hanefitskog zakona, naročito oko one prerade, što ju je u VII. vijeku izveo u knjizi *Vikâje* = وقاية («straža») pisac *Burhân ud-dîn Mahmûd b. Sadr-uš-šerî'a* = برهان الدين محمود بن صدر الشريعة

Da ne prekidamo, spomenućemo još i ovo, što doduše u poznije poglavlje ide. Po nalogu osmanskog sultana Sulejmana I. *šejh*

Ibrâhîm el-Halabî = شيخ إبراهيم الحلبي iz *Haleba* (umro 956.), koji je u Carigradu djelovao kao slavan vjerski naučenjak, sastavio je najznamenitija djela hanefitskog medheba u jedno posebno djelo, koje je prozvao: *Multekâ-el-ebhur* = ملتقى الأبحر («salijevanje mora»), a tim je imenom već obilježio svoj rad. Ovo djelo smatra se otada u osmanlijskoj državi najomiljenijom osnovnom knjigom o zakonu.

14.) *Malik b. Anas* položio je temelj svome naučavanju o fikhu u slavnom djelu, koje u naukama Islama, bez razlike medheba, zauzima ponajprvo mjesto. Ime mu je: *el-Muvatta'* = الموطأ («utrven put»), koje djelo zbog sklopa mu često ubrajaju i među knjige o hadisu. Ova važna knjiga, koju obično proučavaju uz komentar, što ga je napisao *Muhammed ez-Zurkânî* = محمد الزرقاني (umro 1122.), sabira zajedno one pravne običaje, koji su se o raznim pitanjima zakona utvrdili u području Medine, koja je za poznavanje sunneta od odlučna značenja i koja je ne samo kao *dâr ul-hidžra* = دار الهجرة, no ujedno i kao *dâr us-sunne* دار السنة («domovina sunneta») bila vodiljom. Ovdje je ovaj veliki učitelj i stanovao. S najdaljih strana islamskog svijeta dolazili su ovamo Máliku, da iz njegovih usta čuju *Muvatta'* - knjigu i ostalo mu učenje. Zato je dolazio ovamo Muhammed eš-Šejbânî (vidi 12.), koji je izdao ovo djelo i u jednoj zasebnoj obradi (*Muvatta' uš-Šejbânî* = موطأ الشيباني) i svojim je bilješkama popratio. Ovamo je doputovao u istom poslu iz Španije *Jahjâ b. Jahjâ el-Masmûdî* = يحيى بن يحيى المصمودي (umro 234.), koji je vrativši se u svoju domovinu, ondje Malikov medheb raširio. Na temelju učenja, što ga je kazivao njegov najugledniji učenik *Abdur-Rahmân b. el-Kâsim* = عبدالرحمن بن القاسم (umro 191.) izragjena je knjiga *el-Mudevvena* = المدونة («u divan sastavljena»), koja se smatra temeljnom knjigom Málikova pravca. U kasnije vrijeme postala je ugledna priručna knjiga, zvana

Muchtasar, = مختصر koju je napisao *Chalíl b. Ishák el-Džundi* = خليل بن اسحق الحنډى (umro 767.), malikovski naučenjak iz Kaira, što je ondje živio i učio. Po toj se knjizi uči i danas zakon u Algiru.

15). I sam *Šafi'î* je u veoma važnim knjigama udario temelje fikhu. Znamenita mu je rasprava *Risâla* = رسالة i veliko djelo zvano *Umm* = أم («matična» t. j. temeljna knjiga), koja obuhvata sva pitanja zakona i koju su njegovi učenici sistematski sredili. A iz pravca, što je nosio ime *Šafi'îje*, nikla su od svog početka pa do najnovijih vremena veoma znamenita djela, kojima su ovo najpoznatiji pisci: *Abu-l-Hasan 'Ali el-Mâverdi* = أبو الحسن على الماوردى (umro 450.), *Abû Ishák eš-Šîrâzi* = أبو اسحق الشيرازى (umro 476.), *Abû Hâmid el-Gazâlî* = أبو حامد الغزالى (umro 505.), *Abû Šudžâ* = أبو شعجاع (pri koncu VI. vijeka), *er-Râfi'î* = الرافى (umro 623.). Djelo, što se u ovoj školi najviše upotrebljavalo, to je djelo naprijed (pod 7.) spomenutog *en-Navavije* zvano *Minhâdž ut-talibîn* = منهاج الطالبين («kažiput onim, koji traže»).

16.) Onaj dio fikha, koji smo u prijašnjim tačkama prikazali, odnosi se samo na pojedinosti nauke o zakonu i odgovara na sva moguća pojedina pitanja, bilo o vjerskim odredbama, bilo o pravnim slučajevima. Ali je pojam fikha još opširniji; jer metodu, po kojoj iz korijenâ (*usûl* jedn. *asl*) ili izvorâ fikha valja izvesti njegove pojedine ustanove, pruža ona nauka, koja se naziva *ilmu usûl-il-fikh* (علم أصول الفقه). Spomenuti izvori jesu: *kitâb* = كتاب (knjiga, Kur'an), *sunnet* = سنة, *idžmâ'* = إجماع (suglasna odluka ili pristajanje mjerodavnih vjerskih naučenjaka Islama) i *kijâs* = قياس t. j. rješavanje prema sličnim slučajevima (analogija). I o ovoj se je nauci razvila velika književnost. Prvi joj je utemeljitelj iman eš Šafi'î sa svojim djelom *Risâla*, što smo ga malo pri-

je spomenuli megju njegovim djelima. Književnost usūla počela je ponajprije da cvjeta u šafi'ijским školama, nešto u tumačenjima Risāle, nešto čak u mnogim samostalnim djelima. U hanefijskoj školi su takogjer nastala mnoga djela o usūlu, od kojih su najuglednija: *Alī el-Bezdevije = على البردوي* (umro 482.) djelo: *Kenz ul-vusūl ilā ma'rifet il-usūl = كنز الوصول الى معرفة الأصول* («Blagajna da se postigne poznavanje usūla»); *Ubejdullāh b. Mes'ūd-a = عبيد الله بن مسعود* (umro 747.), s dičnim imenom: *Sadr us-šerī'a* djelo: *Tenkīh ul-usūl = تنقيح الأصول* («Ljuštenje usula»), uz koje su sam pisac te *Sa'd ud-dīn et-Taftāzānī = سعد الدين التفتازاني* (umro 792.) pod imenom *Telvīh = تلويح* i *Mulla Chusrev = ملا خسرو* (umro 885.) napisali puno upotrebljavane komentare. Ovaj zadnji pisac, koji je bio carigradski kadija i slavni učitelj u džamiji Aja Sofiji, napisao je i samostalno djelo o toj nauci, a ime mu je: *Mirkāt ul-vusūl ilā 'ilm il-usūl = مرقات الوصول الى علم الأصول* («stepenice što vode k nauci o usūlu»).

Osim usūl ul-fikha važna je u vjerskim naukama još jedna druga usūlska nauka, i to *usūl ud-dīn = أصول الدين* („korijeni vjere»). Dok ona prva smatra svojim predmetom, kako se ima urediti praktični život i njegovi odnosi prema vjeri, dotlen se ova druga zanima dogmatičkim pitanjima o vjeri. Pošto su o nekim pitanjima vjerskim u doba prvih Abasovića izbila učenja, koja se udaljuju od tradicionalnih ustanova (škola mu'tezilija = المعتزلة) i u njihovu raspravljanju nastalo veliko gibanje u islamskom svijetu, dva ugledna naučenjaka, koji su živjeli vrlo razdaleko jedan od drugoga, uglavila su one vrste vjerovanja (akīda = عقيدة množina akā'id = عقائد), koje su poslije pravovjerni medhebi Islama usvojili. Ta su dva muža *Abu-l-Husan el-Aš'arī = أبو الحسن الأشعري* (umr. 324. u Bagdadu) i *Abū Mansūr*

el-Mâturîdî = أبو منصور الماتريدي (umr. 333. u Samarkandu). Prvoga je konačno djelo: *Kitâb ul-ibâne an usûl id-dijâne* = كتاب الابانة عن أصول الديانة (»Objašnjenje osnova vjere«). Pošto ova dva naučenjaka udariše temelje, zaredaše za njima mnoga takova djela o pravom vjerovanju. Djelo, gdje je najpotpunije obragjen mâturîdijski pravac jeste: *es-Sevâd ul-a'zam* = السواد الأعظم (»velika množina«), što ga je napisao *Abu-l-Kâsim el-Hakim es-Samarĥandi* = أبو القاسم الحكيم السمرقندي (umr. 342.), a još više: *'Umdetu 'aĥîdati ehl is-sunne vel-džemâ'a* = عمدة عقيدة أهل السنة والجماعة „stup vjeroispovijesti u ljudi sunneta i džemâata od *Abû Haf̣s en-Neseŋije* أبو حفص النسفي (umr. 537.), koje je protumačeno u mnogim komentarima.

18. Ova grana vjerskih nauka je u tijesnoj vezi s jednim metodom filozolije, koji je poznat pod imenom *Kelâm* = كلام i koji je u teoretičkom naučnom dokazivanju vjerskih ustanova velike usluge učinio. *Kelâm* je doveo u sklad s razumom vjerske istine Islama, i to uzevši ih onako, kako ih je tradicija predala i idžmâ' primio. Ujedno su predstavnici kelâma pobijali prigovore onih protivnika, koji su se od pravog vjerskog učenja udaljili. Ugledni književnici ovoga pravca u doba, kojim se zanimamo, jesu: *Abû Bekr el-Bâkillânî* = أبو بكر الباقلازي (umr. 403.) i *Abu l-Mu'âli Imâm-ul-haramejn el-Džuvejnî* = أبو المعالي إمام الحرمين الجويني (umr. 478.). Ime ovom zadnjem: „imam dvaju harema“ potiče otalen, što je četiri godine živio u dva sveta grada, Meki i Medini. Njega smatraju najvećim vjerskim naučenjakom ovoga vremena. Učenik mu bješe *el-Gazâlî*, koji svojim uticajem na povijest Islama svoga učitelja i preteče.

19. Školski i književni procvat ovih nauka u vezi je s djelovanjem jednoga državnika uzvišena duha. To je vezir seldžučskoga sultana *Alp Arslana* = ألب أرسلان po imenu *Nizâm ul-mulk* = نظام الملك, koji je stekao najvećih zasluga oko razvijanja umnoga

života u državi halifa i koji je naročito osnivanjem učilišta nastojao, da na visok stepen podigne naučnu obrazovanost. Taj je državnik na više mjesta osnovao velike škole, u koje je pozvao za muderise najslavnije vjerske naučenjake. Ove se velike škole zovu po svom osnivaču: *Nizâmijja* = نظامية. Najznamenitije Nizamijja medrese osnovao je u Nisabûru i Bagdadu; ova zadnja je otvorena 459. U Nisabûru je malo prije spomenuti *imâm ul-Haramejn* bio prvi muderis. U ovim medresama dala se prilika velikim predstavnicima eš'arijskog kelâma, da se iskažu, da sakupe oko sebe veliki broj umnih slušalaca, da izrade svoje sisteme i da ih razvijuju u jednom velikom književnom radu, što je vrlo uticalo na poznija vremena Islama. Prema tome je druga polovica V. vijeka, da tako reknemo, prijelom u procvatu islamskih nauka. Tada se pojaviše u Bagdadu naučenjaci Islama od velikog uticaja, megju ostalim *Abu-l-Feth eš-Šehristâni* = أبو الفتح الشهرستاني iz Chorâsâna (umr. 548.), koji u svom velikom djelu *Kitâb ul-milel venihal* = كتاب الملل والنحل («o vjeroispovijestima i strankama») iznosi i karakteriše svekolike poznate vjerske i filozofske sisteme, isto tako medhebe, stranke i vjerske škole u Islamu i potanko opisuje njegove razgranane nauke. To je temeljno izvorno djelo za sve one, koji hoće da se upoznaju s ovim važnim pitanjima.

20. Megju tim se je na prostranu polju islamske vjerske književnosti osim nauke o liķhu i usûl ud-dînu istakao silno još jedan drugi pravac, i to *misticizam* (et *tesavvuf* = التصوف). Pristaše ovoga pravca, koje nazivaju: *sûfi* = سوفي, prodrli su u najdublje tajne vjerskoga čuvstva (esrar, jedan sirr = سر-أسرار) i podigli se do najvišega shvatanja misli o Bogu. U isti mah rade oni oko usavršavanja svoje duše asketičnim načinom življenja (zuhd = زهد), odričući se svjetskih dobara tjelesnoga života. Njihova stara djela, koja dopiru sve onamo do II. vijeka, imadu naročito tu svrhu, da liječe »bolesti srca«, pa u kolikoj mjeri postepeno napreduju u svojem umovanju, toliko se više zadubljuju u sve mislenija (apstraktnija) i zamršenija pitanja.

Predstavnici tesavvufa uče, da čovjek, ako želi doći do prave spoznaje (ma'rifet = معرفة), mora svoju misao upraviti na Boga kao jedino pravo biće. Sve materijalne pojave su samo prividne te odvrćaju čovjeka od toga, da se zadubi u razmišljanje o pravom biću. Na njega ne smiju uticati promjenljive prilike čovječijeg života kao radost, žalost, tuga i t. d., niti smije ikakva osobina (sifat = صفة) smetati mir njegovog duševnog života, koji je upravljen i teži jedino za vječnošću. Glavna crta njihova duševnog raspoloženja je neograničeno predanje u Boga (tevekkul = توكل).

S ovim shvatanjem svijeta ide uporedo, da čovjek prezire svjetska dobra i da ne teži za materijalnim stvarima, jer je svaki pristaša sūlijskih nazora: siromah (fakir = فقير).

Pošto sūlija vidi u spoljašnjim pojavama svijeta samo odsjev jedinog božijeg bića, on teži, promatrajući, kako je čudesno svijet stvoren, da se uzdigne do spoznaje toga pravoga bića. Ovu težnju predstavljaju sūlije kao ljubav 'išk, mahabbet = عشق ومحبة.

Postepeno napredovanje prema svojoj spomenutoj težnji nazivaju sūlije: tarikāt = طريقتة (put).

Sūlije se razlikuju od onih, koji hoće da dogju do prave istine naučnim istraživanjem, (ehl-ul-istidlāl = أهل الاستدلال) time, što sūlije nastoje, da dogju do spoznaje samim razmišljanjem i unutrašnjim duševnim razmatranjem, koje im otkriva istinu (ehl-ul-kešf = أهل الكشف).

21. Početak su toj književnosti moralni spisi ovih učitelja: el-Hârit-el-Muhâsibî = الحارث المحاسبى (umr. 213.), Du-n-nâm el-Misrî = ذوالنون المصري (umr. 245.) i el-Džunejd = الجنييد (umr. 297.). Veći nam razvitak pokazuje Abû Tâlib el-Mekki = أبو طالب المكي (umr. 386.), koji je osim mnogih gradova živio i u Meki i ondje držao javna predavanja. U svojoj knjigi od dvije sveske Kût ul-kulûb = قوت القلوب («hrana srca») dotiče se i viših pitanja tesavvufa, i

ako se najviše bavi asketičnom moralkom, oko koje savija i izreke iz Kur'ana i hadisa.

22. Viši stepen zauzima u staroj književnosti o tesavvufu djelo, koje je najzgodnije, da nam prikaže povijest i sadržinu ovih nastojanja. Pisac mu je *Abu-l-Kâsim Abd-ul-Kerîm el-Kušejrî* = أبو القاسم عبد الكريم القشيري (umr. u Nisaburu 465.), koji u svom djelu: *Risâle fi 'ilm it-tesavvuf* = رسالة في علم التصوف u obliku poučna pisma sūfijskim učenicima u raznim pokrajinama tačno označuje mjesto sūfijskom smjeru u Islamu, pa pošto je još sprijed stavio životopise i mudre izreke najslavnijih sūfija, on na lako shvatljiv način prikazuje sūfijsko mišljenje o svijetu.

23. Megju najveće predstavnike tesavvufa u književnosti ovoga vremena, a ujedno i megju najslavnija lica islamske povijesti broji se *Abd-ul-Kâdir el-Džilânî* = عبد القادر الجيلاني (rogj. 470. umro 561.), a ime njegovo nosi red derviša *Kâdirijje* = قادريته, koji slijede njegovo učenje. Rodio se u mjestu Nîf, u pokrajini Gilâna, na južnoj strani Kaspijskoga jezera. Porodica mu vodi svoje podrijetlo od Hasana, unuka pejgamberova. Više nauke izučio je u Bagdadu, kuda je u svojoj 18. godini pošao, da ondje sluša velike naučenjake hadisa i fikha. Ovdje se pridružio strogom hanbelskom pravcu (vidi 11.) U svojim djelima vazda se priznaje pristalicom imama Ahmed b. Hanbela. U tesavvuf ga je uveo *Abu-l-Chajr ed Dehbûs* = أبو الخير الدبوس (umr. 525.); naskoro je već i javna predavanja držao. Njegove krasne besjede privlačile su sve više slušalaca, tako da se s vremenom moralo za njega sagraditi posebno učilište. Njegova predavanja, od kojih su mnoga stavljena u zbirke, kreću se oko asketičnog morala, a pristaše su mu rasprostranjeni po svem islamskom svijetu, te ga cijene kao najvećega veliju Islama. Osim njegovih sabranih besjeda najznamenitije mu je djelo: *al-Gunja li-tâlîbî tarik il-hakk* = الغنية لطالبي طريق الحق («šta je dosta onima, koji traže put istine»), u kojem se nalazi i njegovo vjerovanje (akîda). Nedavno je ovo djelo štampano u štampariji u Meki.

24. Veoma ugledno mjesto zauzima u tesavvuf-književnosti nekoliko pisaca, koje po mjestu rođenja poznajemo pod imenom *es-Suhreverdî* = السهروردي. Od ovih je najčuveniji *Šihâb-ud-dîn* 'Omer *es-Suhreverdî*. = شهاب الدين عمر السهروردي (umr. u Bagdadu 632), a najglavnije mu djelo *'Avârif ul-me'ârif* عوارف المعارف »darovi znanja«) sadrži skupinu njegova mističkog sistema.

25. No ovaj pravac vjerskog učenja u ovom vremenu nema plodnijeg pisca nego što je *Muhji ed-dîn ibn 'Arabî* محيى الدين ابن عربى (rođj. 590. u Murciji, Španiji), koji mjestom svoga rođenja dokazuje, da je nauk tesavvuf prešao Gibraltarsko tijesno te se ukorijenio i na zapadnom dijelu islamskog područja. Svoje nauke svršio je u Sevili; ali g. 598. pošao je na velik put na istok, koji ga je vodio u Hidžaz, Irak, Malu Aziju i Siriju. Zadnje mu boravište bješe Damask, gdje je 638. g. umro. Grob mu se i dandanas veoma poštiva. Ibn 'Arabiju smatraju najvećim predstavnikom tesavvufa. On je najdalje razvio nauku ovoga pravca. Od mnogih njegovih djela najčuvenije je: *el-Futûhât ul-mekkiyye fi mâ'rifet il-esrâr il-melekiyye* = الفتوحات المكيّة في معرفة الاسرار الملكية. (Mekanska otkrića o znanju melećskih tajni) i *Fusûs ul-hikem* فصوص الحِكَم («pečatni kameni mudrosti»); no teorije, što ih je razvio u ovim djelima, naišle su na mnoge prigovore. Ima on i jedno golemo tefsirsko djelo s tom svrhom, da u samom Kur'ânu pokaže osnove mističkim posmatranjima. Ima i puno pjesama, u kojima u vezanu slogu na način starih *kasida* tumači svoja vjerska shvatanja. Inače se sūfijska poezija ponajviše istaknula na *persijskom* jeziku; njezini po svijetu čuveni pjesnici spadaju u povijest perzijske književnosti. No i u arapskoj književnosti ima sūfijske poezije. Najslavniji radnici u ovoj vrsti poezije u arapskoj književnosti, osim spomenutog lbn 'Arabije, još su dva mirska pjesnika: 'Omar *ibn el-Fârid* = عمر بن الفارض rodio se u Kairu 568., dugo je živio u Meki, a vrativ se u svoju domovinu, umro je ondje 632. Imade potpun *dîvân* njegovih mističkih pjesama, u kojima slavi misao o ljubavi prema Bogu. Od ovih su

najčeuvenije: *Mimijjet ul-chamrijje* = ميمية الحمريه i dvije *Ta'ijje* pjesme (o ovom nazivu vidi naprijed A. I. 6). Uza nj pristaje na istom polju drugi Misirac, *Seref ud-din el-Bûsirî* = شرف الدين البوصيري (rogj. 608. umr. 694.), od koga su u islamskom svijetu na glas izašle dvije pjesme u slavu pejgambera: a) *Hemzîjje fi-l-medâ' ih in-nebevîjje* همزية في المدائح النبوية i b) *Kasîdet ul-Burda* قصيدة البردة (Kasida plašta), koje Muslimani u svečanim prilikama često upotrebljavaju, da iskažu svoje pobožne osjećaje.

26. U vjerskoj književnosti zauzima zasebno mjesto *chutba*, množ. *chutab* وعظ - خطبة - خُطَب (vjerski govori) i *vâ'iz* وعظ (propovijedi). One prve drži *chatîb* = خطيب s minbera uz vjerske obrede petkom i bajramima te gleda da jezik u ovim svečanim besjedama bude što je moguće ljepši. U *chutbama* se obično upotrebljava slog sedž'a. Ovakove besjede, djela uzornih chatîba, često su sabrane kao književna remek-djela. Među njima je najpoznatija zbirka, koju je sastavio 'Abdurrahîm ibn Nubâte عبد الرحيم ابن نباتة (umr. 374.), koji je bio chatîb na dvoru hamdanskoga emira Sejfuddevleta (B. III. 11), pa je više puta štampana. U njima nisu samo *chutbe*, koje se drže petkom i o bajramima, no i više drugih prigodnih besjeda. Jedan potomak ovoga slavnog chatîba bješe *Džemaluddîn ibn Nubâte* جمال الدين ابن نباتة (umr. 768.), slavan pjesnik u Kairu, od kojeg ima jedan *divân chutab*.

Druge su naravi one moralne i poučne besjede i propovijedi, koje nemaju veze s vjerskim obredima, nego ih poneki ugledni učenjak govori slušaocima oko sebe izvan vjerskih obreda. Ovakve je besjede od velikog uticaja govorio na pr. spomenuti *šulijja* 'Abdulkadir el-Džilânî (23.). Najčeuveniji je u ovom vremenu kao *vâ'iz* bio: *Abulfeređ Abdurrahmân ibn el-Džauzi* أبو الفرج عبد الرحمن ابن الجوزي, handelski vjerski naučenjak (umr. 597.). Porodica mu je vukla lozu od halife Abu Bekra. Spada među najplodnije i najsvestranije pisce. Prava mu je naučna

struka hadis, o kojem je napisao mnoga izvrsna djela. No sastavio je puno djela i iz povijesti, fikha, kelâma, suviše i iz liječničke nauke. Besjede mu ponajviše označuju njegovo javno djelovanje, a govorio ih je pred mnogobrojnim narodom u Meki i Bagdadu; one ugjoše silno svijetu u volju pa je njima sticao velike uspjehe. Sam se hvali, da su njegove besjede mnogo hiljada grijешnika vratile na put vrline i vjere. Od ovih besjeda postalo je više samostalnih zbiraka, ali sve su još u rukopisu.

27. Ovo poglavlje zaključuje onaj muž, koji je u svim granama vjerske nauke izmegju svih naučenjaka Islama ostavio najznamenitiji trag za sobom i kojega Islam poštiva kao svog najvećeg učitelja, a to je *Abû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî* = أبو حامد محمد بن محمد الغزالي. Rodio se 451. u chorâsanskom gradu Tîsu. Da bi nastavio svoje više studije, zadržao se u Nisaburu kraj muderisa Imam ul-Haremejna (vidi 17.), a poslije smrti njegove nastanio se u Bagdadu, gdje mu je 484. vezir Nizâm ul-mulk povjerio muderisko mjesto u bagdadskoj Nizâmijja-medresi. Već dotlen je puno radio i mnoga djela napisao o šâlijskom fikhu kao i o vjerskoj filozofiji. Samo je četiri godine bio muderis, kada se odluči, da se kani javnoga djelovanja i da potpuno povučen u se posveti svoj život razmišljanju. Deset je godina proveo u tome, haveći se ponajviše sūlijskim umovanjem. Dugo je vremena proveo u Meki, Jerusalimu (Kudsu), Damasku i Aleksandriji. Još i danas se pokazuje ono mjesto u velikoj džamiji Damaska, gdje je dugo vremena živio sam za se u razmišljanju. God. 500. vratio se u svoje rodno mjesto, gdje je osnovao sūlijsku tekiju i 505. god. umro.

Velika je važnost Gazâlije naročito u tome, što je oštro kritikovao naučne pravce, koji su u njegovo doba vladali i šibao njihovu jednostranost. Znamenit mu je rad i u tome, što je za sūlijski pravac tražio da mu bude mjesto u normalnom shvatanju vjere, a u njegovim velikim djelima pošlo mu je za rukom, da je tu svoju svrhu i postigao. Imao je velik uticaj na svoje savremenike i na potomstvo kao obnovilac vjerskih nauka. Ovaj

smisao ima ono dično ime, kojim ga i danas spominju: *Muhji ed-din* („obnovilac vjere“). Od mnogih mu je djela najznamenitije: *Tehāfut ul-felāsifa* تهافت الفلاسفة („rušenje filozofa“), u kojem kritikuje metod i uspjehe filozofije. Ovo djelo, koje je i na evropsku književnost srednjega vijeka mnogo uticalo, pobudilo je slavnoga *Ibn Rušda*, najvećeg arapskog filozofa, da mu u protivnom pravcu odgovori (»Tehāfut ut-tehāfut« = تهافت التهافت). Opis svojih unutrašnjih borbi, koje su ga natjerale, da se povuče iz javnoga života, u vezi s ocjenom raznih naučnih pravaca međju svojim savremenici, pruža u zamamljivu djelu: *el-Munkid min ed-dalāl* = المتكذمن الضلال (»spasitelj iz stranputice«). Moralnih poticaja pruža u knjizi: *Kimijâ us-se'âde* = كيمياء السعادة („alkimija sreće“) i u mnogim drugim moralnim i asketskim raspravama. Više djela ima još o šafi'ijском fikhu, koja je objavio prije no se povukao, a koja su za poznije naraštaje bila predmet komentatorskih radova. Ali čitavu svoju vjersku nauku skupio je u golemu knjigu, od koje mučno da ima što epohalnije u islamskoj književnosti. Ime joj je: *Ihja' ul-ilm ul-din* = احياء علوم الدين (»obnova vjerskih nauka“). U njoj iznosi svoj potpuni sistem, kako se u najzrelije doba njegova života u njemu razvio. U opširnom uvodu govori prvo uopće o nauci, pa zatim dijeli svoje djelo na 40 poglavlja, od kojih deset po deset čine jedan odsjek, tako da je sadržina cijele knjige podijeljena na četiri glave i to: 1. *rub' ul-ibādāt* = ربيع العبادات (četvrtina o ibadetu); 2. *rub' ul-mu'āmelāt* = ربيع المعاملات (četvrtina o odnosima u praktičnom životu); 3. *rub' ul-mundžijāt* = ربيع المنجيات (četvrtina o stvarima, što vode k spasenju); 4. *rub' ul-muhlikāt* = ربيع المهلكات (četvrtina o stvarima, što vode k propasti). Vjerski članci, obredni zakoni, pravni odnosi, moralne pouke, sve u vezi s poučnim izrekama hadisa i autoriteta starih naraštaja — prikazano dostojnim jezikom — svega toga ima u ovoj knjizi, koja otvara nove puteve na ovom polju. Osim toga

sa svih strana ozbiljno ocjenjuje one krive pravce, do kojih su njegovi savremenici došli u pitanjima nauke i života. Svojim djelom *Ihja* hoće da ravna put ozbiljnijem shvatanju. Po sudu potomstva, *لَوْ مَحَيْتْ جَمِيعُ الْعُلُومِ لَا تُسَخَّرُ بِتِّ مِنَ الْإِحْيَاءِ* (kad bi propale sve nauke, mogle bi se iz djela *Ihja* izvesti«). Gazaliju obično časte dičnim imenom *huddžet ul islām حجة الإسلام* («dokaz Islama«).

III.

Jezikoslovna književnost.

1. Vjerske nauke smatraju *proučavanje jezika* kao svoju pomoćnu nauku, bez koje se ne može biti, kao potrebno sredstvo za razumijevanje i tumačenje Kur'ana, pa i za pravilno čitanje samoga teksta u Kur'anu. Već i s ovoga gledališta nastala je ogromna književnost, koja je nastojala da uglavi pravila arapskoga jezika.

Nauka o jeziku i književnosti mu dijeli se na dvoje: a) na pravu gramatiku *nahv نحو*, koja se opet sama u sebi raspada na dva odsjeka i to na *sarf صرف* (nauk o oblicima) i na pravi *nahv* (nauk o vezanju riječi); obje nauke skupa nazivaju *ilm un-nahv = علم النحو*, b) poznavanje blaga arapskih riječi i poznavanje pravilne im upotrebe, *ilm ul-luga. علم اللغة*.

2. Prvi zameci ovih nauka svakako zahvataju i u najstarije vrijeme Islama. Pravilno čitanje Kur'ana iznijelo je neposrednu potrebu, da se osobita pažnja svrne jezičnim pojavama. Čim se opazilo, da mnogi pogriješno izgovaraju tekst u Kur'anu, nastala je potreba, da se ljudima dadu nekakva pravila, kojih bi se držali. U toliko je to potrebnije izgledalo, što se Islam nije bio raširio samo među ljudima arapskoga jezika, nego se već u prvim decenijima svoje pojave rasprostro na milijune nearapskih (adžem = عجم) naroda, a ovi su i zbog toga morali uticati na pravilnost jezika u Araba, što su po dalekim pokrajinama živjeli,

3. Po predanju bješe *Abu-l-Asvad ed-Du'ali* = أبو الأسود الدؤلي ugledan muž iz Basre, onaj, koji se po napatku halife 'Alije prvi zanimalo osnovama gramatike. Povod tome bješe, što je opazio, da prost svijet u Iraku uvlači opasne nesporazume u čitanju Kur'ana. Tako je n. pr. čuo od jednoga čovjeka, gdje 3. ajet od »sûretu berâ'et = سورة بَرَاءة to jest sûret-uttaubet سورة التَّوْبَةِ ovako izgovara: *أَنَّ اللَّهَ بَرِيٌّ مِنَ الْمُشْرِكِينَ وَرَسُولُهُ* mjesto: *وَرَسُولُهُ* (odnosno *وَرَسُولُهُ*). Ovo je krivo čitanje zabezknulo Abu-l-Asvada i sada se nije više ustezao da na zapovijest valije Zijâda sabere prve osnove sarfa, pravila za upotrebu feth-a, damma i kesra.

Jedna druga priča na ovaj način obrazlaže odluku Abu-l-Asvada: Vrativ se jednom kući, izagje mu kćer na susret i reče: »Oče, mâ ahsenu-s-semâ'i? — مَا أَحْسَنُ السَّمَاءِ؟. A to znači: »koja je nebeska stvar najljepša, ili šta je najljepše na nebu?« Otac joj odgovori: *el-kevâkibu* = الكَوَاكِبُ »zvijezde«. Na to djevojka razjasni ocu, da nije to pitala, nego je samo htjela da izrazi, koliko se čudi ljepoti nebesa. E onda si — reče joj otac — ovako trebala reći: *mâ ahsene-s-emâ'e* — مَا أَحْسَنُ السَّمَاءِ (šta je to, što je nebo učinilo lijepim!), jer to je jezični oblik, što kazuje čugjenje (te addžub *لَعَجِبُ*). I sad je uvidio Abu-l-Asvad, da je prijeka potreba utvrditi najnužnije osnove gramatike.

Ovako je, po arapskom predanju, otpočela književnost arapske gramatike.

O godini smrti Abu-l-Asvada nemamo pouzdana podatka. Neki vele, da je umro 69. g., a drugi oko 100. g. u doba vlade halife 'Omara II. Svakako možemo iz spomenute potrebe izvesti to, da su se već u doba Omejevića trudili oko toga, kako bi se utvrdili pravi jezični oblici; svoj potpuni književni razvitak i cvat postiglo je to takogjer tek u početku dobe Abasovića, kada se počelo na svim poljima naučno istraživati.

4. Naučno nastojanje oko proučavanja arapske gramatike, oko utvrđivanja jezičnih pravila dobilo je dvije suparničke sre-

dine, obadvije u Iraku, u dva nova grada, što su prilikom osvajanja osnovana. Prvi je *Basra* na desnoj obali Šatt ul-'Araba, koji postaje od Eufrata i Tigrisa, 90 km. od ušća rijeke. Ovaj je grad osnovao 'Utba b. Gazvān عتبة بن عَزْرَوَان, vojskovogja halife 'Omera, 15. godine pošto je osvojio bio južni Irak čak do persijskoga zaliva. Drugi je grad *Kūfa*, više na sjeveru na desnoj obali Tigrisa, blizu drevnoga Ktesifona, koji je osnovao Omerov vojskovogja Sa'd 17. g. pošto je pokrajinu bio osvojio, a pod Alijom postao je prestonica halife. Ova dva nova grada nabrzo su izašla veoma čuvena. Kūfa je igrala veliku ulogu u državnoj upravi, a Basra se je osim toga, po svom položaju zbog neposredne blizine perzijskoga zaliva, ispela megju prva središta u svjetskoj trgovini.

Basra je do najnovijeg vremena očuvala svoju znamenitost u svjetskoj trgovini, glavni grad je vilajetu istog imena, dok je Kūfa sa svim izgubila svoj stari sjaj i pretvorila se u obično selo. Obadva su grada osnovana, istina, kao vojena središta; ali stanovništvo, koje se za tim naselilo, pa onda prirast obrazovana svijeta učinili su, da su se oba grada naskoro pretvorila u kulturna i naučna ognjišta države, koja će kasnije dijeliti svoju veliku znamenitost s novom prestonicom, Bagdadom, što ga je 145. g. drugi halifa Abasović osnovao.

5. Pored drugih nauka u Basri i Kūfi cvatu i prva gramatička proučavanja. Naučenjaci u ova dva mjesta živo rade, da se uglave gramatička pravila za arapski jezik. Polazeći često s raznih gledališta, dolazili su prirodno do različitih zaključaka, zbog čega se i govori u staroj arapskoj gramatičkoj književnosti o *basranskoj i kufanskoj školi*, o njihovim razlikama i suprotnim nazorima اِخْتِلَافِ البَصْرِيِّينَ وَالكُوفِيِّينَ *Abu-l-Berekāt 'Abdurrahmān el-Anbārī* أبو البركات عبد الرحمن الأنباري muderis bagdadske Nizamije medrese (umr. 577.), prikupio je sav ovaj učeni rad u jedno djelo, razloživši opširno dvostrano shvatanje pojedinih pitanja. U tome je djelju obradio

116 pitanja, glade kojih se mnijenja izmeđju ove dvije škole razilaze.

6. Abu-l-Asvađ ed-Du'ali rodio se, istina, u Kuli, ali je svoje muževno doba proveo u Basri, te s njime i otpočinje cvat basranske filologije, koja se u II. vijeku penje do književne znamenitosti. Iz ovih naučnih nastojanja nikla su djela već spomenutog Abū Amr bin al-Ale i al-Asma'ije (vidi A. IV. g.). U sredini ovih jezičnih nauka, što su se bez prekidanja razvijale, stoji *Chalil b. Ahmed al-Ferāhidī* = *حليل بن أحمد الفراهيدي* (umr. oko 170.—175.). Njegov čisto gramatički rad poznajemo po onom uticaju, što ga je imao na svog velikog učenika, koga ćemo odmah spomenuti. No njegova se znamenost osniva na dvije naučne činjenice, koje su otvorile put novim naukama. On je prvi udario temelje nauku o arapskoj metrici. Prolazeći — priča se — kraj radio-nice jednog kazandžije i slušajući udarce čekića, u njemu se začeo misao o ritmičnoj izmjeni slogova jednoga za drugim. Ispitavši staru arapsku poeziju, nagje u njoj ritmične pravilnosti i razne vrste arapskoga metruma. Tako je počeo da krči put međju Arapima nepoznatoj nauci (*ilm ul-arūd* = *علم العروض*). Druga mu je velika zasluga, što je prvi napisao arapski *rječnik* u alfabetičnom redu. I to nije išao običnim alfabetičnim redom (a, b, dž, i t. d.), već osnovu njegova reda čini niz glasova srodna izgovora, i to tako, da riječi slijede ovim redom: 'ajn, hā, hā, chā, gajn i t. d. daklen prvo svi grleni glasovi pa dalje ostali glasovi po svojoj organičnoj naravi. Pošto djelo otpočinje glasom 'ajn, to je ime prvom arapskom riječniku *Kitāb ul-aj̄n* = *كتاب العين*. Nije mogao da doživi konca svoga rada; što je ostalo nedovršeno, nadopunio je učenik mu po imenu *Lejt* = *ليت*. Ali samo djelo nije nam se potpuno očuvalo; poznajemo ga tek iz citata i iz djela, u kojima je djelomično preragjivano.

7. Pored Chalila nalazimo u Basri još mnogo njegovih savremenika kao odlične filologe, kao što bijahu osobito *Isā b. 'Omar et-Takafī* = *عيسى بن عمر التقي* (umr. 110.), *Abu-l-Chattāb el-*

Achfas — أبو الخطاب الأخفش (umr. 117.) i stari *Jūnus b. Ḥabīb* — يونس بن حبيب (umr. oko 182.—5. u dobi od 98 do 100. godina). Svi su se oni marljivo bavili gramatičkim istraživanjima i doveli ovaj naučni rad do lijepa procvata. Njihovim se učenjem poslužio muž, kojega Arabi pravom zovu »ocem arapske gramatike«: *Abū Bišr 'Amr b. 'Otmān* = أبو بشر عمرو بن عثمان, najpoznatiji pod nadimkom *Sībavejhi* = سيبويه ili bolje izgovoreno *Sībūjah* t. j. »što miriše jabukom«, a taj se nadimak različito obrazlaže. *Sībavejhi* bješe rodom Persijanac; u 32. godini svojoj došao je u Basru, gdje je slušao spomenute naučenjake. Otalen je pošao u Bagdad, gdje se nemilo sudario u naučnim pitanjima s el-Kisā'i-jom, koji se držao nauke kufanske škole. Ogorčen se vratio u svoju otadžbinu, gdje je naskoro oko 180. g. umro u mjestancu *Bejdā* blizu Širaza.

U araps'oj književnosti proslavilo ga je veliko gramatičko djelo, koje se ponajviše zove *el-Kitāb* (»knjiga«). Ovo veliko djelo, koje su evropski naučenjaci izdali u originalu, pa ga potpuno i na njemački preveli, u 571 poglavlju, pozivajući se vazda na spomenute prethodnike i učitelje svoje, obraguje potankosti nauke o arapskim oblicima i sintaksi. I to je prvi potpuno sabran prikaz pojava arapske gramatike. Ovo osnovno djelo, koje služi kao polazna tačka poznijem razvitku, neocjenjivo je blago književnosti. A i zato je znamenito, što se u njemu jedan *Persijanac* uz priznanje Araba javlja kao prvi utemeljač klasičnog arapskog jezika, a na njegovu se knjigu poznija književnost vazda kao na najveći autoritet poziva. Velika je vrijednost ovom djelu i u tome, što svoja pravila, osobito u sumnjivim i spornim slučajevima, svakada potkrjepljuje s t. zv. *ševâhid* = شواهد (od glagola *šehede*, svjedočiti) t. j. »dokaznim mjestima«, što su stranom iz Kur'āna, stranom u starih arapskih pjesnika posugjena. *Sībavejhi* navodi 1050 ovakih dokaza u svojem djelu. Njima potvrđuje istinitost svojih nauka. Knjiga *Sībavejhova*, oko koje se kretala poznija nauka, bješe predmet mnogim komentarima, a isto i spo-

menuti ševāhid, što su u njoj. Među onima prvima najznamenitiji je komentar (šerh), što ga je napisao *Hasan es-Sirāfi* = حسن السیرافی (umr. 368.), takogjer rodom Persijanac.

8. Ali filolozi basranske škole nijesu se bavili samo golim pitanjima gramatike. Za njih bješe isto tako važno i korisno poznavanje *blaga bogatog arapskog jezika*. To su spajali ujedno sa sabiranjem ostavine arapskih pjesnika, a već smo se upoznali s glavnim radnicima u tome smjeru. Kao vrelo svojem poznavanju jezika smatraju beduine pod čadorima arapske pustinje, koji su najviše očuvali čistoću jezika. Pošli su daklen u pustinju među razna plemena, da iz ovih neposrednih živih izvora poznađu najčišći jezik. Ili zovu u grad sinove pustinje, da se posluže njihovim kazivanjem i da im bilježe odgovore na stavljena pitanja. Pa ne propuštaju ni drugih prilika, da se sastaju s ljudima, što su očuvali čistu arapštinu. Na temelju ovakih izvora sastavljaju onda veliki sabirači jezika, kao Abu-l-Ala Asma i i ostali vigjeni stupovi ove nauke, ono obilno jezično gradivo, kojim udaraju temelje književnosti arapskoga rječnika. Ova se književnost proširila onim zbirkama, koje su iz svojih nastavljenih studija među beduinima o ovim predmetima mogli pokupiti. Na temelju ovakih izbora pišu rasprave pod ovim imenima, koja im sama kazuju sadržinu: *Kitāb ul-juhūš* = كتاب الوحوش (»knjiga o divljim zvjerovima«), *Kitāb ul-chajl* = كتاب الخيل (»o konju«), *Kitāb uš-šā'* = كتاب الشاء (»o ovcima«), *Kitāb ul-ibīl* = كتاب الابل (»o devama«), *Kitāb ul-matar* = كتاب المطر (»k. o kiši«), *Kitāb chalk il-insān* = كتاب خلق الانسان (»k. o naravnim osebinama čovjeka«) i t. d. U ovim raspravama, svakad uz obilno ševāhid-gradivo, sabrane su one riječi, kojih ima o tim predmetima, i to do najvećih sitnica. Vrlo su voljeli za ovakove zbirke tražiti *garīb* riječi t. j. rijetke riječi. Ove su zbirke prešle zatim u djela, što su se savijala oko pojedinih predmeta, a kasnije u velike *sistematičke* rječnike.

9. Da je ova leksikografska radinost već odmah iza prvog početka imala na oku i viša gledališta, to dokazuje književni rad jednoga odličnog člana basranske škole, *Abū Bekr Muhammed bin Durejd-a* = أبو بكر محمد بن دريد, koji bješe učenik Abū Hatim es-Sidžistānija (A. IV. 9.) (umr. u Bagdadu 321.). I kao pjesnik izašao je na glas, ali mu se glavni rad sastoji u istraživanjima, što se vežu uz rječnik. Osim nekoliko rasprava o megjusobno blizim predmetima („sedlo i dizgini,“ „oblaci i kiša“ i t. d.) pisao je veliki riječnik pod imenom *el-Džemhere fi-l-luga* = الجُمهرة في اللغة („zbirka o jeziku“), ali se ovaj nije toliko razprostro, kao njegova druga s više strana korisna knjiga: *Kitāb ul-ištikāk* = كتاب الاشتقاق („etimološka knjiga“, od *šakka*, cijepati, t. j. iz izvedenih oblika izvući korijene riječi). Ovdje nisu samo suhoparna jezikoslovna razlaganja nego kazuje etimologiju starih arapskih plemena u vezi s povjesničkim predanjima, koja ta imena razjašnjaju. Red svojih objašnjenja spaja s prikazom rodoslovnih (genealoških) grana arapskih plemena. Stoga je *Kitāb ul-ištikāk* veoma značito djelo ne samo s gledališta starog arapskog jezika, već je u isti mah i u pogledu podrobne plemenske razdiobe arapskog društva najpouzdaniji putokaz.

10. Među predstavnicima basranske škole najšire je shvatio svoj zadatak *Abu-l-Abbās el-Muberred* = أبو العباس المبرّد (umr. 285.). Bio je samostalan čovjek, a to se najbolje vidi iz toga, što se ne podvrgava slijepo autoritetu Sibavejha, već u jednom djelu svom čak slobodno pobija neke nauke ovoga velikog naučenjaka basranske škole. Slavu mu čuva u nauci djelo *el-Kitāb ul-kamil* = كتاب الكامل (»savršena knjiga«). Ovo se djelo vjerno podudara sa svojim imenom te je prava riznica najzanimljivijega naučnoga gradiva, i to ne samo za arapski jezik, već i na polju pjesništva, stare arapske povijesti, običaja i njihovih tradicija. Svojim povjesničkim podacima dopire kroz vremena Omejevića do prvih Abasovića. Ima veoma dragocjenih podataka o

pokretu i vogjama chavāridža. Nije to sistematično djelo, nego polazi s pojedine gramatičke činjenice ili pjesničke izreke, pa niže sve važnije i važnije podatke, nadovezujući na najširoj osnovi jednu misao drugoj. Muberred crpe vazda iz vjerodostojnih vrela, oslanjajući se ne samo na svoje slavne učitelje, nego više puta i na same stanovnike pustinje, s kojima bi se sastajao. Ovo djelo svojom sadržinom čini prijelaz k onom književnom radu, što ćemo ga malo niže kao *edeb* = ادب opisati, pa ga možemo i megju najdivnije mu plodove ubrojiti.

11. Uspored s basranskom školom razvijaju i veliki naučenjaci kūfanske škole svoj nastavnički i književni rad oko arapskog jezika. U shvatanju jezičnih činjenica slobodnijeg su duha od svojih basranskih takmaca. Dok ovi postavljaju tvrda pravila i nijesu voljni puštati nikakovih koncesija ličnim osobitostima u jeziku, smatrajući ih izuzecima, koji niti mogu niti smiju kao uzor poslužiti: dotlen Kūfanci prihvaćaju kao osnovu i pravilo za dalje analogije ono, što im drugovi drže zastranicom, (ako je na pr. u jednog pjesnika nagju).

12. Kūfanske naučenjake naći ćemo gdje u velikom broju uče pred basranskim muderisima. Ovdje otpočinju svoje nauke; ali se brzo vraćaju u Kūfu, da ondje samostalno razvijaju svoje pravce, koji su ponekad suprotni pravcima učitelja im u Basri. Mnogi od njih idu u Bagdad kao učitelji; najodličnijim megju njima pošlo je za rukom, da budu ugledni i na dvoru halifā, koji su milovali nauku.

Od ovih je najznamenitiji *‘Alī b. Hamza el-Kisā’i* = علي بن حمزة الكسائي, naučenjak perzijskog podrijetkla, koji je u Basri kod Chalīla učio; ali je najviše znanja stekao u Araba pustinje, megju kojima je prilikom svoga hadža u Meku godinama istraživao i ogromno gradivo sabrao. Imao je veoma odličan i društveni položaj u Bagdadu na dvoru *Hārūn er-rešīda* = هارون الرشيد, pokrovitelja nauke, koji mu je povjerio odgoju svojih sinova

Emîna i Me'mûna, poznijih halifa, a ovi su ga obasipali znacima najveće nježnosti i poštovanja. U nauci bješe pravi takmac Šibavejhov, koji je zbog njega morao da ode iz Bagdada. Halifinu milost uživao je el-Kisâ'î do svoje smrti. Na jednom svom putu u Chorasani poveo ga je halifa sa sobom. Na tom se putu razbolio i kod Rejjja umro (139.). Nekako u isto doba umro je i Hârûn er-rešîdov veliki pravnik *Muhammed b. Hasan eš-Šejbânî*, koji je takogjer pratio vladara na tome putu. Vrativši se rekao je halifa: *دفنتُ المقه والعربية بالرّي* («u Rejjju sam ukopao pravo i arapski jezik»).

13. Izmeđju mnogih učenika i pristalica el-Kisâ'ije ističe se *Abû Zakarijjâ Ziyâd el-Ferrâ' = أبو زكريّا زياد الفراء* (ovo ime znači da je ćurčija, otud *ferv = فَرَوُ* krzno). I on je iz Kûfe došao u Bagdad i svrnuo na se pažnju halife Me'mun-a, koji ga je uzeo da mu odgaja sinove i pružio mu udoban život, da bi mogao urediti veliko gramatičko djelo, kojemu je dao ime *Hudûd = حدود* («granice»). U to doba bjehu u Bagdadu na glasu predavanja ovoga naučenjaka o tumačenju Kur'âna, *fi me'ânî-l-Kur'ân = في معاني القرآن*, na koja su žitelji grada u velikom broju vrvili. Na hadžu u Meki stiže ga smrt.

14. Rad oko rječnika nastavlja ponajviše *Abû Jusuf Ja'qûb ibn es-Sikkîl = أبو يوسف يعقوب بن السكيت* (umr. 243.), učenik el-Ferrâ-ov. U svoje naučne svrhe često se je sastajao i sa svijetom iz pustinje, pa se u svojim djelima mnogo poziva na ono, što bi tamo doznao. I on se je nalazio u Bagdadu na halifinu dvoru. Pošto se duže vrijeme zanimao običnom osnovnom obukom, povjerio mu je halifa Mutevekkil odgoju svoga sina. A poslije ga je na nemio način pogubio, što je učeni nastavnik, koji u isti mah bješe odan zatočnik šijjskoj vjeroispovijesti, na jedno pitanje halifino uvredljivo odgovorio, da više cijeni Alijina slugu Kanbera nego obadva sina halifina. Pisao je mnoga djela, što zasijecaju u gramatiku i rječnik. Od ovih imaju trajne vrijednosti osobito dva: *Islâh ul-mantik: = إصلاح المنطق* («isprav-

ljanja govora«), u kojem pruža mnogo podataka o pravilnom jeziku; *Kitâb ul-elfâz* = كتاب الألفاظ («knjiga riječi»), u kojem marljivo upotrebljava zbirke svojih predaka. Ali je radio većinom na temelju svoga samostalnoga sabiranja pa nam prikazao staro arapsko jezično blago. Time, što je svoje dokaze vadio iz klasičnog pjesništva a predmete redao u skupove, srodne meĝu sobom, istisnuo je kao suviše one podrobne rasprave svojih prethodnika o pojedinim skupovima jezičnoga blaga, pošto ih je sam savjesno obradio (gore 8.).

15. Kakvo mjesto zauzima u basranskoj školi Muberrred, tako zauzima meĝu kûfancima, *Abu-l-'Abbâs Jahjâ Ta'leb* = أبو العباس يحيى ثعلب (umro 291.). Najpoznatije mu je djelo *Kitâb ul-fasih* = كتاب الفصيح («knjiga o krasnom jeziku»), gdje utvrĝuje pravila, kako treba prema klasičnom jeziku *el-lugat ul-fushâ* = اللغة الفصحى zgodno upotrebljavati neke sumnjive riječi i izraze, što su u običaju.

16. Meĝu mnogim njegovim učenicima najčruveniji je *Abû Bekr ibn-el Anbâri* = أبو بكر بن الأنباري (umr. 328.). Već i otac mu Muhammed el-Anbâri, bješe veoma dobar znalac jezika, pa je tim pravcem uputio i svoga sina. Ovaj se ponajradije zanimao starim pjesnicima, u čemu mu je začudno pamćenje išlo na ruku. Pričalo se o njemu, da je 300.000 stihova imao u glavi, i to samo takovih, koji mogu poslužiti za objašnjenje jezika u pojedinim mjestima Kur'âna. I on je kao muderis mu Ta'leb volio da ureĝuje divâne starih pjesnika. Divâne: Zuhejra, Nabige i A'se ispravio je na temelju vjerodostojna predanja; bilješka je objasnio Mu'allakât kašîde (vidi A, IV; 5) i pisao je komentar uz zbirku Mufaddalijjât (vidi A. IV; 7.). Često upotrebljavaju njegovu veoma korisnu knjigu *Kitâb ul-addâd* = كتاب الأضداد (o riječima »protivna« značenja; jednina *didd* = suprotno). U njoj raspravlja one arapske riječi, koje imaju dva značenja n. pr. *mesdzûr* = مسجور koja znači »pun« ali i »prezan«; *besl* = بسل koja znači: »za-

branjena stvar« (harām), ali i: »dopuštena stvar« (halāl.) Sva ova značenja potkrjepljuje obilnim ševāhid-dokazima iz Kur'āna i pjesništva. Oko 400 ovakovih addāda nabrajaju arapski naučenjaci. Velika je zasluga knjizi Ibn ul-Anbārinoj, što i na to gleda, gdje i kako se riječi protivna značenja javljaju po različitim plemenskim dijalektima arapskoga jezika.

17. Od IV. vijeka gube se postepeno Basra i Kūfa kao sredine u naučnom životu. Već u prethodno doba sjaj halifina dvora i okolice mu, njegovo golemo podupiranje nauke stvara od Bagdada novu sredinu naučnim težnjama. Tu se sada naučenjacima pruža više prilike da se istaknu, nego li u onim pokrajinskim varošima, gdje su naučna nastojanja proključala. No u istom razmjeru širi se naučni rad i u daljim pokrajinama velike države, osobito otkako počinje slabiti centralna sila halifa te pokrajinske valije na više mjesta, kao feudalski abasovički halifa, uzeše gotovo nezavisno vladati te i na svojim dvorovima razviše vladarski sjaj. I oni sakupljaju oko sebe velike predstavnike nauke i književnosti i svojim darežljivim potporama stvaraju nova ognjišta kulturnome životu.

18. I nauka o jeziku probija mjesne ograde, izmegju kojih se iza svoga prvog postanka još kretala. U raznim pokrajinama države javljaju se ljudi, što se bave jezičnom naukom. S tim prestaje i suparništvo izmegju basranske i kufanske škole. Późniji filolozi pabirče po onom, što su ove dvije suparničke škole iznijele, te se pojednako koriste uspjesima čas jedne čas druge) samo što to sve još našire obragjuju. U drugu ruku opet od IV. vijeka spajaju nauku o jeziku više no u prijašnje doba s drugim granama književnosti, tako da ćemo se sa slavnim predstavnicima filologije sastati i u poglavljima ostalih nauka. Zato ćemo se na ovom mjestu pozabaviti samo s nekoliko odličnih naučenjaka, kojima glavni književni rad obuhvata jezičnu nauku.

19. *Abū 'Abdullāh ibn Chālavejhi* = أبو عبد الله بن حالويه rodóm je iz Hamadāna. U Bagdadu bješe učenik Ibn Durejdov i Ibn Anbārin. Kao i u filologiji, tako je s uspjehom radio i

u nauci o hadisu, koju je neko vrijeme u samoj Medini kao muderis predavao. Zadnje godine života proveo je u Halebu na dvoru knjigoljupca — vladara hamdanskog, gdje je 370. umro. Ima jedno njegovo djelo, kojemu je ime *Kitâb lejsa* = كتاب ليس t. j. „knjiga o tome, čega nema“. Ta je opširna knjiga otud dobila ime, što svaka glava počinje ovim riječima: *lejsa fi kelâm il-`arab* = ليس في كلام العرب »ovog i onog oblika nema u arapskom jeziku« *illâ* = لا »osim u ovim slučajevima«. Osim toga je napisao još mnogo djela o gramatici i o tumačenju Kur'âna.

20. *Ismâ'il b. `Abbâd* = اسماعيل بن عباد kao i otac mu vezir vladara iz dinastije Bûjeh = آل بويه zauzima ugledno mjesto i među naučenjacima. Članovi su ove perzijske porodice od 320. do 448. u prestonici halifa u Bagdadu pod imenom „emîr ul-umerâ« imali u rukama političku vlast, koja je hvatala veliki dio Perzije, gdje su sasvim kao nezavisni vladari gospodovali. Uz njihove naslove, pod kojima ih istorija spominje, vazda se nadovezuje riječ *devle*, u. pr. `Adud ud- devle, `Izz ud- devle, Fachr ud- devle = عضد الدولة, عز الدولة, فخر الدولة i t. d. Ovi su vladari na svom dvoru u Rejju veoma potpomagali nauke i književnost; ali su i u Bagdadu osnovali općenito korisne i kulturne zavode. Naučenjaci i pjesnici prvoga reda življahu u blizini vladara. Među njima je *Ismâ'il b. Abbâd*, koji je uzastopce bio prvi vezir i povjerljiv prijatelj nekoliko vladarima iz kuće Bûjeh. Obično je poznat pod imenom *es- Sâhib* (drug) *Ibn `Abbâd* = الصحاب بن عباد. Sam je mnogo pripomogao tome, što je dvor Bujevića darežljivo potpomagao umne težnje. Ovaj se vezir spominje inače među najučenijim ljudima svoga vremena. Život mu se granao na državne poslove i na nauke. Priča se, kad je polazio na kakav zvaničan put, da je 30 deva bilo natovareno njegovim knjigama, koje je uza se nosio. Ali otkada je *Kitâb ul- agânî* (A. IV. 13.) dobio u ruke, odonda se zadovoljavao ovom jednom knjigom kao putničkom knjižnicom. I sam je sabirao mnoge knjige. Sa zemljom Bujevića graničila

je *sámánska* dinastija, koja je u Chorasanu vladala. Kada je vladalac iz ove kuće, Nûh II., koji je u isto doba živio, primamljivim uslovima zvao u svoju službu slavnoga vezira susjedne zemlje, Ibn 'Abbâd je odbio taj poziv pa ga izmegju ostaloga i tim obrazložio, što bi mu trebalo 400 deva, samo da prenese svoju knjižnicu. Kao državnik i naučenjak podjednako najsajjnija je dika vremena Bujevića. Megju njegovim djelima spominje se jedan golem arapski rječnik od 7 svezaka pod imenom *Muhît* = *محيط* («obuhvatač»), koje se ime tada češće daje rječnicima. Arapski jezik isporegjuju radi bogatstva mu i dubine s oceanom, koji obuhvata zemlju (el bahr ul- muhît). Osim ovog rječnika pisao je još mnoga djela iz filologije, vjerske nauke i poetike. Umro je 385. Preživio ga je muderis mu:

21. *Abu- l- Husejn Ahmed ibn Fâris* = *أبو الحسين أحمد ابن فارس* (umr. 395.), koji je takogjer spadao megju učene miljenike na dvoru Bujevića. Sprva bijaše učitelj u Hamadanu, a poslije ga je Fachr-ud-devle, vladar iz kuće Bujevića, pozvao na rejjski dvor, da mu odgaja sina. Tu mu je megju mnogim učenicima bio i Ibn Abbâd. Od slavni mu djela valja spomenuti jedan veliki rječnik *el-Mudžmel fi-l-luga* = *المجمل في اللغة* («Zbir jezika») i *Fikih ul- luga* = *فقه اللغة* («znanje jezika»), u kojem jasno iznosi osobitosti u upotrebi arapskoga jezika. Ovo je djelo posvetio svom velikom zaštitniku i učeniku Ibn 'Abbâdu; zato ga je nazvao i *es- Sâhibi*.

22. No svi ovi pokušaji ostaju daleko za jednim golemim rječnikom, bez kojega ni dandanas ne može da bude niko na istoku i zapadu, ko se bavi arapskim jezikom. Pisac mu *Abû Nasr Ismâ'il el- Dževherî* *أبو نصر اسماعيل الجوهري* (umr. 393.). Rodio se u varoši Fârâbu, u Turkestanu, koja je više znamenitih naučenjaka dala arapskoj književnosti. Otalen je slavni filozof *Abû Nasr el- Fârâbî* *أبو نصر الفارابي*, isto *Abû Ibrâhîm al- Fârâbî* *أبو إبراهيم الفارابي* (umr. 350.), pisac glasovitog filološkog djela, kojemu je ime *Divân ul- edeb* = *ديوان الأدب* («divân obrazovanosti»). Ovaj potonji el-

F'arâbi bješe ujak (châl) el- Dževherin i učitelj mu u mladosti. Pošto je još i u Iraku slušao slavne muderise, pošao je na velik put u Hidžaz megju Arabe pustinje, pa se poslije kao muderis i učevan pisac nastanio u Nisaburu. Najglavnije mu je djelo *Tâdž ul-luga ve Sahâh ul-arabijja* = تاج اللغة وصحاح العربية («Kruna jezika i čistoća arapštine), golem rječnik (obično ga nazivaju samo *Sahâh*). Tu je pretresao prethodno radove svojih predaka i na temelju svog iskustva i zbiraka stvorio, da tako reknemo, kodeks čistog arapskog jezika. *Sahâh* je uregjen po alfabetičnom redu, ali ne po početnim, već po završnim pismenima riječi. Tako n. pr. poglavlje slova »h« otpočinje s ovom riječi: *châb*, za tijem *etâb*, dalje *edeb*, *ereb* i t. d. Ovom poretku, kojim se služe i ostali veliki arapski rječnici, razlog je taj, što ovaka djela hoće ujedno da budu pri ruci onima što traže rimovane riječi. Sam pisac je samo do slova *d* dovršio svoj rječnik, pošto je pao s krova jedne kuće i naprečac umro. Zaostali dio toga djela, za koje je pisac samo građivo pribrao, dovršio je učenik mu *Ibrâhîm el- Verrâk* = إبراهيم الوراق. I tako je poslije ovo djelo postalo klasičnom knjigom arapske leksikografije, uz koju se cijela literatura veže. Ispravljali su je, tumačili, raširivali, dopunjavali. A najpoznatiji rad, gdje je ovaj rječnik raširen i dopunjen gragjom iz ostalih rječnika, dao je jedan misirski naučenjak imenom *Muhammed b. Mukerrem ibn Manzûr* = محمد بن مكرم بن منظور (umr. 711.). To djelo u kairskom štampanom izdanju ima 20 svezaka, a ime mu je *Lisân ul-'arab* = لسان العرب

23. U gramatici se ističe još jedno slavno ime na istočnoj strani Islama. To je *Abu-l-Kâsim ez-Zamachšari*, = أبو القاسم الزمخشري, iz Chvârizma. Već u književnosti o tumačenju Kur'âna upoznali smo se s njegovim tefsirskim djelom. Čuvena su mu i leksikografska djela. Osim arapsko-persijskog rječnika pod imenom *Muḥaddimet ul-edeb* = مقدمة الأدب («uvod u obrazovanost»), pisao je i rječnik pod imenom *Esâs ul- belâga* = أسرار البلاغة («temelj lijepom govoru»), gdje je naročito pokupio riječi, što se u ljepšoj

besjedi upotrebljavaju; dalje djelo *F'ā'ik* = فائق («odabrano»), koje izvrsno tumači jezično blago, što ga u hadisu ima. Kao gramatičar napisao je veoma rasprostranjen udžbenik pod imenom *el-Mufassal* = المفصل («na odsjeke podijeljen»), koji sakuplja pravila arapske gramatike u izvrsnom sistemu, zbijeno pa ipak iscrpno. Iz ovoga je djela sam načinio izvadak, kojem je dao ovo perzijsko ime *Enmûdedž* = آموزج («uzorak»). Mufassal-u je radi zbijenosti veoma trebalo tumačenje i opširnije razlaganje njegovih kratkih stavaka. Pokazao se veoma zgodnim za osnovnu knjigu, na koju se moglo nadovezivati sa svih strana hiljade finoća arapske gramatike. U ovu svrhu uredio je glavni komentar (*Šerh ul- Mufassal* = شرح المفصل), Zamachšarinu osnovnu djelu veliki gramatičar iz Halepa, *Abu-l-Bağâ ibn Ja'îš* أبو البقاء بن يعيش (umr. 643.). U poznije doba, kada su se sve više zapuštala osnovna djela starih vremena, pa se i Sibavejnov kitab slabo proučavao, zauzeo je Mufassal s komentarom Ibn Je'îšovim mjesto starog autoriteta.

24. U vijeku iza Zamachšarije smatraju najvećim arapskim filologom *Džemâl ud-dîn Ibn Mâlika* = جمال الدين بن مالك. Poticao je iz jedne porodice u Španiji, ali se rodio u Damasku i ondje obučavao (umr. 672.). Od mnogih filoloških djela najviše mu je rasprostrto *Elfijja* = الفجة («Hiljadarka»), djelo u stihovima. S vremenom je u arapskoj naučnoj književnosti nastao običaj, da se nastavno gradivo sastavljalo u stihove, kako bi se bolje pamtilo. Ibn Malik ima više takovih djela u stihovima o pojedinim poglavljima gramatike. Djelo *Elfijja* dobilo je otud svoje ime, što u 1000 stihova redžez metruma potpuno sistematično sabira arapsku gramatiku. Zbog ovakog sklopa smatrali su na istoku ovo djelo veoma zgodnim za školsku obuku; ujedno su uvidjeli i tu potrebu, da komentarima objasne ono, što je u stihovima kazano zbijeno, pa da ga svako razumije. Za primjerom Ibn Mâlikovim povode se mnogi i u kasnijoj književnosti, čak do naših dana. Ima puno primjera i za to, da su udžbenike iz proze

prenosili u stihove, da ovako budu zgodniji za učenje. Za ovake stihove obično upotrebljavaju redžez-metrum.

IV.

Pjesništvo i lijepa knjiga u prozi (edeb).

1. One osobine arapskog pjesništva, kojima se već u pogansko doba odlikuje umjetno pjesništvo, smatraju Arabi i u poznijim vremenima zakonima prave pjesničke umjetnosti, i to ne samo po obliku već i po sadržini. Oni čuvaju i dalje ne samo tehniku *kaside* (naprijed A; I; 5, 6), već goje i one predmete, koji su sastavni dijelovi *kaside*, kao da je pustinja zauvijek ostala polje arapskomu pjesništvu. Radi toga je arapsko pjesništvo u II. vijeku bilo u opasnosti, da dobije izvještačen karakter i da ne odgovara pravim prilikama. Jer od vremena *Tarafe* i *Zuhejra* neizmjenno su se izmijenile prilike arapskoga naroda, a s njima i prilike predstavnika pjesništva. Pjesništvo ne niče sada više iz skitničkog života po pustinji, već iz duševnoga kola, što se po halifskim prestonicama hvata. Pjesnika putnika ne okružuju sada više utvare pustinje, nego sjaj i raskoš dvorski, finoća i drugačiji običaji naveliko razvijenoga gradskoga života. No pri svemu tomu se u pjesništvu održao starinski kaluf. Mnogi pjesnici i u novim prilikama otpočinju po načinu pustinjских *kasida* svoja djela; oni sanjaju nad ruševinama (*atılal*) opustjelih prebivališta, gdje zaludu traže svoje mile i drage, koji su s karavanima dalje otišli; za tim natanko opisuju, kako na legjima deve putuju po pustinji, pa u ovo putovanje utkivaju i opise takovih dogagjaja, koji se nikako ne podudaraju s njihovim istinskim opažanjem. Arapski su kritičari i u sasvim promijenjenim prilikama tražili od pjesnika, da upotrebljavaju ovaj zastarjeli način. I malo prije spominjani filolozi bjehu ponajprvi od onih, koji su to od pjesnika zahtijevali. Oni su sabirali i obragjivali djela velikih pjesnika poganskoga vremena i iz njih crpli primjere za čistu arapštinu. I tako se lasno i do načela učvrstilo u njima mišljenje, da je

samo ono najčistiji izraz arapskoga pjesništva, što podržava i nastavlja stari način.

2. No već u II. vijeku Hidžreta nastala je u arapskom pjesništvu i takova struja, koja se uzvisila nad tvrdoglavim zahtjevima, te u svojim djelima odražuje istinu, koja se podudara s promijenjenim prilikama, premda se ni predstavnici novijega pjesništva ne mogu sasvim da oslobode tradicionalnih okova. Pored njih se i dalje mnogi pridržavaju vjerno po putu staroga načina. A što se jezika tiče, obadva se pravca tvrdo drže starog klasičnog jezika, koji filolozi u isto doba crpu iz usta pustinjskih beduina i opravdavaju starinom.

3. Vladari iz kuće Abasovića, koji su poznati kao veliki zaštitnici umnih težnja, naročito su potpomagali pjesnike. Nijesu nimalo zaostajali iza Omejevića, pod kojima smo procvat pjesništva posmatrali. Umni život, koji se na svim stranama prostrane države ustalasio, probudio je i na pjesničkom polju mnoge radnike. Razne narodnosti u državi halifâ, i osim Araba, uvelike pomažu, da procvate kako arapska književnost uopće, tako i arapsko pjesništvo napose. Pjesnici dolaze iz pokrajina u Bagdad, poslije na vladarske dvorove, koji su se pored vlasti halifâ samostalno dizali, gdje ih vladari i velikaši, koji su podupirali obrazovanost, najdarežljivije primaju.

U doba Abasovića pokreti protiv vjere, koji se pod stranim uticajem naročito osiliše, ostavljaju veoma jaka traga u pjesnikâ. Mnogima od njih nadijevaju ime *zindîk* = زنديق (raskolnik). U ovo novo doba pjesništva prevladuje uopće slobodan neobuzdan duh.

4. U isto doba pored pjesništva lijepo se razvija i glazba (muzika). Na zabavama velike gospode obično bi vještaci u pjevanju s pjevačicama, koje bi uvježbali, uz pratnju svirke pjevali pjesme starih i novijih pjesnika. Od ovih su se u prvo doba ovih vladara veoma proslavili *Ibrâhîm el-Mausilî* = ابراهيم الموصلي i sin mu *Ishâk el-Mausilî* = اسحاق الموصلي svojim kajdama. *Kitabul-agânî* (A. IV. 13.) sačuvao je i spomen pjevača i svirača s

pjesmama, koje su ukajdili; suviše kod svake pojedine pjesme jačno označuje, i gdje se među prsti na instrumentat, što prati pjevanje.

5. Od pjesnikâ pod Abasovićima po redu je prvi *Muti' b. Ijâs* = مطيع بن اياس. Otac mu bijaše rodom iz Palestine, a borio se je u ratovima *Haddžâdž b. Jûsufa*, = حجاج بن يوسف, velikoga državnika Omejevića. Muti' se rodio u Kûfi još za vladanja dinastije Omejevića, a svoj rano probugjeni pjesnički dar istaknuo je već za Velîd b. Jezîda, omejevskoga halife (126.—127.), s kojim je drugovao. Kada su Abasovići stupili na vladu, pridružio se njima i naročito je na dvoru drugoga vladaoca ove kuće el-Mensûra (137.—159.) najsjajnije cvao. Bješe veoma lakouman čovjek, što mu i život u punoj mjeri dokazuje, pa što se inače vidi u njegovim pjesmama ogleda. Najčuvenija mu je ona pjesma, gdje dvije palme u okolici varoši Hulvana poziva, neka mu zajedno s njim oplakuju ljubavnu tugu. Od ove je pjesme nikla arapska riječ: »Istrajniji su u prijateljstvu nego li dvije palme hulvanske« = أطولُ مُحِبَّةً مِن نَخْلَتِي حُلْوَانٌ. Pozniji pjesnici, podražavajući predšasnika, rado govore u svojim pjesmama po ovoj slavnoj Muti'ovoj pjesmi „o dvije hulvanske palme“. Povjesnički pripovjedači dodaju i svakakve pričiće. A za to, što Muti'ovi pjesnički počeci sežu u doba Abasovića, obično ga ovako označuju: *muhadrem ud-devletejni* = مُحَضَّرَم الدَّوْلَتَيْنِ (»muchadrem dviju vladalačkih kuća« (A. I, 7, b.).

6. S pjesnikom *el'Abbâs b. el-Ahnefom* = العباس بن الأحنف (umr. 191.) dolazimo u doba halife Hârûn er-rešîda, što je tako sjajno po knjigu. Bješe porijeklom iz Chorasana, a u velikoj milosti halife Haruna, kojega je kao dvorski pjesnik i na njegovim velikim putevima pratio. — No slava ovoga dvorskoga pjesnika potamni pored najvećega pjesnika II. vijeka, a to je *Hasan b. Hâni* = أبو نواس حسن بن هاني, kojeg obično znamo pod imenom *Abû Nuvâs* (otac uvojku, t. j. koji ima kovrčastu kosu), a to je ime dobio po kovrčastoj kosi. Rodio se u varoši Ehvâzu (pokra-

jina Chūzistan) iz niske kuće. U mladosti je odgojen u Basri i Kūfi, gdje je bio učenik u ono doba slavni filologa. Među ostalima bješe mu muderis i Chalef el-Ahmer (A. IV. 8.), a prošao je glavnu školu arapske jezikoslovne obrazovanosti t. j. život u pustinji. Ovdje, kao što su mu i učeni učitelji činili, naučio je iz usta nepokvarenih Araba čist arapski jezik. Za tim je pošao u Bagdad, gdje je na brzo postao poznat. Njegova pjesnička umjetnost privukla je na se pažnju halife Harūn er-rešida, pak poslije sina mu halife Emīna, koji su svojom miloštom obasipali pjesnika velikog uma. No njegov odnos prema dvoru postao je u više prilika potežak radi sadržine njegovih pjesama i moralnog mu vladanja. Abū Nuvās se je svojim pjesmama ljuto zavadio s čudorednošću, jer je rado pjevao u najraskalašnijem pravcu. U svojim mislima i izrazima znao bi ponekad i nisko pasti. O vjerskim stvarima govorio bi bez poštovanja. U svojim pjesmama podrugadžicama bješe neobuzdan, nije ni malo pazio na pristojnost. Zbog toga je često čamio u zatvoru, no vazda bi zanosnim stihovima umio da isposluje sebi pomilovanje. Umro je (oko 195.) zbog jedne podrugljive pjesme, koju je naperio bio protiv neke odlične porodice. Zato ga je jedan član ove porodice teško ranio, od čega je pjesnik i umro.

Abū Nuvās, čije su pjesme sabrane u divān, koraca među novijim arapskim pjesnicima (al-muvelledūn = المولدون) u raznim vrstama pjesništva. Propise stare *kašide* nije baš ni malo cijenio suviše bi se rugao njezinoj primjeni u promijenjenim prilikama. Samo u jeziku i metrumu ide tragom starine. Inače je sasvim pjesnik novih vremena. Ima u njega pjesama u slavu, ima zajedljivih podrugačica i tužaljaka. Opise lovova, što se u starim *kašidama* nalaze samo kao utkani umeci, gojio je on u zasebnim pjesmama (*tardijjāt* = طرديات lovački stihovi, od riječi *tarede* goniti). Najpoznatije su mu pjesme o *vinu* (*chamrijjāt* = حمريات) i ljubavne pjesme. U starijim godinama, čini se, da se bavio i ozbiljnim stvarima i ova promjena u njegovim čuvstvima pokazuje

je u onom poglavlju *dívāna* mu, kojemu je ime *zuhdijāt* = زهديات t. j. »pobožni stihovi«.

7. Pored pjesnika lake misli, megju kojima prednjače sve nadvisuju Muti' i Abū Nuvás, živjeli su u to doba u Bagdadu i takovi, koji su nastojali da u svojim radovima iznesu zbiljno shvatanje baš ovoga *zuhd-a*. Oni pjevaju o moralnom životu, o preziranju svjetskog dobra. Vjersko shvatanje života prožima njihove priproste neizvještačene pjesme. Izmegju ovih je najugledniji *Ismá'il Abu-l-Atáhija* = اسماعيل أبو المعاهية (umr. 213.). Bješe potomak stare korjenite arapske porodice iz plemena Aneze. Odgojen je u Kúfi, gdje je sprva živio od lončarskog zanata. No pjesnički mu se dar rano razvio, pa dospjevši u Bagdad, tekao je tu naklonost najprije halife Mehdiye, a poslije halife Iarún er-rešida, koji su ga obilno potpomagali. Svoj pjesnički dar otpočeo je svjetskim pjevanjem, no nabrzo se je bacio na *uhd*-pjesme. U njegovu opširnom *dívānu* nalaze se samo pjesme ove vrste, a one su ga iznijele i na glas u arapskoj književnosti. Dve pjesme nijesu prožete vjerskim učenjem samo jedne vjersko-povijesti, nego je u njima više općenitih moralnih načela, koja govore o odricanju svijeta; u njima se preziru prolazna dobra, traže stalna i trajna. Abu-l-Atáhija je asketski pjesnik ovoga vremena, premda svojim nazorima o svijetu ne spada u red *sūfij*skih pjesnika (gore B, II, 25.). Pravac i sadržina njegovih pjesama traži sama po sebi priprost jezik pa nema prilike, da ide razinom *kašidskoga* sloga.

8. Pjesnički dar razvija se u slobodnom duhu bez tradicijskih okova i u jednoga tankočutna člana vladalačke porodice. On je bio 'Abdulláh b. el-Mu'tezz = عبدالله بن المعتز, sin halifi el-Mu'tezzu, koji je od 252.—255. vladao. Iza smrti halife el-Mu'tezid-a (295.) jedna je stranka proglasila njega halifom na mjesto slavljenoga nasljednika prijestola el-Muḳtedira. Ali ga pristalice ovoga adnjeg još istog dana umoriše, a bilo mu je istom 48 godina. Njegov *dívān* pokazuje jako pjesničko čuvstvo i podiže vladar-

skoga pjesnika meĝu najdostojnije predstavnike novoga pravca. Ponajbolje su mu 24 pjesme u slavu svoga roĝjaka halife el-Mu'fedida, gdje mu uzdiĝe vrline i ratne uspjehe. Od ovih se osobito ističe duĝa pjesma od 419 stihova, a u njoj pjesnički crta potpun život halifin. U dīvanu mu imade jedna pjesma, u kojoj brani vladalaĝko pravo kuće Abasovića od njezinih neprijatelja. Osim svojih pjevanja sastavljao je još i pjesniĝke zbirke.

9. Dok su ovi dovle opisani pjesnici bili kolovogje novoga pravca u pjesništvu, bilo je u ono doba i takovih, koji ostadoše vjerni starinskom pjesniĝkom obliku i nastojahu da odrĝe i goje duh stare ȝasīde. Izmeĝu ovih se na prvom mjestu spominje:

Muslim b. el-Velid el-Ansūri مسلم بن الوليد الأنصاري (umr. 298.).

Živio je u Bagdadu i uživao dareĝljivu milost halife Hārūn er-rešīda i dvojice njegovih potomaka kao i vezirā halifinih. Pravi je dvorski pjesnik, koji svoj dar iznosi, pjevajući u slavu velikaša, što su ga obilato darivali. No njegova se pjesniĝka snaga nije istrošila u ovoj umjetnoj vrsti. Pisao je i ĝuvstvene ljubavne pjesme, za koje je dobio nadimak *Sarī'ul-gavānī* = صريع الغواني («od lijepih lica oboren»). Taj je nadimak već prije njega dobio i pjesnik iz doba Omejevića Kuṭāmi (A, IV, 17).

10. U ovaj red spadaju još dva pjesnika, koje moĝemo skupa spomenuti zbog srodna im pravca i zbog meĝjusobna im odnosa. Obojica su htjeli da idu stopama starih pjesnika. Od ove dvojice je vrsniji *Abū Temmām* = أبو تمام iz arapskog plemena Tajj (umr: oko 231. –36.). Rodio se u Palestini, a svoje mlade dane proživio je u Siriji i u Misiru. Iza smrti halife Me'mūna (218.) došao je u Bagdad te potomku vladarevu, halifi Mu'tesimu, posvetio svoje pjesme pohvalnice. Otalen je pošao u Chorasān, gdje je živio u okolici silnoga valije 'Abdullāh b. Tāhira. Vraćajući se kući, sprijeĝila mu je put užasna mećava u Hamadānu. On je upotrebio ovu smetnju na to, da u ovoj varoši prekopa jednu privatnu knjiĝnicu, iz ĝijeg je blaga sastavio spomenutu zbirku *Hamāsa* = حماسة iz djela starih arapskih pjesnika. — Meĝu po-

štovaće njegova pjesništva spada mlagji mu savremenik *el-Velid el-Buhturi* = الوليد البُحْتَرِيُّ, iz istoga plemena Tajj, koji je takogjer iz Sirije. Pjesnički glas Abû Temmâmov potaknuo ga je, da potraži velikoga pjesnika, koji je tada živio u Himsu (Emesa), te da u pjesništvu potpuno pogje njegovima tragom. Poslije ga nalazimo u Bagdadu megju pjesnicima, što pjevaju u slavu halifi Mutevekkilu. Ni on nije bio originalan dar, ali je kao i njegov uzor Abû Temmâm srećno stupao starim putem. Primjer Abû Temmâmov još ga je i na to potaknuo, da je sklopio i jednu Hamâsa-zbirku, no ona se nikad nije mogla mjeriti s djelom njegova učitelja. Gotovo je sasvim zaboravljena.

11. Spomenusmo već, da su zbog oslabljene središnje sile halifa u daljim pokrajinama države namjesnici i valije osnovali blizu nezavisne feudalne dinastije. I dvorovi njihovi postashe ognjišta umnoga života. Naprijed vidjesmo (III, 19,) zasluge Bujevića na polju nauke. Isto su se tako isticali i vladari iz porodice hamadanske, koja je vladala u Halepu i Mosulu (318.—413.) i svoju vlast protezala čak do Mezopotamije. U povijesti Islama proslavili su se s onih junačkih bojeva, što su ih oni i vojskovogje im bili s bizantijskom državom. U isto doba bješše dvor hamadanski ujedno i sjajno središte arapske književnosti. Osobito *Sejfuđdevle*, najznamenitiji u ovoj vladalačkoj kući, sakupljao je na svom dvoru najslavnije arapske naučenjake i pjesnike svoga vremena. Jedan veliki pisac ovoga vremena iz Nisabura, *Abû Mensûr et-Ta'âlibî* = أبو منصور التَّالِبِيُّ (umr. 429.), u znamenitom svom djelu *Jetimet ud-dehr fî mehâsin ehl il-'asr* = بَيْتَةُ الدَّهْرِ فِي مَحَاسِنِ أَهْلِ الْعَصْرِ (dragi kamen vremena o lijepim radovima savremenika“) poredao je po zemljama i opisao pjesnike svoga vremena i djela njihova. Veći je dio posvetio onom pjesničkom kolu, što je živjelo na dvoru vladara Sejfuđdevleta uživalo milost ovog velikog čovjeka. Čak i naučenjaci u daljim državama slave ovoga vladara mecenu. Njemu je posvetio Abu-l-Feredž el-Isfahâni u Iraku svoje golemo djelo Kitâb ul-agânî.

12. U pjesničkom kolu Sejfuddevleta zauzima najodličnije mjesto *Abu-t-Tajjib el-Mutenebbî* = أبو الطيب المُتَنَبِّئِي, a njegov život već sam po sebi dokazuje, kako su u to doba na raznim vladarskim dvorovima islamskog svijeta podupirali knjigu. Mutenebbî se rodio u Kūfi 303. iz veoma niske porodice; otac mu bješe vodonoša. Na prve nauke poslaše ga u Damask, a hodio je i u pustinju megju Beduine. Već u mladim godinama pokazao je, kako čezne za slavom i kako je ponosan. I svoje ime («Mutenebbî» znači »koji se gradi prorokom«) dobio je otuda, što je s početka svoga rada htio ljudima da ulije u glavu, da je tobože prorok, te ga je valija od Himsa zbog toga bacio u tamnicu. Oslobodiv se, skitao se kao pjesnik, koji pjeva u slavu velikoj gospodi, dok ga 337. sreća nije nanijela na dvor Sejfuddevleta, gdje je u okolici ovoga veoma obrazovanog vladara devet godina proživio. Njegove najljepše pjesme slave vrline ovoga vladara, koji je neizmjer-no darežljivo sokolio i nagrađivao svoga dvorskoga pjesnika i opraštao mu, što je bio nečedan i bez mjere u željama. Jer nečednost i nezahvalnost bjehu glavne crte u njegovu karakteru. On sebe sama slavi kao najboljeg pjesnika svih vremena. „Nema — veli u takvoj jednoj hvalisavoj pjesmi o sebi — megju poganskim pjesnicima ni jednoga, da je dorastao mojoj pjesmi«, makar što svaki Arab smatra djela ovih nedostižnim uzorcima. Ovo veliko samoljublje izbija i u mnogim drugim njegovim pjesmama. Isto je tako nečedan bio i u svojim željama. Nikad nije zadovoljan s dobivenim priznanjem. I ovo je morao biti uzrok, što je poslije devet godina boravljenja najposlije morao da ode s hamadanskog dvora. Opet se skitao, dok nije dospio u Misir, gdje je tamošnjem valiji Kāfur el-Ichšīdiji posvetio svoje pjesme. Ali prevariv se u svom iščekivanju, spjevao je jednu podrugačicu o valiji, zbog koje je umakao u Bagdad. No nije ni ondje skrasio te je otumarao u Persiju na širaski dvor Bujevića. Na jednom putu 364. po pustinji navališe beduinski razbojnici na nj te ga ubiše. Pjesmama Mutenebbî-nim divili su se u arapskoj književnosti svakada i pro-

učavali ih, što svjedoče i oni mnogi komentari njegovu divānu. No bješe i strožijih kritičara, koji su ozbiljno prigovarali neobuzdanosti njegovih slika.

13. Hamdanski vladari nisu samo obasipali milošću pjesnike, što se na njihovu dvoru sakupljahu. I među vladarima bješe takovih, koji su s uspjehom pjevali te pored svojih ratničkih uspjeha mogu i u pjesničkoj književnosti da zauzmu dostojno mjesto. I sam Sejfuddevle, koji se po arapskim povjesničarima u 40 bojeva ogledao s Grcima, pjevao je pjesme. No najviše je pjevao jedan drugi junačni član vladalačke porodice, Sejfuddevletov rođjak, *Abū Fīrās el-Hamdānī* = أبو فراس الحمداني (umr. 357.). Njegovim se velikim divānom i dan danas naslagjuje obrazovani arapski svijet pa mu s velikim savremenikom Mutenebbijom daju prvo mjesto u ovom pjesničkom naraštaju. On je često pratio Sejfuddevleta u njegovim vojnama, a sa svojih viteških djela brojio se među najhrabrije borce u vojsci. U jednom ratu zarobiše ga Grci. Godinama je čekao u Carigradu, da se oslobodi te u dirljivim pjesmama opisuje jade svoga robovanja. Tek kada su se zarobljenici izmijenili, pušten je na slobodu. Najljepše mu pjesme pjevaju o velikim djelima vladarskog mu rođjaka, kao što pjesme Ibn ul-Mu'tezza slave brata mu halifu Mu'tedida. Majstorski opisuje razne događaje, junaštvo Araba, a gubitak Grka. Ali ne zaboravlja da spomene i svojih junačkih djela. Tražio je pravo i na prijesto; poslije smrti Sejfuddevleta (356.) htio je da sjedne na njegovo mjesto; no vojujući s četama, što ih Sejfuddevletovi sinovi poslaše protivu njega, poginuo je u boju

14. Niz velikih pjesnika ovoga vremena završuje *Abu-l-ʿAlā el-Maʿarrī* = أبو العلاء المعري, što spada među najoriginalnije duhove u arapskoj književnosti. Porijeklom bješe iz mjesta Ma'arret un-Nu'mān u halepskom okružju. Još kao dijete sasvim je oslijepio od ospica. Prve mu je nauke rukovodio učeni otac, pa ih je poslije produžio u Halepu, gdje sjajni dani vladara Sejfuddevleta bijahu baš na svom izmaku. Poslije toga nastanio se u svom

rodnom mjestu te je 15 godina držao naučna predavanja mladeži i već onda izišao na veliki glas. Iza toga je 398. pošao u Bagdad. Tu se za godinu i po boravka ovoj bistroj glavi pružala obilna prilika, da se druži s velikim prvacima islamske nauke; tu, gdje bijaše veliki svjetski promet, imao je dovoljno zgrade, da se u društvu s ljudima najraznovrsnijih pogleda na svijet upozna s najraznovrsnijim misaonim pravcima. Sve je to veoma blagotvorno uticalo na njegov duševni svijet. Svoj boravak u Bagdadu prekinuo je koje zbog siromaštine koje zbog bolesti svoje majke. Vrativ se u rodno mjesto, živio je ondje do svoje smrti (449.) vrlo štovani, stvarajući svoja golema pjesnička i druga djela. Velik zbor učenika sakupljao se oko njega i slušao njegove pouke, koje su se u velike odmicala od običnoga shvatanja svijeta.

Izmegju njegovih raznih djela, od kojih valja spomenuti i njegove preostale *književne poslanice* (resa'il), znamenit je kao pjesnik naročito sa svoje dvije pjesničke zbirke. Jedna je pod imenom *Sak̄t uz-zend* = سقط الرد («iskra iz drveta, što ragja vatru trvenjem») poznat divan; u ovom ponajviše slijedi Mutenebbin način pjevanja, kojem se veoma divio. Ali on se klonio toga, da slavi velike ljude. Nije se jagmio za novcem niti je tražio milosti i nagrade u bogataša. Drugi mu je divan, u kojem se ogledaju tragovi njegovih bagdaskih nauka, poznat pod imenom *Luz̄m mā lā jelzem* = لزوم ما لا يلزم. Ovaj se naziv ne tiče sadržine stihova, već samo načina *slikovanja* (rime). Većinom su to epigrami, u kojima čini slik ne samo krajnji slog, nego i pretposljednji i zadnji slog (što se u evropskoj nauci o stihovima naziva ženskom rimom). No ova zbirka nosi samo ime po ovom brižnom rimovanju, glas je naprotiv stekla sadržinom. Abu-l-Alā oštro sudi u Luz̄umu o pravcima i odnosima, što su u njegovo doba vladali u javnom i društvenom životu, u vladavini i u vjeri. Sasvim slobodno, iskreno i bez ikakvih ograda kazuje on, kako misli o njima, a prema ovome kazivanju njegovo se mišljenje oštro razilazilo sa strujama, što su vladale. Zato ga i nazvasmo

najoriginalnijom pojavom u arapskoj književnosti. On je sam is-
povijedao životne nazore *zuhda* i držao ih se u svom načinu
života. Tako je daleko to gonio, da je osugjivao i životinjsku
hranu. U njegovoj nauci našli su budistički uticaj. Svoju pje-
sničku umjetnost upotrebio je i na to, da pokuša napisati nekoliko
poglavlja u slogu Kur'ana, a to je samo povećalo ono negodovanje,
što ga je *Luzûm mâ lâ jelzem* izazvao bio protivu njega megju
vjernicima.

U ovom je vremenu cvao još jedan velik niz arapskih
pjesnika po raznim stranama Islama. U općoj povijesti književ-
nosti mogosmo se upoznati samo s najznatnijima. No javno
mišljenje naročito je zavoljelo *pojedinne* umjetne komade nekih
pjesnika, i zbog osobito primamljive sadržine bili su ovi komadi
svijetu u volji više nego li oni obilati književni plodovi kasnijega
vremena. Takve su pjesme na pr. jedna opširna tužaljka, poznata
pod imenom *Lâmijjet ul-'adžem* = لامية المعجم, koju je spjevao
učeni državnik *Abû Ismâ'il et-Tugrâ'i* = أبو اسماعيل الطغرائي, vezir
Mes'ûda, seldžučkoga vladara u Mosulu (umr. 514.). Ime mu je
Tugrâ'i otuda, što je kao sultanov kancelar udarao sultanovu
tugru na zvanične dokumente. Pjesma je dobila svoje ime od
rime na *lâm*, koja se kroz nju provlači, pa za razliku od Šan-
farine slavne pjesme *Lâmijjet ul-'arab* nazivaju je *Lâmijjet ul-*
'adžem. Pisac u ovom djelu jadikuje radi nesrećnih prilika svoga
vremena. Takva je dalje na pr. opširna moralno poučna pjesma
s rimom na *nân*, koju je ispjevao *Abu-l-Fath el-Bustî* = أبو الفتح البُستى
(umr. 401.) iz varoši Bust (na području Kabul), a poznata je
pod imenom *Nânijjet ul-Bustî* = نونية البُستى. O pjesmama u súfij-
skom pravcu govorili smo već (B, II, 25).

Dok pjesnička grana književnosti u vremenu Omejevića
pokazuje puno životne snage, dotlen je *umjetna proza* tako ne-
znatna, da se o njezinu prijelazu u period Abasovića ne može
gotovo ni govoriti. Za to se i uzima, da ova posljednja grana
književnosti otpočinje za hilafeta Abasovića, kad se ono na za-

povijest vladara stadoše prevoditi mnoge perzijske pripovijesti, kao što su se s grčkog i sirske prevagjale na arapski naučna i filozofska djela. Tugje pripovijesti na arapskom jeziku dale su prve maha, da se stvori izvorna lijepa proza u Araba. Od prijevoda je najčuvanija pa i danas još očuvana knjiga *Kalila ve Dimna* *كليلة ودمنة*, koja je na temelju prijevoda indijske knjige *Pančatantra* iz srednjoperzijskog (pehlevskog) jezika u doba halife Mensūra prenesena na arapski jezik. Ova knjiga pruža pouke o mudroj državnoj upravi i o pametnu i moralnu životu na usta životinja, te je svojom sadržinom prodrila u cijelu istočnu i zapadnu književnost. Arapski je prijevod bio put, kojim je ova knjiga prešla i rasprostrla se po književnosti cijeloga svijeta. Preveo ju je neki Persijanac *Abdullāh b. el-Muḥaffa* = *عبدالله بن المقفع* — prvobitno mu je perzijsko ime *Ruzbih* — (umr. 140.), koji je malo prije toga prešao bio s persijske vjere na Islam. On je preveo na arapski i perzijsko povjesničko djelo *Chulāi-nāmeḥ* = *حدای نامه*, u kojem je povijest perzijskih kraljeva i bio je u radu oko perzijsko-arapskih prijevoda s početka doba Abasovića prvi i najzaslužniji.

17. Prvi je originalni veliki predstavnik arapske lijepe proze *Amr b. Bahr el-Džāhiz* = *عمرو بن بحر الجاحظ* (umr. 255.) u Basri. On je mnogostran i duhovit pisac, pa je mnogo doprinio i filozofskim i filološkim težnjama svoga vremena. No glavna snaga mu i uticaj pokazuje se na polju lijepe proze. Ne voli sistematskog kazivanja, nego polazeći iz jedne središnje tačke leti, kako mu već u pamet dogje, s predmeta na predmet, te neprekidno propisipa svoje obilno znanje pred čitaoce. Najveće mu je djelo *Kitāb ul-hajavān* = *كتاب الحيوان* (»knjiga o životinjama«), u kojoj otpočinje opisom životinjskog svijeta, gomila veliko blago iz povijesti obrazovanosti i književnosti. Isto mu je tako mnogostrana knjiga o retorici *Kitāb ul-bejān vet-tebjīn* = *كتاب البيان والتبيين*. U knjizi *Kitāb ul-buchalā* = *كتاب البخل* (»knjiga tvrdica«) opisuje duhovitom, iz života crpanom šalom tadanji društveni život. Osim

toga imade puno manjih djela, u kojima na svoj dosjetljivi način raspravlja poneka kulturna pitanja.

18. On je pravi začetnik onoj vrsti arapske književnosti, koju nazivaju imenom *edeb*, t. j. *obrazovanost*. Tu se gomila znanje, koje ne obuhvata oblasti jedne odmjerene *naučne struke*, nego iz svake prisvaja toliko, koliko treba za razumijevanje opće obrazovanosti, prošlosti Araba i drugih naroda i njihovih kulturnih prilika. U tome kolu zauzima osobito mjesto pjesništvo i poznavanje starih povjesnica. Pravi se *edib* = *أديب* (t. j. gojitelj *edeba*) naročito tim ističe, što je kadar da pjesničkim i povjesničkim primjerima obasja svekolike prilike u životu. Ona književnost, koja (suprotno od prave *ilm*-nauke) širi znanje na ovaj način, otpočinje Džähizom. On podgodi u Islamu uza stručne naučenjake kolo *obrazovanih ljudi*. Iz ovoga se ragja jedna osobito bogata književnost, koja ne pretresa opće ljudske prilike po kakvoj stručnoj nauci, nego ih gleda sa stajališta obrazovanoga posmatranja. Ovaj *edeb* ima enciklopedičan značaj. Njemu je dobra svaka grana znanja, ako doprinosi širenju obrazovanosti. Izbjegava samo jednostrano stručnjaštvo i zabacuje ga. U drugu ruku opet javljaju se u *edeb*-književnosti i djela *o pojedinim* pitanjima, pa s gledališta opće obrazovanosti obragjuju ova pitanja.

19. Arapska književnost u obadva pravca razvija veliko bogatstvo i šarenilo.

U prvom je redu mlagji savremenik Džähizov, bagdadski naučenjak *Abū Muhammed ibn Kutejba* = *أبو محمد بن كُتَيْبَة*, koji je otprije djelovao kao kadija u Dineveru, a poslije kao muderis u Bagdadu (umr. oko 270.—75.). Bješe veoma mnogostran naučenjak. Bavio se je vjerskom naukom, hadisom, jezikom i povjesnicom. Ima mnogo djela, koja je napisao u tu svrhu, da oni, koji posluju u javnim zvanjima, dakle uopće obrazovani ljudi, u njima nagju potrebita znanja. Tako je naročito sabrao najpotrebitije znanje o jeziku u veoma korisnoj knjizi pod imenom *Edeb ul-kâtib* *أدب الكاتب* (*edeb* pisarov). Druga knjiga *Kitâb ul-me'ârif* = *كتاب المعارف* („knjiga znanja“) pruža ono, što iz povijesti treba

znati: biblijske priče, povijest Islama, prijegled južnih arapskih i perzijskih kraljeva — a sve to u opće svrhe *edeba*. Glavno mu je djelo ove vrste poznato pod imenom *ʿUjân ul-achbâr* = *أيون الأخبار*. To je opširno edepsko djelo, u kojem raspravlja svakakva pitanja, na pr.: vladanje, rat, plemstvo, nauku, retoriku, prijateljstvo i t. d. pa iznosi, šta se o tome može naći u hadisu, u arapskom pjesništvu, u izrekama mudrih perzijskih kraljeva i državnika. Spomenusmo već, da je povijest pjesništva i živote pjesnika ocrtao u zasebnom djelu (gore A, IV, 13). I o hadisu ima u njega znamenitih radova.

20. Od prilike ravan mu je u godinama *Ibrâhîm b. Muhammed el-Bejhakî* = *ابراهيم بن محمد البيهقي* (živio je u doba halife el Muktedira 295.-320.), koji u knjizi pod imenom *Kitâb ul-mehâsin vel-uddâd* = *كتاب المحاسن والأضداد* («Knjiga o lijepom i protivnom»), razlaže stvari s veoma omiljela gledišta *edeba*, t. j. navagja one prilike, po kojima se u književnosti, naročito u pjesništvu, pojedina svojstva ili zgone jednom mogu pohvaliti, a u drugom slučaju opet pokuditi. Na pr. o dobrim i zlim stranama hrabrosti i t. d. Za ovom vrstom knjige pošlo je puno pisaca u poznijem *edebu*. U ostalom mnogi su držali, da je Džahiz napisao gotovo isto djelo kao i Bejhakî.

21. Veoma je mio predmet starom *edebu* pokazivati, kako su se ljudi u najvećoj opasnosti oslobodili velike nevolje. Ova djela hoće da uče obrazovana čovjeka izdržljivosti i pouzdanju. Već su se od II. vijeka amo pisale knjige s takvom sadržinom, pa je na njihovom temelju kadija *Abû ʿAlî el-Tenûchî* = *أبو علي التنوخي* (umr. 384.) načinio svoju knjigu *el-Feredž ba'd eš-šidde* = *الفرج بعد الشدة* («kako da se oslobodiš nevolje», u kojoj je pokupio nîz ovakovih priča iz povijesti i legende. Ova knjiga bješe tako opće omiljela, da se već rano prevela na turski.

22. Pored ovih djela, što se kreću u tješnjem kolu, već se veoma rano javljaju na polju edeb-književnosti djela *enciklopedičkoga* karaktera, koja u najširem obimu sabiraju gradivo opće obrazovanosti. Od ovih je najpoznatije ono veliko djelo, što ga

je napisao *Abū 'Omer ibn 'Abīl rabīhi* = أبو عمر بن عبد ربه iz Kor-dove (Španija) (umr. 323.) pod imenom *El-'Ikd ul-ferīd* = العقد الفريد («jedini t. j. nema mu ravna gjerdan»). Ovaj je »gjerdan« nanizan od 25 rijetkih dragih kamenova; svaki dragi kamen čini jedan odsjek, u kojem pisac pruža gradiva iz najraznovrsnijih grana znanja. Ima u njemu povjesničkog predanja iz džāhiliijeta, povijesti Islama, povijesti pjesništva, prozodije, poslovice, književnih i povjesničkih pričica i t. d. *'Ikd* je ponajkorisnija enciklopedija u arapskoj književnosti.

U poznije doba donekle se takmi s njim knjiga, koju je napisao *Abu-l-Kāsim er Rāgib el-Isfahānī* = أبو القاسم الرّاعب الإصفهاني (umr. 502.) pod imenom: *Muhādarāt ul- udebā ve muhāverāt uš-šū'arā vel-bulegā* = محاضرات الأدباء ومحاورات الشعراء والبلغاء («druženje obrazovanih i razgovori pjesnika i govornika»). Kako i ime svjedoči, to je zbirka gradiva o onim predmetima, o kojim raspreda finije obrazovano društvo.

Zamachšarī (umr. 538.), s kojim smo se kao s tumačem Kur'ana i filologom već otprije upoznali, sastavio je i sam više djela o ovoj vrsti književnosti, od kojih je najčjuvenije: *Rebī 'ul- ebrār* = ربيع الأبرار («pramaljeće dobrih ljudi»).

23. Za gojenje *lijepo proze* imāgjahu najviše prilike oni činovnici, koji kao visoki savjetnici i zvaničnici svojih vladalaca bjehu pozvani, da sastavljaju zvanične isprave, da vode političko dopisivanje vladalaca. Da se kako treba vrši ovo zvanje, to se već prema naravi ovakih isprava tražila za to visoka edepska obrazovanost i vještina u pisanju (stilu). Nisu to bili suhoparni zvanični spisi, nego izjave vrlo kićena sloga. Od vezirā se tražilo, da ne budu samo mudri savjetnici, nego i veoma daroviti književni majstori. U državi smatrahu isto tako vrijednim »ljude od pera« *erbāb ul- kalem* = أرباب القلم kao i »ljude na maču« *erbāb us-sejf* = أرباب السيف. Vidjesmo, da je Ibn Kutejbi naročito bilo pred očima obrazovanje *kātiba*, kad je pisao svoja edepska djela.

Ķātibi iz doba Omejevića pisali su veoma priprostim zvaničnim slogom. U doba Abasovića, s napretkom i obogaćenjem opće obrazovanosti, s promjenom književnog ukusa, i na ovom se polju pokazao drugi pravac. Sve više prevladjuje izvještačen, kićen slog, primjena retoričke vještine, uvagjanje sedž^č-a u prozu. Uz to se neprekidno pozivaju na povjesničke činjenice, na poslovice i na druge stvari, kojima se edeb bavi. Sve ovo vežu s citatima iz vjerske i pjesničke književnosti, kazujuć i ne kazujuć izvor. K tome pridolaze još svakakve domišljatosti i igre riječima, koje samo upućeni mogu da upotrebe i razumiju. Tu se otvorila prava škola umjetne proze. Vrhunac te struke dostiže *Ibrahîm b. Hilâl es-Sâbi* = *ابراهيم بن هلال الصّابي* (umr. 384.), načelnik kancelarije (divân ur-resâ'il = *ديوان الرسائل*) vladara 'Izz ud-devleta, iz kuće Bujevića. Napisao je pod imenom: *Kitâb ut-tâdž* = *كتاب التاج* (»knjiga krune«) i povjesnicu porodice Bujevića. Sabrana su u više svezaka i ona zvanična pisma (resâ'il), koja je u raznim prigodama uredio te koja su u umjetnoj arapskoj prozi školu stvorila. Jer ova vrsta sloga prodrla je iz zvaničnih kancelarija u nezvaničan, beletrističan, pa čak i u naučan način pisanja. U ovom je kolu najstariji predstavnik es-Sâbijev savremenik *Abû Bekr el-Chvârizmî* = *أبو بكر الخوارزمي* (umr. 393.). Majka mu bješe sestra slavnom Taberiji, pa je neko vrijeme pripadao i okolici hamadanskog Sejfuddevleta. Ovakva književna pisma kitnjasta sloga o svakakvim temama pisao je svojim obrazovanim prijateljima; ta pisma prosvijetljeni Arabi i danas još rado čitaju. Očuvana se je podobra sveska ovakih pisama još i od *Abu-l-'Alâ el-Ma'arrije* (naprijed 14.).

24.) Za to vrijeme se zvanična retorika sve više i više razvijala. Vladari su se ponosili tim, da iz njihovih državnih kancelarija izlaze što kitnjastije pisani i što majstorski spisi. Naročito slavni bijahu kâtibi vladara Ejubovića (u Misiru i Siriji) u VI. vijeku. Najslavniji je megju njima *Abdurrahîm b. 'Alî* = *عبد الرحيم بن علي*, kojeg obično znaju samo pod imenom *el-Kâdi*

el-fādil = القاضى الفاضل „odlični kadija“ (umr. 596.) Služio je slavnoga *Salahuddina*. Njegove su *risāle* u udžbenicima retorike metali i navodili kao primjere sloga. Mnoge su od njih i povjesnički veoma važne. Tako n. pr. još imamo onu prijavu, koju je ispred *Salahuddina* pisao isti *el-Kādi el-fādil* bagdadskom halifi, kada je *Salahuddin* preoteo *Jerusalim* krstašima (27. Redžeba 538). I danas se mnogi ovaki spisi smatraju uzorom arapske umjetne proze, te u retoričkim i stilističkim djelima iz njih crpu primjere za ljepotu krasnoga sloga. Najznamenitiji udžbenik ove vrste napisao je *Dijā ud-din ibn el-Atir* = ضياء الدين بن الأثير (umr. 637.), član slavne učene kuće *Ibn ul-Atira*, pod imenom: *el-Metel us-sā'ir fi ādāb il-kātib veš-šā'ir* والمثل السائر في آداب الكتاب والشاعر (»uzorak o vještinama pjesnika i pisaca«). Pisac je služio kao kancelar i vezir *Salahuddina* i sina mu *el-Afdala*, a poslije ostale vladare. Ima jedna uregjena zbirka njegovih spisa.

25. Arapska lijepa proza postizava svoje najveće savršenstvo u jednoj umjetnoj vrsti, koja je samonikla u arapskoj književnosti.

To je *maḳāma* = مقامة. Ova riječ znači: položaj, stanje. Obično je ovo okvir *maḳāme*: Jedan čovjek, veoma darovit, mnogostrano učen i vješt, ali pustolov, uopće neozbiljan čovjek, putuje svijetom. Sad ovdje sad ondje ističe se čas ovim čas onim dijelom svoga dara, a u svakoj ulozi zadivljuje svojom vještinom slušaoce, svojim lagarijama predobiva ih tako, da ga obilno nagragnjuju. U raznim zgodama njegova skitanja (*maḳāma*) jedan njegov stari znanac, koji ga znade u prste i koji i sam mnogo putuje, sastaje se s njime i nehotice na svakoj njegovoj stanici posmatra njegovu lažnu ulogu, pozna ga i divi mu se, kako je drzak. No pustolov se ne zbunjuje nikada; on suviše vazda duhovitom isprikom izbjegava opasnost, da ga upoznaju. I za vrijeme napušta svaki položaj, da se nabrzo istakne na drugom mjestu u drugoj ulozi. A svugdje se opet sastaje sa svojim starim znancem i svugdje ga s uspjehom natkriljuje. Kao pripovjedač (*rāvi*) vazda je ovaj zadnji. U ovim pripovijestima je prva i najpreča stvar jezična

vještina. Pričanje teče u neprekidnom sedž'u, koji je išaran najzačudnijom dosjetljivošću. Što se pak sadržine tiče, ovdje se u najvećem obimu pokazuju raznovrsna pomoćna sredstva *edeba* i bogatstvo onih znanja, koja edeb traži. Junak u svojim raznim položajima otkriva znanje u vezi s tom ulogom, navagja i primjenjuje stare pjesme, no i sam je pjesnik, te mijenjajući pjesme prema prilikama stiče naklonost svojih slušalaca.

26. *Ahmed el-Hamadâni* = أحمد الهمداني (umr. 393. u 40. godini), porijeklom Perzijanac, kako mu već i ime kaže, koji je cio svoj život proveo u Perziji, bješe prvi, koji je ovu umjetnu vrstu u arapskoj književnosti u velikoj mjeri gojio. U njega se zove pustolov *Abu-l-Fath el-Iskenderâni* = أبو الفتح الاسكندراني, a njegova su djela predmet makâmama; *râviju* naziva *Isâ b. Hišâmom* = عيسى بن هشام. Zbog velike svoje vještine, koju u ovom svom djelu dokazuje, kojoj su mu se i u ostalim njegovim djelima, na pr. u njegovim beletrističkim pismima (resâ'il), divili, nazivaju Hamadâniju u književnosti dičnim imenom: *Bedî uz zemân* = بدیع الزمان («čudo vremena»).

27. Sto godina dočnije diže makâmu na vrhunac razvitka *Abû Muhammed el-Kâsim b. 'Alî el-Harîrî* = أبو محمد القاسم بن علي الحريري rodom iz Basre (umr. 515.). Odao se jezikoslovnim studijama, u kojoj je struci napisao veoma znamenita djela. Od ovih valja naročito spomenuti: *Durret ul-gavâs fi ehhâm il-chavâs* = درة الغواص في أوهام الخواص («biser rončev, o zastranicama otmjernih»), u kojem djelu razlaže i ispravlja one pogriješke, u kojima i najobrazovaniji griješe u svojim besjedama protiv pravila jezika. U zapadnoj se književnosti ovaka djela obično nazivaju: *Antibarbarus*. Njegov književni pravac karakteriše pretjerana osjetljivost i naklonost, da pokaže, kako se arapskim jezikom mogu da iznesu najduhovitije i najdosjetljivije misli i kako se u njemu mogu istaknuti i riješiti najteži zadaci. Na pr. imade dvije risâle, od kojih se u jednoj u svakoj riječi javlja slovo *sin*.

a u druge slovo *šîn*: *er-Risâlet us-šînijje*, *er-risâlet uš-šînijje* =

الرسالة الشينية؛ الرسالة السينية. Umio je da sastavi opširne komade, u kojima ni ciglo jedno slovo s tačkom nije upotrebljeno i t. d. Njegova se nauka i jezikoslovna vještina naskoro veoma pročula

i povukla je na se pažnju Enuširvan b. Chálida = **أوشيروان**

، koji je, i sam izvrstan pisac, bio vezir halife Musteršida, a poslije seldžučkog sultana Mešúda. Enuširvan je sokolio Haririju, da napiše svoje maḳáme. On je ovaj zadatak izveo tako sjajno, da mu u arapskoj književnosti nema ravna. Junak mu je

Abū Zejd iz varoši Serúdz = **أبو زيد السروي**, pustolov sumnjiva

vladanja, ali veoma obrazovan, koji provodi život u tome, da neprestano putuje, pa javljajući se uvijek u drugom mjestu,

svojim razgrananim ulogama zadivljuje slušaoce. Svagdje ga poslužuje sreća, da od ljudi izmami novaca. Tada se uklanja pa kuša svoju sreću i u drugih ljudi i u drugoj ulozi. Sad kao

propovjednik svojim krasnim besjedama i poukama začarava slušaoce i mami im suze na oči; sad opet na drugoj strani kao

pravnik brani nekog okrivljenika i dokazuje svoju čudnu vještinu u pravu; za tim se ističe kao učitelj i polučuje velike uspjehe;

na drugom mjestu opet pokazuje svoje liječničko znanje te liječi bolesne, koji mu jatovice dolaze. Nema tu majstorije, u kojoj

on u raznim mjestima uzastopce ne bi dokazao svoje velike vještine. U takvim ulogama prikazuju ga maḳáme, pa pisac

meće u usta svome junaku najsmjelije dosjetke sloga i najlukavije domišljatosti, a u isti mah u raznim prilikama raskriljuje obilno

blago edeba. Ulogu posmatrača i pripovjedača (ravije) igra po-

znanik junakov *Hârit b. Hemmâm* = **حارث بن همّام**. On priča u po-

jeđinim maḳamama promjene Abū Zejda i njegove pustolovine. Za to svaka od njegovih 50 maḳama ovako otpočinje: »Reče

Hârit b. Hemmâm«. Na koncu pojedinih maḳama ovaj *Hârit*,

koji izdaleka, ne miješajući se međju svijet, posmatra opsjene svoga prijatelja, dolazi k njemu i kori ga, što vara svijet. No

Abū Zejd redovno pojedinih dosjetljivim stihovima umiruje

svoga prijatelja i razlaže pred njim načela svoga života. Najzad pred smrt Abû Zejd uvigja potrebu, da napusti svoj pustolovni život i da se vrne na stazu vrline i istine. Vraća se u svoje rodno mjesto Serudž i u pobožnosti provodi zadnje dane svoga nekad lažnoga života. U tim prilikama sastaje se s njim prijatelj mu Hârit, s kojim se nježnim riječima oprašta. Arapska kritika s razlogom smatra ovo djelo najvećim blagom arapske jezične vještine, a najvećim majstorskim djelom u edebu.

28. U lijepu prozu spadaju najzad pripovijesti, kojih u arapskoj književnosti imade veliko obilje. Među ovima je i ona u svemu književnom svijetu čuvena zbirka pripovijedaka: *Hiljada i jedna noć* (Elf lejle ve lejle = ألف ليلة و ليلة). Ova je zbirka nastala isto tako, kao i knjiga Kalila ve-Dimna. Najstariji su joj sastavni dijelovi perzijske priče, kojima je izvor u *indijskom* pripovijedanju. Bile su pod imenom *Hezâr efsâne* = هزار افسانه (hiljada priča) poznate i već u III. i IV. vijeku u arapskom prevođu rasprostranjene. Ove priče bjehu jezgra zbirci, poznatoj pod imenom: „*Hiljada i jedna noć*“. Izvorne su se pripovijesti vazda proširivale, dodavale bi se nove i nove, a lice starima bi se mijenjalo. Zadnji svoj oblik dobile su u Misiru u doba memlučkih sultana, od prilike u IX. vijeku Hidžreta. Priče, što su izvorno nezavisne jedna od druge bile, poredane su u jedan zajednički okvir, koji je uzet iz perzijskog originala. Jedan je indijski kralj u ljutnji odlučio, da će svaki dan pogubiti po jednu djevojku. Tada ustane vezireva kći Šeherzâda, da izliječi kralja od ove duševne bolje. Djevojka priča kralju svako večer po jednu priču, ali tako, da završetak, odnosno nastavak priče, ostane dosutra, te kralj, koji je radoznao da čuje razvitak priče, mora da je pomiluje. Pa i na dovršene priče se vazda nadovezuju novije. Tako to traje kroz hiljadu i jednu noć, dok se najposlije kralj nije prošao svoje grozne nakane. To je okvir, u koji su metnute pripovijesti Hiljadu i jedne noći.

29. Pričati priče na istoku, osobito u zemljama arapskoga jezika, bješe uvijek mila stvar, a i danas je tako, premda one

priče, što su se u staro doba mogle samo iz živih usta čuti, danas već u štampanim izdanjima idu od ruke do ruke. Ime je ovakim pripovjedačima *Meddâh* = *مَداح* (hvalitelj, jer u pričama hvali junake) ili *hakavâtî* = *حكاوي* od *hikâje* = *حكاية* (priča). Oni obično uz pratnju kakve svirke, kojom se služe za pjevanje stihova, kojima su protkane priče, s večera na večer pripovijedaju svojim slušaocima pojedina kola iz junačkih pričanja, što je u arapskoj književnosti vrlo popularno i u velike rasprostranjeno. Tu je u prvom redu priča o *junačkim djelima* 'Antara: *Kissat Antar* = *قصة عنتر*, o kojoj smo već govorili (vidi A, II, 4). Jezik u romanu o Antaru i kazivanje mnogobrojno utkanih pjesama zahtijeva već viši stepen obrazovanja. Tragom ovoga zanimljivoga djela nikle su poslije slične priče o ostalim junacima arapskoga naroda. Veoma je u volji *roman* o Sejfu (Siret Sejf b. Dî Jezen) = *سيرة سيف بن ذي يزن*, koji priča čudnu povijest, ratove ostale pustolovine južnoarapskoga kralja i junaka Sejf b. Dî Jezena. U štampi ima ovaj roman 19 dijelova. Veoma su rasprostranjene romantične priče pod imenom *Benû Hilâl* = *بنو هلال*, koje kazuju vjerovanja i tumaranja ovoga junačkog arapskog plemena, njegovo prodiranje u sjevernu Afriku i pustolovine u svezi s ovim pothvatom. Amo spadaju pripovijesti o bojevima plemena *Zenâtî* = *زناتى* i druge romantične priče u svezi s arapskim narodnim životom. U ovoj vrsti književnosti redovno je upotrebljen sedž'-slog, ali je prozno pripovijedanje prilično gusto protkano pojedinim stihovima.

V.

Književnost filozofije i prirodnih nauka.

1. Ona grana arapske književnosti, što je u srednjem vijeku na zapadnu obrazovanost imala najvećeg uticaja, koja je prenošenjem na latinski jezik postala opće blago zapadne nauke, to-

je filozofija, matematika i prirodne nauke Araba, a pod ovo zadnje spada i medicinska nauka.

Počeci u gojenju ovih nauka megju Arabima nijesu potekli iz izvornog umnog predanja Araba, već iz one težnje prvih Abasovića, da prenesu prijevodima u arapsku književnost najslavnija djela grčke nauke. Ovaj prevodilački rad ide usporedo s onim težnjama, s kojim smo se u prošlim poglavljima upoznali, haveći se lijepom knjigom. No dok se lijepa književnost u prozi penajviše njeguje prevagjanjem *indijsko-perzijskih* djela, dotlen naučna književnost otpočinje prenašanjem *grčkih* djela. Halife Abasovići, koji pokrenuše ove radove, učiniše uslugu ne samo onom obrazovanom kolu, kojemu bijahu na čelu, nego posredno i zapadnoj obrazovanosti, jer književnost, što su je stvorili, vršila je svoj uticaj i na kasnija vremena.

Da postignu ova svoja nastojanja, poslužili su im oni učeni ljudi, koji su u Perziji i Mezopotamiji davno prije islamskih osvajanja njegovali grčku nauku na sirsom (sirjanskom) jeziku. Ovi učeni ljudi, postavši podanici islamske države, brzo naučiše arapski, pa ih halife mogoše upotrebiti, da remek-djela grčke naučne književnosti prenesu na arapski jezik.

2. Čim poslije bojeva prvog halife Abasovića *Abu-l-Abbás es-Seffáha* (132.—136.) opstanak vladalačke kuće bješe osiguran, već drugi halifa *Abū Dža'fer el-Mansūr* (136.—158.) ide za tim, da razvija ova naučna nastojanja, koja su dika ovoga vremena u islamskoj povijesti. Već i on povjerava naučenjacima gondišapurskim (naučna škola u Perziji) prevagjanje grčkih naučnih djela na arapski. No još se više razmahalo ovo gibanje pod velikim *Hārūn-er-rešīdom* (170.—193.). Značajno je po umni pravac ovoga mudroga vladara, što on poslije svojih pobjedničkih ratova s bizantinskom državom ne pljačka samo taka dobra, koja su se prema mišljenju boraca cijenila kao dragocjena, nego nosi i knjige sobom kući, želeći njima umnožiti onu raspoloživu gotovinu za prevodilački rad, koji i on od svoje strane podupire. No ova radinost dolazi na svoj vrhunac istom pod *Hārūnovim* sinom,

pod halifom *Me'mûnom* (198.—218.), kojemu arapska naučna književnost ima da zahvali, što je onako sjajno procvala. On je podigao škole i knjižnice u svakom većem gradu svoje države čak do Buhare.

Već je Hârûn er-rešid s naročitom svrhom, da se goji filozofija i prirodne nauke, utemeljio u Bagdadu jednu naučnu ustanovu pod imenom *dâr* ili *bejt ul-hikme* = دارالحكمة، بيت الحكمة «kuća mudrosti», koja bješe za to odregjena, da bude zborište naučenjaka. Me'mun je proširio i umnožio ovu ustanovu; dao joj je veliku knjižnicu, gdje su vješti prepisivači neprestano umnožavali književnu gotovinu ovoga zavoda. Najveće naučenjake svoga vremena pozivao je, da upravljaju ovim zavodom, koji je na razvitak obrazovanosti veoma uticao. U raznim mijenama vremena propalo je mnogo onih djela, što ih je ovo doba naučnoga cvata stvorilo. No o naučnoj plodnosti ovog doba na polju filozofskih i prirodnih nauka možemo dobiti pojma, ako promotrimo ovaj iskaz, što ga o književnosti iz prva tri vijeka Islama (traje do 377.) pruža *Muhammed b. Ishâk en- Nedîm* = محمد بن اسحاق التميمي (umr. 385.) u jednom svom djelu, koje je ponajbolje vrelo za povijest stare arapske književnosti. Ime mu je *Fihrist* = فهرست («spisak»). Sadržina mu obuhvata osim muslimanskih vjerskih nauka još i književnost iz tugjeg posugjenih nauka. Osobito je za ove zadnje vrelo prvoga reda.

Koliko se halifa Me'mûn brinuo za razvitak književnosti, to se vidi i iz ove činjenice. Kada je halifa sklopio mir s grčkim carem Mihailom III., uzeo je među uslove mira još i tu tačku, kojom se obvezuje grčki car, da od izvrsnih knjiga, što se nahode u knjižnicama njegove države, pošalje po jedan primjerak za veliku knjižnicu u Bagdadu. Za prevagjanje pozvao je u Bagdad one naučenjake što su govorili sirske (sirjansko) jezikom, i što su bili na istoku predstavnici grčke nauke. Ova se naučna radinost produžila i pod ostalim halifama iza njega. Ponajviše se ističu prijevodima *Kostâ b. Lûkâ el- Ba'labekki* = قسطا بن لوقا البعلبكي, koji je (oko

240.) osim spisa Aristotelovih, nekih rasprava Plutarhovih i t. d. prevodio ponajviše matematička i astronomska djela, napose matematičke osnove Euklidove. Dalje je najznamenitiji prevodilac ovoga vremena *Hunejn b. Ishâk* = حنين بن اسحاق (umr. 260.) koji je osim liječničkih djela ponajviše prevodio na arapski Platonove spise, Porfirija i grčke komentare uz Aristotelova djela. Svojim prevodilačkim radom stvorio je školu; u prvom je redu uticao na učene članove svoje porodice, iz koje je izišlo više vrsnih prevodilaca, što su pošli njegovim tragom. Od ovih možemo spomenuti sina mu *Ishâk b. Hunejna* = اسحاق بن حنين i braćica mu *Hubejša* = حُبَيْش, koji je botanička i medicinska djela prevagjao na arapski (Dioskorida, Galena).

Uz svoja filozofska djela istakao se je napose prevagjanjem matematičkih radova u ovom vremenu *Tâbit b. Kurra el-Harrânî* = ثابت بن قُرَّة الحَرَّانِي (umr. 288.), koji je ponajviše živio u svojoj domovini kao saraf, pa preseliv se u Bagdad potpuno se odao nauci.

3. Eto na taj način, uz poticanje halifâ, koji carski nagrađivahu prevodiocce, predana su najbolja djela grčke nauke obrazovanim i naukoljubivim Arabima u ruke. Na njima se onda mogla izgraditi ona nezavisna naučna radinost, koju su ponajprvo sami prevodioci razvijali, jer ne samo što su svojim znanjem jezika poslužili halifama, nego su svojim samostalnim djelima položili temelj *izvornoj arapskoj književnosti* u ovim naučnim strukama, koje su svojim prijevodima zasnovali. Da se ustavimo kod spomenutih prevodilaca. *Kostâ* ima osim prijeвода i mnogo samostalnih medicinskih i astronomskih djela. *Hunejn* je pak naponase svojim mnogim medicinskim radovima, koje je napisao kao dvorski liječnik halife Mutevekkila (232.—247.), najslavniji predstavnik stare arapske medicinske nauke. *Tâbit b. Kurra* napisao je svu silu samostalnih matematičkih djela i stekao velikih zasluga oko aritmetičke teorije. Od prilike na 150 broje njegove radove u raznim granama nauke, a u toj radinosti slijedili su ga, kao i Hunejna, članovi njegove porodice. I njegovi sinovi i unuci zauzimaju mjesta u arapskoj naučnoj književnosti.

Mučno bi bilo razrediti ugledne naučenjake i pisce ovoga vremena po onim strukama, u kojima su svoje književno djelovanje razvijali. Nauke, što ne spadaju u okvir vjere, filozofija i tako zvane egzaktne nauke, prikazuju nam se gotovo kao jedno zanimanje. Filozofi se bave mahom i liječničkim naukama, a matematičari i astronomi uzimaju u pomoć i ostale nauke za svoja proučavanja. Filozof i pisac o prirodnim naukama pripadaju u ovo vrijeme jednom te istom kolu.

Prolazeći sada daklen napose kroz pojedine naučne struke i upoznavajući se s njihovim prvim predstavnicima, ne može nas iznenaditi to, što je zbog svestranosti naučenjaka gotovo nemogućna ovakova stručna razdioba. No pri tom svemu za ljubav pregleda mi ćemo smjestiti pojedine pisce, koliko je moguće, po strukama, koje su ih najviše iznijele na glas i u kojima je njihov rad najviše uticao na razvitak nauke po istoku i zapadu.

4. Otpočinjemo s pravom pravcatom *filozofijom*. No prije nego se pozabavimo njezinim književnim predstavnicima, moramo napomenuti, da u arapskoj književnosti nazivaju *filozofima* (fejlesüf **فيلسوف**) samo one, koji idu za Aristotelom i njegovim komentatorima. Što Arabi označuju filozofijom (felsefe = **فلسفة**), to je isključivo ovaj način mišljenja, koji od Aristotela potiče, daklen ono, što na jugu nazivaju *peripatetičkom filozofijom*. Svaki drugi metod razmišljanja, i ako mu predmeti obuhvataju ista filozofska pitanja, isključen je iz oblasti filozofije.

5. U prvom redu vrijedi ovo isključenje za onaj metod umovanja, koji smo naprijed (B, II, 18) upoznali pod imenom *Ke-lâm*, a pisce mu pod imenom *mutekellimân* = **متكلمون**; i ovi su usporedo s *aristotelskom filozofijom*, pa čak i u izravnoj oprjeci s njom, umovali o najtanjim pitanjima bivstvovanja. Vidjeli smo, da su ovi mislioci spajali svoja umovanja s vjerskim pitanjima. No najnezavisnije od tradiciönog shvatanja umovala je ona grana *mutekellimûna*, koju nazivaju *mu'tezilama* i koji su naročito pod halifama Me'mûnom i Mu'tesimom izašli na glas, a pod

Mutevekkilom opet potisnuti. Pored vjerskih pitanja mutekellimi su se ozbiljno bavili i s metafizičkim pitanjima, ali s takvom metodom i s takvim uspjesima, s kojima su prispjeli u izravnu oprjeku s umovanjem po načinu Aristotelovu.

6. Poticajem halifa prevodilo se iz književnosti grčkih filozofa osim Aristotela puno iz *Platonovih* spisa i Arabi su se veoma rano upoznali s onim ogrankom platonske filozofije, koji se zove *novi platonizam*. To je onaj nazor o svijetu, koji cijeli svemir smatra kao postepeni odsjev božanstva (fejd - *اقيص*), koje iz svojeg beskonačnog obilja prosijeva umne stvari (substancije), *razum svemira* (el-'akl ul-kulli = *العقل الكلي*), a iz toga posredno *dušu svemira* (en-nefs- ul-kullijje = *النفس الكليّة*) itd., dok ovaj postepeni odsjev ne dospije do materijalna svijeta, koji po ovoj vezi imade dio u jedinom, beskonačno dobrom božanstvu, no u bivstvu svom nepojmljivom. Na ovoj su osnovi sagradili novoplatoničari svoje shvatanje o sistemu svemira, te ga primjenjivali i na moralna i vjerska pitanja. Veliku vrijednost dobiva u njihovu sistemu nov život iza čovječije smrti, *el-ma'ad* = *الاماد* (povratak), kada se duša kroz čiste spoznaje i dobra djela svoja oslobodi materijalnoga svijeta, te se, oslobogjena okova materijalnosti, vraća svojem umnom prazvoru, u svijet čiste razumnosti, iz koje je prosjala. Po tome smrt uistinu nije ništa drugo, do novo rođenje, kojim ljudska duša postizava svoje pravo odregjenje.

Novoplatonski sistem vrlo je uticao i na islamske mislioce. Njegove pristaše uzeše sebi zadaćom, da ovaj nazor o svijetu dovedu u sklad s učenjem Islama. On se u sufizmu ogleda na sa svim jasan način. Ali tradicijoni Islam nije se mogao s njime složiti, jer mu naukama uzima prvobitno značenje pa ih vodi na strane puteve.

Ovaj svjetski nazor u okviru Islama najsystematičnije je rasprelo u IV. vijeku društvo, osnovano u Basri i Bagdadu, koje se je bavilo ovim načinom mišljenja, pa ga primjenjivalo ne samo svojem prirodnjačkom posmatranju, već i pitanjima vjere

i morala. Ova veza, koja se iz sredine svog osnutka razgranila široko po islamskom svijetu, nazivala je sebe „iskrenom braćom“ (ichvân us-safâ = احوان الصفا). Sva ova nauka obragjena je u jednom sistematskom djelu, bezimeno izdanom, koje su djelo bez sumnje vogje ovoga društva zajednički izradili. U 50 rasprava prikazuje ova filozofska veza svoje potpuno umovanje i primjenu njegovu nauci vjere, i to pod imenom *Resâ'il ichvân is-safâ*. Svrha im je, da nazor o svijetu na temelju novoplatonskog umovanja učine općenitim i da mu dadnu priznato mjesto u Islamu. Ove su rasprave na svakom koraku protkane navodima iz Kur'ana i hadisa, koje upotrebljuju u svom smislu, da im potvrde njihove nauke. Naravno, da ova primjena u mnogom odmiče od tradicijonog očevidnog *zahir* smisla i tumačenja tekstova, te kraj ovih traži dubljeg *unutrašnjeg* (bâtin) smisla.

7. Prelazeći sada na pravu arapsku filozofiju t. j. na *aristotelsku*, koja se u arapskoj književnosti lijepo razvila, valja znati, da ni ova ne iznosi vjerno i čisto misli i sistem ovoga velikog grčkog filozofa. Arapska filozofija predstavlja nam nauke Aristotelove u onom obliku, kako su ih objašnjavali njihovi novoplatonski tumači, koji su ovakim tumačenjem htjeli da izjednače svoju filozofiju s filozofijom Aristotelovom. Što se daklen na arapskom jeziku prikazuje kao aristotelaska filozofija, to se u mnogom čemu razlikuje od onih nauka, što se u samim djelima Aristotelovim, nahode, pa čak se mnogo štošta unosi u sam sistem Aristotelov, što u njemu nema.

8. U ovom je smislu prvi samostalno gojio filozofiju u arapskoj književnosti *Abû Jûsuf Jâkûb el-Kindî* = أبو يوسف يعقوب الكندي (umr. oko 248.—50.) rodod iz Kûfe iz korjenite arapske porodice, iz plemena Kinde, koje je prije Islama davalo vladare arapskom narodu. Ovom je plemenu pripadao i pjesnik iz kneževske kuće *Imru'ul-Kajs*. Napisao je oko 200 djela iz raznih oblasti znanosti. Sastavljao je filozofska, medicinska, astronomska i matematična djela; ima još i astroloških rasprava, pa je čak i

nauka o muzici zastupana u njegovoj plodnoj književnoj radinosti. Kako je spadala nauka o muzici (*ilm ul-mûsîkî* = علم الموسيقى) uopće meĝju matematiĉka znanja, trebalo je da matematiĉari potegnu i teoriju muzike u svoja istraĝivanja.

9. Prvi je filozof narednoga vijeka *Abû Nasr el-Fârâbî* = أبو نصر الفارابي (umr. 339.). Bio je turskoga roda iz srednje Azije, nauke je svoje nastavio u Bagdadu, a muĝevne godine proveo u Halebu kod hamadanskih vladara u potpunoj osami. Na jednome putu snagje ga smrt u Damasku. Glas mu proniješe naroĉito njegovi komentari uz Aristotelova djela o logici (*mantik* = منطق). Smatrahu ga tako vjernim tumaĉem Aristotela, da je dobio u knjiĝevnosti odliĉni nadimak *el-mu'allim ut-tâni* = المدرس الثاني («drugi uĉitelj»). Prvi je dašto glavom Aristotel. Osim komentara mu o Aristotelu pisao je mnoge matematiĉne radove kao i o teoriji muzike. Oko ove zadnje nauke ima zasluga u arapskoj knjiĝevnosti kao utemeljaĉ. No po naĉinu Platonovom zanimao se i filozofskim raspravljanjem politike i drĝavnog ŝivota (nevâmîs = نواميس, zakoni; sijâset = سياسة, drĝavna uprava). Osim velikih djela mu pisao je i mnoge manje rasprave, izmeĝju kojih je ponajviše raširena *Arâ'u ehl il-medinet il-fâdile* = آراء أهل المدينة الفاضلة («nazori ljudi odliĉnoga društva»), u koju je uvrstio i kratak prikaz svojih psiholoških i etiĉkih nauka. El-Fârâbino shvatanja ŝivota pribliĝuje se sufizmu, ŝto ga je, iako je uĝivao milost halepskoga dvora, posvjedoĉio svojim povuĉenim ŝivovanjem daleko od svjetske buke u samoĉi razmišljanja.

10. No sve svoje prethodnike, potamnjuje nauĉenjâk, ŝto se sto godina poslije El-Fârâbije javlja, *Abû 'Alî Ibn Sînâ* = أبو علي ابن سينا iz srednje Azije (umr. 428.). U zapadnoj knjiĝevnosti poznat je pod imenom *Avicenna*. Rodio se u Efseni blizu Buchare, a svršivši svoje nauke cio je ŝivot proveo na dvorovima perzijskih i srednjih azijskih vladara. Neko vrijeme bijaše i

vezir hamadanskoga vladara. Manja su mu djela većim dijelom posvećena vladarima, koji ga potpomagahu. Ibn Sina je najuniverzalnija glava svoga vremena. Jedva da ima naučne struke, da on nije o njoj prozborio blizu u sto svojih djela. Pisao je djela i rasprave o vjeri, o filozofiji, liječništvu, o astronomiji i ostalim prirodnim naukama. No veliku slavu i vrijednost u književnosti cijeloga svijeta zasnovala su mu naročito njegova velika djela: a) *Kitâb uš-šifâ* = كتاب الشفاء (»liječenje«), u kojem sabire svoj potpuni naučni sistem u filozofiji, prirodnim naukama, matematici i astronomiji. Iz ovoga velikog djela načinio je i izvadak: *Kitâb un nedžât* = كتاب النجاة (spas). b) *el-Kanûn fi-t-tibb* = القانون في الطب (»kanon liječničke nauke«), koje su djelo u latinskom prijevodu i u evropskom srednjem vijeku cijenili kao najveći autoritet liječničke nauke. U ovom je djelu Ibn Sina sabrao i sistematski prikazao sve, do čega je došla nauka njegova vremena. Pored ovih velikih djela, koja se kreću na osnovi grčke nauke, ima u njega još i manjih rasprava o najraznovrsnijim predmetima. U nekojima, u potpunoj protivnosti sa svojim filozofskim djelima, polazi s mističkog gledališta, a ponekad sakuplja svoje učenje u alegorije. No nijesu mu ova djela zasnovala glasa, nego ona, koja označuju vrhunac filozofskih i prirodnih studija u ovom vijeku. U njegovim filozofskim razlaganjima gledali su mjerodavan oblik filozofskog nazora o svijetu. Stoga su navale neprijatelja filozofije naperene ponajviše na djela Ibn Sine.

11. Ovako je navaljivao na filozofiju, naročito u onom obliku, kakav joj je dao Ibn Sina, u narednom naraštaju veliki *Gazali* (B, II, 27), koji je prije ove navale sabrao i prikazao nauke filozofa u svom djelu: *Mekâsid ul-felâsife* = مقاصد الفلاسفة (smjеровi filozofa⁴). Pošto je ovdje nepristrano i stvarno prikazao filozofska učenja, on u djelu svom *Tehâfut ul-felâsife* nastoji, da prikaže njihovu neosnovanost i protuslovlja na onim tačkama i u onim pitanjima, gdje se dotiču vjerskih nauka. Ovaj korak,

Gazalin silno je djelovao, a posljedica mu je bila da je od VI. vijeka počelo nazadovati samostalno gojenje filozofije u istočnom islamskom svijetu. U borbi, koju joj je navijestio Gazali, odnese on pobjedu, a Ibn Sina ostade pobijegjen. No ovo još ne znači potpunu propast filozofije u obrazovanosti Islama. Kada joj je zviježda zašla na istoku, ona se u veliku sjaju pojavila na horizontu zapadnog Islama, u Španiji, a kroz nju u sjevernoj Africi, koja je s njome vezana bila.

12. Ovdje se u VI. vijeku javljaju najodličniji predstavnici filozofije, a valja da se s ovima upoznamo. *Abū Bekr ibn Bōddže* = أبو بكر بن باجة (umr. 533.) rodom iz Saragose, koji je u Sevilii i Granadi, a poslije u Fesu živio na dvoru sultana almoravitskog. Jednako je izvrstan u filozofiji kao u medicinskoj znanosti i u prirodnim naukama. U sredovijekovnoj evropskoj književnosti poznat je pod imenom *Avenpace*. Od njegovih mnogih rasprava najvećma bješe raširen spis mu: *Tedbir ul-mutevahhid* = تدبير المتوحد («način života osamljenika»), u kojem prikazuje plemenito svjetsko shvatanje života onoga, koji se povukao podalje od prostog naroda. — *Abū Bekr ibn Tufejl* = أبو بكر بن طفيل (umr. 581.), bio je prvo u državnoj službi u Granadi, a poslije dvorski liječnik i vezir almohadskog vladara u Maroku. U svjetskoj književnosti poznat je pod imenom *Abubacer*. U sredovijekovnoj Evropi proćuo se po svom djelu *Risālet Hajj b. Jakzān* = رسالة حج بن يقظان. Junak ove filozofske priče, po kom se zove knjiga, rodio se na pustu ostrvu, daleko od svakog ljudskog društva. Jedne gazela mu je pomajka. Svoju mladost i muževne godine provodi samotno daleko od svakog dodira s ljudima, pa bez ikakve obuke jedino posmatranjem i umovanjem dolazi putem prirodnog iskustva i putem postepenog razvijanja do najvišeg stepena spoznaje. Već je Ibn Sina u jednom svom mističkom djelu načinio bio sliku *Hajj ibn Jakzāna*; no samo je Ibn Tufejl dao ovome filozofsku važnost, prikazavši, kako se postepeno razvija znanje.

13. Na vrhunac penje arapsku filozofiju *Abu-l-Velid ibn Rusd* = أبو الوليد بن رشد (Averroes, umr. 595.); djed mu, što se

baš ko i on zvao (umr. 520.), bješe slavan malikijski pravnik i kordovanski kadija. Stoga, da se razlikuje od djeda, nazivaju filozofa poblize: *el-hafid* = الحفيد (»unuk«). Inače se i on sam mnogo bavio pravničkim naukama u rodnom mjestu Kordovi, a u Sevili je i kadija bio, dok ga alimohadski vladar nije pozvao bio za svog liječnika u Maroku. U mnogim svojim djelima bavi se tumačenjem Aristotela. Arapski komentatori velikoga grčkog filozofa unijeli su u njegove nauke mnoge elemente, koje Ibn Rušd nije htio da prizna kao pravi aristoteliski nauk i od čega je želio da očisti aristotelizam. Njegov je Aristotel istinskiji, bliži vrelu, nego li onaj u njegovih prethodnika, osobito u Ibn Sine. No pri svem tome ni Ibn Rušd se nije oslobodio mnogih novoplatonskih primjesa, što su po grčkim komentatorima unesene u sistem Aristotelov. Osim ovih stručnih spisa najvažnije su mu rasprave obrazovanoj publici namijenjene, u kojima razlaže odnos filozofije prema vjeri, napose prema mutekellimima, čiji metod najoštrije osugjuje. Najzad mu je duboka značenja ono polemično djelo, koje je napisao u obranu filozofije protiv napadačkog djela Gazalina (*Teháfut ut-teháfut*), a u kojem se trudi, da tačku po tačku potuče prigovore Gazaline. Ovo su djelo Ibn Rušda sredovjekovni evropski mudraci veoma marljivo proučavali; upotrebljavali su ga kao izvor za upoznavanje arapske filozofije. No interesantan je uticaj ove knjige i zbog jednog drugog važnog razloga. Sultan Muhamed II., osvajač Carigrada, prateći velikim marom filozofski pokret, povjerio je jednom vjerskom naučenjaku iz Bruse, koji se zvao *Mustafá Chodžazâde* = مصطفیٰ حواجه زاده (otac slavnoga *Tašköprüzâde* = طاشكوبري زاده), neka na način Gazalije napiše noviji *Teháfut*. Spomenuti turski naučenjak udovoljio je ovom pozivu jednim poslije već i naštampanim djelom, pod istim imenom, pod kojim je prije trista godina Gazali navalio na filozofiju.

*

14. Kako je i arapski rad na polju *matematičkih* nauka ostavljao duboke tragove, jasno se vidi iz toga, što je riječ, kojom

se na zapadu označuje jedan dio matematike „algebra“ uzeta iz arapskog jezika, t. j. *el-džibr* = الجبر. A to je ona računski radnja, kojom na temelju poznatih množina postavljanjem *jednadžbi* možemo da nagjemo traženo nepoznato. To nam kazuje, od koga je svijet na zapadu prvo učio algebru.

Prvi arapski matematički pisac, od koga su nam se djela očuvala, jest *Abū Abdullah b. Muhammed el-Chvârizmî* = أبو عبد الله بن محمد الخوارزمي, vješt matematičar kao i astronomiji. Spadao je međju one ljude, koje je halifa Me'mun u spomenuti (2) naučni zavod *dâr ul-hikme* pozvao. On je napisao prvu algebru, a po nalogu halifinu uredio je i prve astronomske tablice.

Megju izvrsne matematičare spadaju u ovo doba i oni, s kojima smo se upoznali u kolu prevodilaca grčkih djela i koji su uz prevagjanje još i samostalnim djelima obogatili nauku. Dosta je, da se nanovo spomenu *Tâbit b. Kurrâ* i naučenjaci iz njegove porodice (naprijed 3). Uz njih i iza njih zauzima mjesto u matematičarima *Abū Bekr el Kerhî* = أبو بكر الكرخي (umr. 407.), koji je jedan svoj matematički udžbenik *el-Kâfi fî ilm-il-hisâb* = الكافي في علم الحساب («šta je dosta znati iz nauke o računu») namijenio veziru vladara Bujevića, Fachr ul-mulku, zbog čega je nazvao knjigu *el-Fachrî* = الفخرى

15. S matematikom se usporedo razvija i *astronomska* književnost. Njezini počeci u Araba protežu se do u doba halife Mensura, koji je naredio, da se jedno indijsko astronomsko djelo (*Siddhânta*) prevede na arapski, iz kojeg je prijevod kašnje međju matematičarima spomenuti *el-Chvârizmî* načinio izvadak. No još je većma uticao na razvijanje arapske astronomske nauke i književnosti arapski prijevod velikog astronomske djela aleksandrijskog grčkog matematičara i astronoma *Claudija Ptolemeja* (2. vijek p. Is.), što ga je 214. g. zgotovio *el Haddžâdž b. Metar* = الحجاج بن مطر, a iz njega su potekli astronomski radovi poznijih vremena. Ime je ovom prijevodu *el-Midžistî* = المجسطي; iz njega poznavaju Ptolemeja pod imenom *Almagest* u evropskom sred

njem vijeku. Najodličniji su predstavnici astronomske nauke u arapskoj književnosti *Ahmed b. Ketîr el-Fergânî* = أحمد بن كثير (Alfragani), koji je osim svojih književnih radova i s toga znamenit, što mu je 247. u Misiru bilo povjereno, da načini novo nilsko mjerilo (mikjās), kojim će se mjeriti povodanj Nila. — Onda *Abū Ma'sher el-Belchî* = أبو مشر البانجى (umr. 272.), a najviše su se njegovi astrološki računi proslavili na istoku. — Po tome *Muhamed el-Bettâni* — محمد البتاني (umr. 317.), koji je uredio znamenite astronomske tablice, a u zapadnoj je književnosti poznat pod imenom *Albategnius*. S njegovim radom vezan je znamenit napredak astronomske nauke. — *Abū 'Alî ibn el-Hejtem* = أبو علي بن الهيثم (umr. 430.) broji se meĝju najveće matematičare i astronome istoka. Nesreća mu bješe, što je poduzeo bio, da uredi povodanj Nila. Radi toga pozvao ga je fatimski halifa Hâkim u svoju zemlju; no naučenjak se brzo uvjerio, da je zagazio u jalov posao. Stoga se vladar rasrdio na nj, te se do svoje smrti morao sakrivati. U svojoj osami napisao je svoja glasovita djela, koja i u evropskoj nauci puno vrijede. Ovdje su ga prozvali *Alhazen*. Naročito je u optici ime *Alhazen* čuveno kao znamenito u povijesti nauke.

16. *Arapska liječnička nauka* otpočela je prevagjanjem i proučavanjem velikih grčkih liječnika, a samostalni joj razvitak pospiješile su one obilne praktične prilike, što su ih teoretskom razvitku medicinske nauke pružale javne bolnice u velikim gradovima, koje su halife osnivali. Iz prevagjanja i komentara, kao i iz malo čas spomenutog praktičnog opažanja i iskustva, razvila se rano snažna samostalna književnost, koja, kako i primjer *Ibn Sine* (naprijed 10.) dokazuje, ide rame uz rame s gojenjem filozofije. Pred Ibn Sinom je dugačak red predstavnika medicinske književnosti, izmeĝju kojih vrijedi da se naročito istakne *Abū Bekr Muhammed b. Zakarijjâ er-Râzî* = أبو بكر بن محمد زكريا الرازى (umr. 320.). Već kao zreliji čovjek pošao je iz svoga rodnog mjesta Reĝja (Chorasan) u Bagdad, da uči medicinu, pa je tu

nauku zatim praktično nastavio što u svojoj postojbini, a što u Bagdadu kao upravitelj bolnica. Zvali su ga i na vladalačke dvorove za dvorskoga liječnika, a za to je vrijeme u čuvenim svojim djelima vrlo pridigao medicinsku nauku. Ima u njega mnogo djela o pojedinim granama ove nauke, na pr. *o ospicama* (el-džederi) itd. Od najvećeg uticaja bile su velike knjige: *Kitāb ul-hāvī* = كتاب الحاوي (sabirač), koja u 30 dijelova sistematično obuhvata cijelu medicinu i kirurgiju, zatim sāmānskom vladaru *Mensūr b. Ishāku* posvećeno djelo *et-Tibb ul Mansūrī* = الطب المنصوري u deset knjiga. Ove su knjige veoma rano prevedene na latinski, a svojeg su pisca iznijele na velik glas i u evropskoj medicinskoj nauci, u kojoj se spominje kao Abubater ili Rhazes. -- Naskoro za njim pojavio se i meĝjušpanskim Arabima ovakav po uticaju veoma moćan medicinski pisac, kordovanski *Abu-l-Kāsim ez-Zehrāvī* = أبو القاسم الزهراوي (umr. oko 400.), čija su mnoga djela pod imenom *Abulcasis* prešla u evropsku medicinsku nauku. Istočni mu savremenik bješe Ibn Sina, čiji *Kānūn* takogjer zauzima mjesto meĝju najznamenitijim medicinskim djelima srednjega vijeka. — Dva vijeka poslije uživao je veliko ime meĝju liječničkim naučenjacima svoga doba slavni jevrejski naučenjak *Abū Imrān Mūsā b. Mejmān* = أبو عمران موسى بن ميمون (umr. 601.), kojeg obično znaju pod imenom: *Maimonides*. Rodio se u Kordovi, ali mu se porodica pod Almohadima morala iseliti na istok. Tako se nastanio u Misiru, gdje je na dvoru Eĝubovića djelovao kao liječnik. Meĝju ljudima bez razlike vjere bješe veoma na glasu kao filozof i liječnik. A kao bogoslovski i vjersko-filozofski pisac spada meĝju najznamenitije u svom vjerezakonu. Na arapskom jeziku napisao je epohalno djelo *Dalālet ul-hā'irīn* = دلالة الحائرين (»putovogja zabasalima«), u kojem razlaže vjerska pitanja s gledališta Aristotelove filozofije te koje zauzima mjesto meĝju najodličnijim književnim plodovima arapskog aristotelizma. Svoje medicinske rasprave pisao je ponajviše na poziv onih vladara, koji su od njega tražili liječničkog savjeta.

17. Amo spadaju još i arapska djela o *prirodopisu*. Već u svezi s *edebom* govorili smo o onom djelu *Džâhîza*, u kojem se, istina, sa gledališta edeba raspravlja životinjski svijet, no u kojem se i s prirodoslovnog gledališta vidi veoma oštro opažanje. Botaniku je obogatio *Abû Hanîfa ed-Dinaverî* = أبوحنيفة الدينوري (umr. 282) knjigom *Kitâb un nebât* = كتاب النبات („knjiga biljaka“). Dok u ovoj još veoma preteže edepski pogled, za koji predmet pruža mnogo zgode, doklen gotovo u četiri vijeka iza njega španski naučenjak *Abû Muhammed ibn el-Bejtâr* = أبو محمد ابن البيطار raspravlja botaniku u vezi s ljekarstvom. Mnogo je putovao po Misiru, Siriji, Maloj Aziji i Grčkoj, da potanko prouči bilinski svijet, a na misirskim i sirijskim vladalačkim dvorovima mogao je da pokaže svoje golemo naučno iskustvo na tome polju. Najznamenitije mu je djelo u književnosti *Fî-l-edvîjet il-mufrede* = في الأدوية المفردة («o pojedinim ljekarijama» devâ' = ljekarija; množina: edvije). — Na polju mineralogije napisao je osobito djelo *Šihâb ud dîn et-Tifâšî* = شهاب الدين التيفاشي (umr. 651.), kojemu je ime: *Elzhâr ul-efkâr fî dževâhir il-ahdžâr* = أزهار الأفكار في جواهر الاحجار («cvjetovi misli o dragom kamenju»). Kako mu i ime kazuje, ponajviše opisuje drago kamenje (jednina dževher, množ. dževâhir). — Sva tri prirodna svijeta (životinjski, bilinski i mineralni) obradio je *Zakarijjâ el-Kazvinî* = زكريا القزويني (umr. 682.), koji se u Kazvinu rodio, no jedan dio života proveo je u Damasku, a pod zadnjim je halifom Abasovićem *el-Mustâsimom* (640—656.) u Iraku kao kadija djelovao. Ime je djelu mu *Adžâib ul-machlûkât ve âtâr ul-bilâd* = عجائب المخلوقات وآثار البلاد («čudesna stvorova i znamenitosti zemalja»). Sastoji se od dva dijela, koja su i imenom knjige označena. U prvom dijelu, pošto je razložio nebeska tijela na način popularne astronomije, prelazi na razlaganje znamenitosti u životinjskom, bilinskom i mineralnom svijetu. U drugom dijelu na temelju 7 klima (iklîm množ. ekâlîm), na koje stari zemljopis dijeli naseljeni svijet (*er rub'ul-*

meskûn, t. j. četvrtina zemlje, na kojoj ljudi žive), opisuje najznamenitije zemlje i gradove. — Ova knjiga daklen spada isto tako u prirodopisnu, kao i u *zemljopisnu* književnost, o kojoj ćemo u narednom poglavlju govoriti.

18. O bogatoj radinosti Araba u filozofiji i u egzaktnim naukama, a takogjer i o predstavnicima ovih nauka na arapskom jeziku, o njihovu životu i djelima možemo povaditi najbolje podatke iz dva golema izvorna djela, koja su sada u naštampanim izdanjima svakome pristupačna. Jednom je pisac *Abû-l-Hasan Džemâluddîn el-Kiftî* = أبو الحسن جمال الدين القفطي (umr. 646.), koji se rodio u Kiftu (Koptos) u gornjem Misiru. Porodica mu se odvajkada odlikovala u državnim zvanjima, a i sam je služio halpskom vladaru kao vezir. Čuven bješe kao strastven sabirač knjiga; mnogi slavni naučenjaci njegova vremena uzimali su iz književnog blaga u njega nagomilana, koje je i njemu omogućilo, da sastavi više djela iz povijesti književnosti i nauke. Između ovih najznamenitije mu je jedno golemo djelo, u kojem prikazuje povijest filozofa i prirodoslovaca. Iz ovoga djela načinjen je izvadak pod imenom *Ta'rîch ul-hukemâ* = تاريخ الحكماء («povijest mudraca»), ponajvažnije djelo za poznavanje književnosti.

Mlajji mu savremenik bješe *Muvaffak ul-dîn Ibn abî Usajbî'a* = موفق الدين بن أب أصيبعة (umr. 669.), koji je već u oćinskom domu usisao ljubav prema medicinskoj nauci. Otac mu bješe liječnik u Damasku. Izučivši se i sam za izvrsna liječnika djelovao je u velikoj bolnici u Kairu, što ju je Salahuddin utemeljio, a kašnje u istom svojstvu u Siriji. Djelo mu, koje nas upoznaje s velikim predstavnicima medicinske nauke i njihovim djelima, nosi ime: *Kitâb 'ujûn il-enbâ fi tabakât il-etibbâ* = كتاب عيون الأنباء في طبقات الأطباء (Tačni izvještaji o redovima liječnika; *tabîb*, liječnik, množ. *etibbâ*).

VI.

Književnost zemljopisa i narodopisa.

1. Od onoga dijela prevodilačke radinosti, koji je obuhvaćao grčku *zemljopisnu* književnost, baš je malo traga ostalo. Zemljopisno djelo Ptolomejevo bješe osnovna knjiga, a među onim Arabima, koji su ga preragjivali, nalazi se *Tâbit b. Kurra i Muhammed el-Chvârizmî*.

Izborna arapska zemljopisna književnost, što se je do nas sačuvala, polazi ponajprvo napose s političkih i upravnih stajališta. Redovita vladavina veoma prostrane halifске države nužno je tražila, da središnja uprava tačno znade žiteljske, porezne i ostale društvene odnose svake pojedine pokrajine, njezin položaj, broj i prilike stanovnika. Osim toga je i za poštu potrebno bilo, da o zemljopisnim prilikama države budu podrobni podaci na raspoloženju. Već su Omejevići počeli uregjivati poštu (*berid*), koja je u doba Abasovića usavršena. Na pojedinim tačkama države pobrinulo se za poštanske stanice i za izmjenu konja, počemu je postalo moguće brzo općenje ljudi i pisama iz sredine do najdaljih krajeva države. Na ovaj način bješe moguće, da se u prvom redu naredbe vlade što brže razasijaju u pokrajine, a obratno upravne oblasti u pokrajinama bijahu na taj način u dodiru sa središtem. No i putnici i dopisnici su se koristili ovom poštom i upotrebljavali je u svoje privatne poslove. Na svakoj stanici bješe u službi ove ustanove potrebit broj činovničkog osoblja. U glavnim pokrajinskim gradovima službovao je pored valije poštanski upravitelj, koji je vodio ne samo poštanske poslove, već je morao da šalje i političke izvještaje u Bagdad, gdje je svekoliko državno poštarsstvo bilo u rukama posebnom državnom zvanju (*dîvân ul-berid*), a ovo je rukovalo s izvještajima poštanskih upravitelja u pokrajinama. Poštarsstvo i uregjenje mu dalo je ponajprvu pobudu, da se sastavljaju zemljopisne bilješke. Nije se moglo da bude bez tačnih bilježaka o različitim prav-

cima za putovanje, o daljini izmeđju pojedinih mjesta, o samom položaju i prilikama tih mjesta. Ovakve upravne potrebe stvorile su prve zemljopisne bilješke, iz kojih se poslije — kada pridogloše ostale prosvjetne prilike — razvila obilna književnost, koja je težila za tim, da upozna zemlje i žitelje sa svake strane. Tako je lagano ova nauka prekinula veze s upravom te se podigla na visinu naučnog opisivanja zemalja i putova.

2. Sad imamo najstarija i najvažnija zemljopisna djela arapske književnosti u jednoj zbirci, u kojoj je najučeniji arabista našega vremena u Evropi, *de Goeje*, sveučilišni profesor u Leidenu, sakupio zemljopisna izvorna djela arapske književnosti pod imenom: „*Knjižnica arapskih geografskih pisaca*“, koja dosada obuhvata 8 svezaka. U ovoj zbirci nalazimo skupa svā ona znamenita djela, što su na ovom polju na arapskom jeziku do konca IV. vijeka napisana. Na čelu mu je *Ubejdullāh ibn Chordādbeh* = *عبيد الله بن خردادبه*, rodom Perzijanac, koji je u Bagdadu pribavio sebi veliko muzikalno i edepsko obrazovanje. Kao i otac mu, koji bješe valija pokrajine Taberistan, i on je stupio u državnu službu, pa je čas kao vilajetski poštanski upravitelj služio u Mediji, čas opet poslovao u središnjem poštanskom dīvānu. U toj službi napisao je knjigu: *Kitāb ul-mesālik ve-l-memālik* = *كتاب المسالك والممالك* (»Putni pravci i državne pokrajine«), koja pruža za ono doba tačne podatke o poštanskim središtima halifskih pokrajina, o putnim pravcima, što iz njih izlaze, i o poreznim prilikama zemalja. — Još isključivo za potrebe javne uprave služi *Kudāma b. Džāfer* = *قدامة بن جعفر* (umr. 310.), koji je svojim djelima doprinio i arapskoj lijepoj knjizi i jezičnoj nauci, ali za nas je ovdje napose znamenit sa svoje knjige: *Kitāb ul-charādž* = *كتاب الخراج* (»o haraču«). U ovoj knjizi kao i pret hodnik mu potanko razlaže prilike poštanskog uregjenja, upravnu razdiobu pokrajina, porezne i privredne prilike pojedinih okružja. S općenitijega gledališta polazi već *Ahmed b. abī Ja'kūb ibn Vādih* = *أحمد بن أبي يعقوب بن واضح*, koji je obično po-

znat samo pod imenom *el-Ja'kūbī* = *المعقوبي*. Pošto je dugo živio u Armeniji i Chorasanu, pošao je kašnje na veliki put. Hodio je po Indiji, Misiru i po sjevernim afričkim pokrajinama. Svagdje je dublje istraživao prilike zemalja i žitelja. Sam priča, gdje nije lično dolazio, da je od žitelja tih mjesta, s kojima se na putu sastajao, dobivao pouzdane podatke, koje je u svom djelu obradio. Ime je njegovoj knjizi: *Kitāb ul-buldān* = *كتاب البلدان* («knjiga zemalja»). Počinjući opisom Bagdada, njegovi se spisi halifskih pokrajima i većih gradova granaju prema istoku i zapadu. Zatim prelazi na Siriju, Misir, a napose na opis Magriba u sjevernoj Africi; ovo zadnje naročito podiže vrijednost njegova djela. Ja'kūbī puno pazi na privredne prilike. No nije mu samo zemljopisni rad pribavio vrijednosti u arapskoj književnosti; imaćemo prilike, da se sastanemo s njim još i kao s istoričarom.

Isto je pod imenom *Kitāb ul-buldān* napisao svoju zemljopisnu knjigu (pri koncu III. vijeka) *Abū Bekr ibn ul-Fa'kīh el-Hamadānī* = *أبو بكر بن الفقيه الهمداني*, koji se je u svom djelu osvrtao i na stvari, što spadaju u lijepu književnost. Savremenik mu *Abū 'Alī ibn Rusteh* = *أبو علي بن رسته* uvrstio je u svoje enciklopedično djelo: *el-Ā'lāk un-nefīse* = *الأعلاق النفيسة* („dragocjeni nakiti“) i jednu glavu o zemljopisu, gdje u uvodu pruža neko potrebno znanje iz astronomije. — Djelo *Abū Zejd el-Balchije* = *أوزيد البليخي* (umr. 322.) uzeše za osnovu *Abū Ishāq Ibrahim el-Istachrī* = *أبو اسحاق إبراهيم الاصطخري* (pisao je oko 340.) i *Abu-l-Kāsim ibn Haukal* = *أبو القاسم بن حوكل* (pisao je oko 367.) u svojim zemljopisnim knjigama, koje nazvaše *Kitāb ul-mesālik vel-memālik* = *كتاب المسالك والممالك*

Od ovih izvornih djela o zemljopisu obuhvata najopsežnije gradivo, a ujedno svojim živahnim i umjetničkim prikazivanjem najslagje se čita *Abū 'Abdullāh Muhammed al-Muḩaddesī* = *أبو عبد الله محمد المقدسي*, kako mu i ime svjedoči iz Jerusalima, koji

je oko 375.—78. napisao svoje zemljopisno djelo: *Ahsan ut-tekâsim fi ma'rifet il-ekâlîm* = *أحسن التقاسيم في معرفة الأقاليم* («naj-ljepša razdioba o poznavanju zemalja»). Proputovao je najveći dio islamskoga svijeta, svagdje je proučavao ne samo zemljopisne prilike, nego oštro posmatrao još i moralne i prosvjetne odnose naroda. Pošto se je na putu i sam u raznim zvanjima miješao s društvenim životom stanovnika, može da daje veoma zanimljive i vjerodostojne izvještaje o svojim mnogostranim ličnim iskustvima, koje vrlo privlačivo crta. On je najznamenitiji zemljopisac ovoga vremena.

To su ona izvorna djela, koja je de Goeje u svojoj »knjižnici« sabrao i stavio nauci na ruke.

3. Da se širilo zemljopisno znanje, potpomogla su i ona poslanstva, koja su halife i ostali muslimanski vladari slali stranim, nemuslimanskim vladarima u različitim poslovima. Književno obrazovani članovi ovih poslanstva u takvim prilikama sastavljali bi izvještaje o proputovanim zemljama, o njihovim životeljima, običajima i ustanovama, koje bi sa svoje neobičnosti vraćale na se njihovu pažnju i zanimanje. Ovim se opisima znatno širi dosada prikazana graglja iz zemljopisne književnosti, jer se time upoznaju zemlje i preko granica islamskoga svijeta.

Halifa El-Muktedir poslao je 309. g. poslanstvo bugarskom knezu na Volgi, u kojem je bio i *Ahmed ibn Fadlân* = *أحمد بن فضالان*. Vrativ se kući izvijestio je ibn Fadlân u opsežnom opisu o putu, o zemljama, kroz koje su prolazili, i o svojim zemljopisnim i narodopisnim opažanjima. Ovaj je izvještaj najvažnije vrelo o prilikama sjevernih evropskih naroda na hiljadu godina prije našega vremena. Tako na pr. iz izvještaja Ibn Fadlâna prvi put doznajemo o tadašnjem stanju *ruskoga* naroda.

Naskoro iza putovanja Ibn Fadlâna (331.) došlo je na dvor samanskoga vladara u Buchari poslanstvo jednoga indskoga kneza u tom poslu, da izmegju ove dvije vladarske porodice sklope bračnu svezu. Kada se ovo poslanstvo spremalo natrag u svoju

daleku domovinu, vladar od Buchare dade mu pratnju, u kojoj bješe *Abū Dulef el-Čazredžî* = *أبو دلف الحزرجي*, učen pjesnik iz okolice Medine (iz primorskog grada Jenbu¹), a boravio je na samanskom dvoru. Abū Dulef je o ovom zanimljivom putu preko Tibeta, Malabara, područja Himalaje i Afganistana napisao djelo pod imenom **Adžâ'ib ul-buldân* = *عجائب البلدان* («čudesna od zemalja»). Time je uveo u arapsku zemljopisnu književnost one krajeve Azije, koji dotada u toj književnosti uopće ne bjehu poznati ili barem veoma nepotpuno i nepouzđano. Nisu više onako potpuno očuvana djela Ibn Fadlâna i Abū Dulefa, kako su izvorno napisana. No pri svem tome nijesu propala za nauku, pošto su pozniji pisci, koji su mogli da čitaju ova djela u njihovom potpunom obimu, prenijeli iz njih opsežne izvratke u svoje knjige, te tako sačuvali od zaborava njihovu sadržinu i pouku iz njih.

4. Na vladarsku zapovijest nastalo je u ovo vrijeme jedno zemljopisno djelo, što obuhvata nadaleko zemlje i gradove, a spada u ovu glavu, pošto takogjer prelazi granice muslimanskog svijeta. Pisac mu je *Abū 'Abdullâh Muhammed eš-Šerif el-Idrîsi* = *أبو عبد الله محمد الشريف الإدريسي*, koji je podrijetlom iz vladarske porodice Idrisovića, koja je vladala u području Fes, što su ga sami osnovali (175.—314.). Još u svoje rano doba došao je u Kordovu, tada slavno ognjšte nauke, odaklen se poslije digao na velika putovanja u sjevernu Afriku i Malu Aziju, a koja je narzo na poziv sicilskoga kralja Rogera II. i dalje proširio. Ovaj mu kralj bješe povjerio, da mu uz njegovu jednu zemljopisnu mapu od srebra napiše objašnjenje. Tako je postalo na temelju što njegovih putovanja, što izvještaja drugih putnika veliko geografsko djelo Idrîsino, koje je 548. g. dovršio pod imenom: *Nuzhet ul- muštâk fi ichtirâk il- âfâk* = *زهوة المشتاق في احتراق الآفاق* („naslada onih, koji žele da pregaze svjetske krajeve“). No po postanku mu i svrsi nazivaju to djelo i: *Kitâb Rôdžer* = *كتاب روجر*. Ovo je prvo veliko djelo arapske književnosti, što obuhvata čitavu zemljopisnu nauku. Pojedina su poglavlja radi velike im koristi,

komad po komad često prevagjali na evropske jezike. Idrisi prikazuje u svojoj knjizi kulturne evropske, azijske i afričke zemlje s visoka stajališta obrazovana čovjeka; on umije da probudi interes za važne prilike prosvjetnoga života. Njegova se knjiga istaknula kao veoma važna među ostalim, ne samo što se tiče narodopisa VI. vijeka, nego su iz nje mogli da vade još i poznavanje trgovinskih odnosa onoga vremena, do kojeg Idrisini izvještaji dopiru.

5. Arapska se zemljopisna i narodopisna književnost obogaćuje još i takovim izvršnim djelima, koja ne rade o velikim područjima, nego se sužuju na ograničeniji prostor, pa mu onda potanko crtaju i sitne pojedinosti (monografije). Tako je na pr. *Abū Muhammed el- Hasan el- Hamdānī* = أبو محمد الحسن الهداني (umr. u San'i, Jemenu 334.), južni arapski naučenjak, postavio ciljem svojeg naučnog rada, da istraži zemljopis, slavnu povijest i starine svoje postojbine Jemena. Taj je zadatak izvršio u više djela, od kojih je po zemljopis najznamenitije: *Džezîret ul- arab ve- esmā'u bilādihā ve- evdijetihā* = جزيرة العرب وأسماء بلادها وأوديتها («arapsko poluostrovo, imena gradova mu i dolina»). — Na ovom je polju najznamenitijim djelom obdario svjetsku književnost ponajveći naučenjak svoga vremena, rodom Perzijanac, *Abu-r-Rejhān Muhammed el- Birūnī* = أبو الريحان محمد البيروني (umr. 440.). Bješe savremenik Ibn Sine, s kojim se naučno dopisivao i s kojim je imao zajedničku crtu: naučnu svestranost, koja se ogleda u djelima obadvojice. El Birūnī bješe podjednako izvrstan u matematici, astronomiji, ljekarstvu i povijesti. U svima ovim naukama, no napose u astronomiji, imade u njega glasovitih djela. Staru povijest i hronologiju obogatio je veoma važnom knjigom: *El- atār ul- bākije 'an il- ħurūn il- chālije* = الآثار الباقية عن القرون الخالية («preostali tragovi iz minulih vremena»). U zemljopisu i narodopisu zauzima najodličnije mjesto u književnosti njegovo djelo *Ta'rih ul- Hind* = تاريخ الهند. U rasprostiranju Islama glasoviti sultan Mahmud el- Gaznevī je baš u to doba svojim ratnim uspjesima otvorio Indiju Islamu. Ovu je priliku upotrebio Birūnī

na to, da više godina putuje po Indiji i proučava ovu zemlju i njezine narode. Iz ovih proučavanja niklo mu je djelo o Indiji, koje je otkrilo nauci dotada sasvim nepoznate krajeve. Ovo djelo, što utire put na tom polju, spada meĝu najslavnije plodove islamske naučne knjiŹevnosti. Kada je dovršio svoja indijska proučavanja, primio je gaznanski dvor s odlikovanjem velikoga naučenjaka. Tu je umro 440. g.

Amo spada jedno zasebno djelo, koje upoznaje Misir, a napisao ga je *Abd ul- Latif el- Bagdâdi* = **عبد اللطيف البغدادي** (umr. 629.). Učio je u svom rodnom gradu Bagdadu u Nizamiji, odaklen se poslije preselio u Damask pa u Kairo, gdje su dvor Salahudinov kitili veliki naučenjaci onoga vremena i gdje je Abdullatif zauzimaao mjesto meĝu muderisima velike škole Ezher-medrese. Njegova se naučenjačka sposobnost pokazala na veoma mnogo strana. Pisao je radove o hadisu, filozofska i medicinska djela. U njegovoj se knjizi o Misiru ogleda naročito prirodoslovno interesovanje. Ine joj je *el- 'Iber vel- chaber 'an 'adŹ'ib Misr* = **العبر والحبر عن عجائب مصر** (»pouke i izvještaj o čudesima Misira«).

6. Osim ovoga moramo se obazrijeti još na dvije stvari, koje su obogatile i proširile sadržinu arapskoj zemljopisnoj i narodopisnoj knjiŹevnosti. Kako vjerski život Islama tako i njegova naučna nastojanja veoma su pogodovala tome, da se poduzimaju daleka putovanja. Po vjerskom zakonu Islama poboŹan vjernik, ako je kadar, putuje ma iz kakve daljine jednom u životu u Meku (hadŹ). Zatim od početka naučnoga života u Islamu ljudi, Źedni nauke, putuju, da traŹe znanje (*talab ul- 'ilm*) čak u najudaljenije zemlje k pokojem slavnom učitelju. Mladići, Źeljni nauke, idu iz Španije u Bagdad i Chorasan, pa čak i zreli ljudi, da prošire svoje znanje, polaze na predavanja tamošnjim velikim naučenjacima. Naponase je upoznavanje hadisa davalo povoda ovakim naučnim putovanjima. Ovi su ljudi Źeljeli da prikupe sebi gradivo hadisa neposredno iz usta onih uglednih naučenjaka, koji su znali, da ga neprekidnim isnadom svedu nazad čak do

prvoga vrela. Ispunjavanje malo prije spomenute vjerske dužnosti i ove velike naučne težnje širile su vrlo u isto doba zemljopisno i narodopisno znanje. Ovo je naravski ostavilo znatne tragove i u književnosti. U obadva pravca razvila se zbog toga veoma plodna književnost o putovanjima. Iz ove ćemo se književnosti napose upoznati s ova dva znamenita djela.

Abu- l- Hasan Muhammed ibn Džubejr = أبو الحسن محمد بن جبير (umr. 614.) naučenjak je iz Španije, koji je u tri puta, spojivši to s hodžom, putovao u istočne zemlje Islama. O jednom putu, (578.—581.), koji ga je vodio preko Sirije, Iraka, Misira i na povratku preko Sicilije, sastavio je veoma opširan putopis (rihle), koji je kako po dražesnom načinu pisanja, tako i po poučnoj sadržini pravi biser među knjigama s puta. Tri godine je bio na putu, dok je iz svoje domovine stigao u Meku i otalen se vratio. Za to vrijeme boravio je u najslavnijim mjestima islamske obrazovanosti. On nam veoma temeljito kazuje o tamošnjim vjerskim, društvenim i obrazovanim odnosima, o pažnje vrijednim običajima i ustanovama. I ako bi po vremenu spadalo u kasnije poglavlje ove knjige, ipak za ljubav svezi već ovdje spominjemo u arapskoj književnosti najznamenitije putopisno djelo, koje nadvisuje sve svoje prethodnike: *Tuhfet un- nuzzar fi garā'ib il- emsār ve 'adžā'ib il- esfār* = تحفة النظار في غرائب الأمصار وعجائب الأسفار («dar gledaocima o rijetkostima zemalja i o čudesima putovanja»). Pisac mu je *Abū 'Abdullāh Muhammed Ibn Batūta* = أبو عبد الله محمد بن بطوطة (umr. 779.) arapski naučenjak, rodom iz Tangera (Maroko). U svojoj 22. godini pošao je od kuće na put, da svrši hadž u Meki. Bio je nekoliko puta u svetim gradovima Arabije; ove je pobožne puteve ujedno i na to upotrebio, da na ogromnim stranputicama progje kroz malo poznate ili baš nepoznate krajeve Azije i Afrike te se dodirno i južne Evrope. Nekoliko godina putovao je po Arabiji, Siriji, Perziji, Mezopotamiji, Zanzibaru i Maloj Aziji, iz Male Azije prešao je u zemlju Kipčaka (Južna Rusija), gdje su u to doba vladali potomci Džingiz

hana. Pohodio je Carigrad, a preko Buchare i Afganistana prodru u dolinu Inda. U glavnom gradu muslimanske Indije, Dehli, djelovao je dvije godine kao kadija, a tada ga je indijski sultan kao poslanika spremio kitajskom caru. Tom prilikom proputovao je primorje Malabara, iz Kalkute je prešao na maldivska ostrva, gdje su ga opet naimenovali kadijom. Otalen ga želja za putovanjem vodi na Ceylon, oblazi ostrva indijskog arhipelaga i jedan dio Kitaja. — Od 725. — 750. proveo je dvadeset i pet godina na putu, a nije se smirio ni kada se kući vratio. Od 752.—755. opet je na putu, te iz Maroka polazi prvo u Granadu, gdje je tada još vladao muslimski vladar. Poslije kratka odmora ide u Sudan i prodire čak do Timbukta. O ovim gotovo neprekidnim putovanjima, na kojima je proveo 28 godina, ostavio nam je putopis, koji možemo i u evropskim prijevodima čitati. Ovo je vanredno djelo sa svojim obilnim podacima i različitim načinom posmatranja bogato vrelo za zemljopis, kulturnu povijest i narodopis. Svakojako se može ubrojiti među najpoučnija djela s puta u književnosti čitava svijeta.

7. Zasebnu granu zemljopisne književnosti čine geografski rječnici. Ovdje se alfabetičnim redom u pojedinim člancima navode zemljopisna imena i oko toga sakuplja gragja, vagjena iz prijašnje književnosti. Ne polaze samo sa zemljopisnoga gledališta nego je osim zemljopisnih tačnih podataka pribrano sve, što se sa filološke i istorijske strane može reći o tim mjestima n. pr. pjesme, što su vezane s kojim mjestom, znameniti dogagjaji, imena onih naučenjaka i znamenitih ljudi, koji su se u onim mjestima rodili ili živjeli i učili.

Abū 'Ubejdullāh el-Bekrī — أبو عبد الله البكري (umr. 487), španski naučenjak, sastavio je pod imenom *Mū'džem mā- sta'džem* = *مؤدجم ما استعجم* ovakav rječnik, ali se u njemu stegao samo na imena onih mjesta, što se pominju u starom arapskom pjesništvu. Ovo djelo, i ako je veoma važno i po zemljopisno poznavanje arapskoga područja, služi svojom neposrednom svrhom više filologiji, proučavanju starih pjesnika. Veće djelo i općenitije na-

pisao je *Jakūt er- Rūmī* ili *el- Hamevī* = *ياقوت الرومي (الحموي)* (umr. 626.). Rodom Grk, došao je u mlade godine kao rob u Bagdad, gdje su ga u jednoj trgovačkoj kući kao Muslima odgojili. Daleki trgovački putevi razbudiše u njemu ljubav i sklonost zemljopisnoj književnosti. U ovakim prigodama nikla je u njemu misao, da u jednom golemom enciklopedičkom djelu obuhvati ne samo prethodnu veliku književnost, nego da obradi još i svoja putovanja i opažanja, koja su hvatala velik dio islamskoga svijeta. Plod je ovih književnih istraživanja, neposrednih iskustava i proučavanja veliki zemljopisni rječnik *Jakūta* (u 6 debelih svezaka) pod imenom *Muḏžem ul- bulḏān* = *معجم البلدان* („alfabetični rječnik zemalja“), kojim je blizu za četiri vijeka pretekao prvo evropsko djelo ove vrste. On sam kazuje, koliko je pripomoglo uspjehu njegova velikog pothvata, što je bila razvijena prosvjeta svuda po dalekim krajevima države. „Upotrebio sam deset golemih javnih knjižnica u gradu Merv — veli: — megju ovima sam pasao; njihovom sam se svjetlosti puno koristio. U ljubavi prema knjigama zaboravio sam svoju porodicu i postojbinu. Odavle sam povadio najveći dio onoga, što sam u svojim djelima sabrao“. Učeni ministar halepske kneževine *Ibn ul- Kiftī* (v. naprijed V, 18) pružio mu je zgode, da uredi svoje golemo gradivo i nadopuni iz tamošnjih velikih knjižnica. Njemu je poslije posvetio *Jākūt* svoju veliku zemljopisnu enciklopediju, koju i danas upotrebljavamo kao najzgodnije pomoćno vrelo za istočni zemljopis. *Jākūtovo* djelo obuhvata sve ono gradivo, koje htjede da obradi njegov prethodnik *el- Bekrī*, ali daleko premaši njegove uske megje, jer meće u svoje djelo svako mjesto, što je poznato u islamskoj književnosti, pa osim zemljopisnoga gradiva obragjuje još i istorijske naučne prilike. Pored stihova pjesnika, za koje mu ta mjesta davahu zgode, nabraja vrsne muževe u svezi s mjestima i opisuje njihova djela. Na taj način je *Jākūtov* „*Muḏžem*“ ne samo zemljopisno pomoćno djelo prvoga reda, no ono je puno korisno još i za proučavanje povijesti književnosti. *Jakut* je u ostalom plod svoga velikog zanimanja za

povijest književnosti predao obrazovanim čitaocima u jednom drugom, u obliku rječnika uregjenom djelu pod imenom *Mu-džem ul- udebâ* *معجم الأدباء*, u kojem crta život naučenjaka tako u alfa betičnom redu.

VIII.

Povjesnička književnost.

Naučne se težnje očituju i u istraživanjima starina arapskoga naroda. Rad je to, koji otpočinje djelomice već i u tumačenju staroga pjesništva; ali sistematski se razvija istom, otkako se otpočinje s istorijskim istraživanjima. Ovaj naučni rad ne cbuhvata samo dogagjaje i zgode iz arapske davnine (*achbâr*), te običaje i ustanove, nego mu je jedan od ponajglavnijih elemenata: istraživanje i poznavanje rodoslovnih (geneoloških) prilika starih arapskih plemena (*ilm un- neseb, el- ensâb* = *علم النسب، الأنساب*). To bijaše ono, za što se stæro arapsko društvo osobito interesovalo. Na ovom se polju najvećma proslaviše *Muhammed el- Kelbî* محمد الكلبى (umr. 146.), a još više sin mu *Hišâm b. Muhammed ibn el- Kelbî* = *هشام بن محمد بن الكلبى* (umr. 204.), koji je s najvećim trudom sabrao sve ono, što se u njegovo doba još moglo znati o odnosima, rodoslovlju i vjeri starih Araba. Sve je to sastavio u knjige, no očuvale su se samo u navodima poznijih pisaca.

2. Interesovanje naučenjaka za istorijske dogagjaje nije jednoliko. Mi vidimo, da oni sa mnogo više mara bilježe dogagjaje i sabiraju izvještaje, koji su u najužoj vezi s poznavanjem početka Islama, nego li što rade sa spomenicama poganskih vremena. A naročito su dva predmeta, koja im stoje na prvom mjestu: a) životopis Resulullaha i dogagjaji u vezi s njim (*sîret ur- resûl* = *سيرة الرسول*); b) dogagjaji u prvim ratovima Islama (*el- magâzî* = *المغازى*). Počeci i jednom i drugom povjesničkom radu hvataju sve do u doba Omejevića, ali istom vjerske prilike za vrijeme Abasovića pomogoše, da se književno razviju.

Podaci, što se odnose na ove dvije grane istorijskoga znanja, kazivali su se u istom obliku kao hadisi, svaki pojedini podatak

vraća se s isnadom (v. II, 3.) na prvoga, koji ga je priopćio, znajući za nj na temelju neposredna očevida. Svaka veća hadis-zbirka ima pojedno poglavlje iz *sîreta i magâzije*. Iz upotrebe i obrade pojedinih zasebnih podataka proizišla su po mogućnosti potpuna djela kako o životu, tako i o prvim ratovima. Temeljni su elementi i jednom i drugom radu hadiska kazivanja, koliko ih se tiču.

3. O životu Resulullaha napisao je najstarije potpunije djelo *Muhammed ibn Ishâk* = محمد بن اسحاق (umr. 151.), rodом iz Medine koji se poslije preselio u Irak. gdje se je našao u blizini halife Mensura. Na njegov poticaj uredio je svoje djelo *Sîret resûli-llâhi* = سيرة رسول الله, koje imamo u onoj preradi, što ju je načinio *Abû Muhammed 'Abdulmelik b. Hišâm* = أبو محمد عبد الملك بن هشام, basranski naučenjak (umr. 218.). Ovo je klasično djelo o životu Resulullaha. I poznija pokolenja često obragjuju ovu naučnu struku, pa ćemo se s nekoliko izvrsnih djela ove književnosti još u zadnjem odsjeku ove knjige upoznati.

4. Temeljno djelo *magazijske* književnosti napisao je *Muhammed b. 'Omer el-Vâkidi* = محمد بن عمر الواقدي (umr. 207.). Ovaj se učeni muž rodio u Medini, gdje je imao prilike, da sabere najvjernije izvještaje o peygamberovim ratovima. Poslije se preselio u Bagdad, gdje je služio kao kadija i uredio svoje veoma važno djelo o prvim dogagjajima Islama. Vâkidino ime toliko se proslavilo kao ime najboljeg pisca magaza, da se u poznije doba svaka knjiga o starim ratovima Islama spajala s njegovim imenom, i ako ih on ne bješe sastavio, i premda iz sve njihove sadržine jasno izlazi, da su to plodovi poznijih vremena.

5. Vâkidî se bavio ne samo sabiranjem tradicija o magazijama, nego i pohranom svih onih izvještaja, koji se tiču peygamberova vremena, napose onih, koji se odnose na „drugove“ (ashâb) u neposrednoj njegovoj blizini, i to na muškinje i ženskinje. Ove u hadiskom obliku sačuvane životopisne podatke

preuzeo je od njega učenik mu i tajnik *Muhammed ibn Sa'd* = محمد بن سعد, koga obično nazivaju: *Katib ul- Vâkîdî* (umr. 230.). Bješe rodom iz Basre, ali je više godina učeći proveo u Meki i Medini, domovini islamskih predanja, u Kufi, gnijezdu naučna života, dok nije najzad stigo u Bagdad el- Vâkîdiji, kojem je postao povjerljiv učenik te produžio i dovršio njegova djela. Ibn Sa'd nije obradio samo doba »drugova«, nego je sabrao po raznim stranama Islama rasijane izvještaje, za koje je doznao iz najboljih vrela u vjerodostojnu obliku, o *tâbi'ânima* = تابعون (prvo pokoljenje iza »drugova«), koje je bilo u ličnom dodiru s »drugovima«, a za tim čak i o *tâbi'û- t- tâbi'înima* = تابعوا التابعين (drugo pokoljenje iza »drugova«), pa je sve ovo sabrano građivo, koje dopire blizu do početka III. vijeka, podijelio na razrede (tabakât). U svakom pojedinom razredu uvršteni su oni životopisi, koji zbog ovog ili onog mjesnog ili ličnog uzroka spadaju skupa. Radi toga je ime knjizi *Kitâb ut- tabakât il- kebîr* = كتاب الطبقات الكبير (velika knjiga razreda). Berlinska naučna akademija sad izdaje arapski tekst ovoga golemog djela u mnogim sveškama. Knjiga je neocjenjivo znamenita po istoriju prvog i drugog vijeka Islama. Ona spada meĝu najznamenitija vrela onoga doba ne samo što se tiče ratova i osvajanja, već i što nas potanko upoznaje s unutrašnjim životom, težnjama i djelima glavnih muŝeva toga vremena, njegovih vladalaca i vojskovogĝa, te naučenjaka i učitelja, pa poboŝnih muŝeva i ŝenskinja.

6. Źivotopisi su temelj razdiobi velikog djela Ibn Sa'dova. U okviru pojedinih razreda ne kazuje *hronoloŝkim* redom, nego oko pojedine osobe kupi sve izvještaje, koje je o njoj mogao da dobije, pa zavrŝivŝi ovo, prelazi na drugi Źivotopis. Od ovog se načina razlikuje hronoloŝko kazivanje dogagja'a, gdje pisac istoriĝkoga djela u svom kazivanju koraĝa iz godine u godinu, priĝajuci redom znamenite dogagjaje pojedinih godina. Ovaj naĝin kazivanja slijedio je u pisanju arapske povjesnice onaj veliki muŝ, s kojim smo se na svom mjestu (B. II. 10.) već upoznali kao s

tumačem Kur'ana, a to je *Muhammed b. Džerîr et- Taberî* (umr. 310.). Osim svoga golemog teŝsir-djela ostavio nam je silno isto-ričko blago kao vječan spomenik svoga velikog naučnog rada. Ovo su djelo evropski naučenjaci najnovijega vremena iz istočnih i zapadnih knjižnica iznijeli na vidjelo. Ime mu je *Ta'rih ur-rusul vel- mulûk* = تاريخ الرسل والملوك (Povijest poslanika i vladara). Otpočinje početkom svijeta pa nižući biblijske i perzijske do-gagjaje dolazi do postanka Islama, a odovlen kazuje onda do-gagjaje po redu s godine na godinu čak do svoga vremena, do 302. godine Hidžreta. U čemu *Taberî* slijedi način svojih pret-hodnika i što podiže vrijednost njegova djela i za svrhe naučnog istraživanja, to je onaj način, kako priča iznesene dogagjaje. Drži se metoda isnada, to jest, svagja svoj izvještaj o svakoj poje-dinoj činjenici do jednog očevica ili barem do jednog savre-menika nazad, a do njihova kazivanja došao bi istim putem, kako su hadisi predani. Biva meĝu tim i to, da o istoj činjenici imade različitih, ne u svačem sloĝnih, ponekad baš i suprotnih izvještaja, koje poteĝe nazad na različita vrela. U takvom slučaju tačno ističući svoja vrela, meće naporedo izvještaje, koji se ne podudaraju. Na taj način dovodi čitaoca u položaj, da mogne posmatrati dogagjaje s raznih gledališta, te stvarati sebi tim ži-vahnije i neposrednije sudove. Prema tome u *Taberînoj* knjizi nije samo pusta istorička pripovijest, nego nam ujedno daje u ruku dokaze, koji potvrĝuju dogagjaje. U tom je zasluga i vrijednost velikog istoričkog djela *Taberina* po nauku. Pravo su onda na-zvali *Taberiju*: „ocem arapske povijesti“.

7. *Taberîno* djelo, ispričavši povjesničke dogagjaje svijeta, pruĝa nam sveukupnu sliku istorije Islama. Meĝu tim njegov stariji savremenik *Ahmed b. Jahjâ el- Belâdurî* = أحمد بن يحيى البلاذرى (umr. 279.) s gledališta magazijâ uzima na oko raz-vijanje Islama u svom djelu: *Kitâb futûh il- buldân* = كتاب فتوح البلدان („osvajanje zemalja“), te nam razvija sliku o ratničkom pro-diranju i pobjedama Islama, o njegovim naseljima i osvojenim

zemljama. Pisac je još i drugim djelima obogatio islamsku istoriografiju, od kojih samo djelomice poznajemo veliku knjigu: *Kitâb-ensâb il- ešraf* = كتاب انساب الأشراف (»rodoslovlje plemića«). Vrijedno je saznati, kako je dobio ime ovaj povjesničar. Redovito onaj dio imena, koji nazivamo: *nisbe*, označuje bilo mjesno podrijetlo tih ljudi (Taberî, Râzî, i t. d.), bilo plemensku im pripadnost (Kindî, Asmaî, Vâkıdî, Kelbî). Ovdje ovaj dio ličnog imena pokazuje nešto drugo. Na istoku je još i dan danas običaj uzimati sok od biljke *belâdur*, da se jača pamćenje. To je činio i učeni pisac Futûh ul- buldâna, ali tako pretjerano, da je naškodio svom zdravlju te mu se baš protivno dogodilo. Duševno je obolio i s toga mu je pridodan nadimak *Belâdurî*.

8. Dosada smo imali na oku one plodove povjesničke književnosti, u kojima je isključiva svrha pisca, da prikaže one prilike, koje su pomogle *rasprostiranje* *Islama*. Samo su se nekoji pisci dotaknuli predislamskog doba Araba, džahilijeta, ukoliko je ono u vezi s time, da arapski narod pripravi za novo doba. I u Teberije se donekle opaža *svjetsko istorijsko* gledalište, koliko prije kazivanja islamske povijesti priča povijest onih naroda, koji se mogu dovesti u umnu ili istorijsku vezu s Islamom. Pored jevrejske istorije osobito opširno obraguje srednje velikodoba perzijske povjesnice neposredno pred Islamom, doba kraljeva Sasanovića. Baš u naučnoj obradi ovoga vremena mogla je i zapadna istorijska nauka da upotrebi to poglavlje Taberino kao najvažnije vrelo. No ovo se gledalište već nešto prije Taberije u većoj mjeri pokazalo u arapskoj istorijskoj književnosti, a u doba iza njega se očituje u sve izrazitijem obimu.

Nešto prije Taberije piše istoriju halifa onaj isti *Ahmed ibn Vâlih el- Ja'kûbî*, s kojim smo se malo prije međju geografskim piscima sastali (B, VI, 2). Vidjeli smo, na kakvim je dalekim putevima pribrao svoje naučno iskustvo i gradivo za svoja velika književna djela. Ova putovanja i proučavanja šire mu obzor te se s toga u svom istorijskom kazivanju nije ograničio samo na svoj narod. Djelo mu *Ta'rîch* dijeli se na dvije sveske. U prvoj

govori o Jevrejima, Indima, Greima, Perzijancima, Misircima i ostalim afričkim narodima. Svrćući se za tim Arabima prije Islama crta onda potanko istoriju Islama, koju goni do vremena halife Mu'temida. (256.—279.). Njegovo se kazivanje u svakom pogledu razlikuje od Taberinog. On ne spominje svojih izvora, svoje izvještaje ne podupire *isnadom*. Radi toga i ne pruža različitih shvatanja o istim činjenicama, nego prikazuje dogagjaje sa svoga ponekad pristrasnoga stajališta.

Još opširnije i sistematičnije uvlači u svoje kazivanje povijest nearapskih naroda *Hamza b. al-Hasan el-Isfahāni* = حمزة بن الحسن الاصفهانی, koji je u drugoj polovici 4. vijeka napisao svoje istorijsko djelo: *Ta'rih sinī mulūk il-erd vel-enbijā* = تاريخ سنی ملوک الارض والانبیاء (Povijest o godinama vladara, zemlje i pejgambera). Kao što već i ime pokazuje, nije to toliko istorija, koliko *hronologija*. Spominjući uz put dogagjaje veoma suhoparno, Hamza u ovom uskom djelu pruža hronološki spisak perzijske, rimske, grčke, misirske, jevrejske, arapske predislamske i najzad muslimanske vladalačke kuće, i to ne samo halifa, već i drugih vladara, što su pored njih došli do vlasti. Svoje kazivanje, gdje u cijelom toku dokazuje veliku naklonost prema perzijskom rodu, vodi do 350. godine.

9. Među piscima, koji stoje na svjetskom istorijskom stajalištu, zauzima zasebno mjesto *Abu l-Hasan 'Alī el-Mas'ūdi* = أبو الحسن علی المسعودی (umr. 345.), koga zbog visokog mu shvatanja i općenitog mu gledališta slobodno možemo spomenuti pored Birūnije (B, VI, 5). Rodio se u Bagdadu; lozu svoje porodice potezao je nazad do Mas'ūda, druga Resulullahova. Još i u rano doba potakao ga je *talab ul-'ilm* (B. VI, 6) na velike puteve preko megja islamskoga svijeta. Prošavši Perziju, obale Kaspijskoga jezera i velik dio Indije, plovio je po Kitajskom i Crvenom moru i zadržavao se na ostrvima Ceylonu i Madagaskaru. Zatim je živio u velikim gradovima Sirije i Palestine, a u stare dane svoje nastanio se u Misiru. Svagdje širi svoje znanje u zemljopisu,

narodopisu i u povijesti naroda. Traži dodir s naučenjacima drugih vjera, da iz dobra vrela sazna učenje njihove vjere i povjesnička im predanja. Pisao je opširno djelo naročito o povijesti i vjeri raznih naroda. Iz tog djela imamo izvadak u jednom već po sebi debelom djelu. Ime mu je *Murādž ud- deheb vema-adin ul- dževahir* = *مروج الذهب ومعادن الجواهر* (zlatne livade i majdani dragoga kamenja[«]), u kojem priča dogagjaje starih naroda i dogagjaje Islama do 336. g. na zamamljiv način, imajući osobito na umu povijest obrazovanosti. Bez ikakove naučenjačke ukočenosti, na doista zanimljiv, ugodnim pričama išaran način, s vjernim karakteristikama otvara svojim čitaocima obilato blago historijskih znanja. On sam ovako označuje svoje djelo: »U ovoj našoj knjizi prikazamo svakakvih izvještaja, svakakve grane znanja iz istorije poslanikâ i kraljevâ, o kopnu i o morima i što se u njima čudnih stvari i spomena može naći. Nema nikakva oblast ljudskoga znanja, nema grane dogagjaja, nema vrste u starim spomenicima, što u ovoj našoj knjizi nijesmo bilo potanko bilo sasna općenito iznijeli, ili na što nijesmo barem ikako upozorili, bilo da se stvari tiču Araba bilo tugjinaca ili povijesti i dogagjaja svih naroda«. — Imamo još jednu sličnu knjigu od Mas'ūdije: *Kitâb ut- tenbîh ve-l-išrâf* = *كتاب التنبية والاشراف* »knjiga opomene i ispitivanja«, u kojoj pred istoričkim dijelom ima zemljopisni putokaz. Ova knjiga čini jedan svezak »Geografske knjižnice« od de Goejena.

10. Već na ovom starom stepenu historijske književnosti pišu često Arabi povijest *pojedinih gradova* i područja. Mučno da ima znamenitiji grad u Islamu bez svoga naročitoga povjesničara. Na čelu ovoga pokreta stoje naravski knjige o povjesnici *Mekke*, a napose knjige po imenom: *Târîh Mekke* = *تاريخ مكة*, koje su napisali *Ahmed b. Muhammed el- Azrakî* = *أحمد بن محمد الأزرق* (umr. 219.) i *Muhammed b. Ishâk el- Fâkihî* = *محمد بن اسحاق الفاكهي* (272. napisane). Poslije su rado pisali istorije gradova naročito za to, da u njih skupe životopise svih onih naučenjaka i vrsnih muževa,

koji su se rodili u tim mjestima, ili ondje radi učenja boravili, kao muderisi djelovali ili u kakvom drugom javnom pozivu ondje prebivali. Koji su iscrpno svoj posao obragjivali, narasla bi im djela obično veoma velika. Između ovih su najznamenitija: **Ta'rih Bagdād* = تاريخ بغداد (u 14. svezaka), kojem je pisac odličan hadiski naučenjak, koji je u prijestonici halife kao hatib djelovao, po imenu *Abū Bekr el- Chatīb el Bagdādi* = أبو بكر الخطيب البغدادي (umr. 463.); **Ta'rih medīnet Dimesk* = تاريخ مدينة دمشق (u 80 svezaka), koje je djelo uredio po primjeru svoga bagdadskog prethodnika *Abu-l- Kāsim ibn 'Asākir* = أبو القاسم بن عساكر (umr. 571.), takogjer velik hadiski naučenjak i muderis u Damasku u doba Salahudina, koji ga je veoma cijenio; **Bugjet ut tālib fi ta'rih Haleb* = بغية الطالب في تاريخ حلب («želja onih, koji traže povijest Haleba»), što ga napisa *Kemāl ud-din ibn el-Adim* = كمال الدين بن العديم, kadija u Halebu (umr. 620.), koji je dočekaio još i mongolsku provalu, a Hulagu-chan ga postavio glavnim kadijom u Siriji.

11. Dok su u navedenim djelima obragjeni životopisi velikih muževa pojedinih gradova, dotlen ovo vrijeme arapske književnosti imade obilje zasebnih knjiga, koje opisuju život pojedinih velikih muževa. Velika pojava *Mahmūd el- Gaznevi*je pružila je priliku te je *Abū Nasr el- 'Uthi* = أبو نصر العثبي (umr. 427.) proslavio i opisao život ovoga junačnog sultana. Svojoj knjizi dao je ime *el- Kitāb ul- Jemīnī* = الكتاب اليمينى po nadimku svoga junaka, koga su nazivali *Jemīn ud-devle* („desna ruka države“). — Mnogi su pokušavali, da opišu život i djela *Salahudinova*. Veliki pisac, koji i u svom istorijskom kazivanju upotrebljava sedž', *Imād ud-din el- Kātib el- Isfahānī* = عماد الدين الكاتب الاسفهانى (umr. 597.), učenik Nizamijje, koji je i povijest *Seldžuka* u zasebnoj knjizi opisao, obradio je u jednom djelu *Salahudinove ratove s krstašima u Siriji i Palestini*. A *Šihāb ud-*

din Abû Šâme = شهاب الدين أبو شامة (umr. 665.) skupa obragjuje povijesti dvojice sultana: Nurudina i Salahudina pod ovim imenom *Kitâb ur- raudatejn fi achbâr id- devletejn* = كتاب الروضتين في أخبار = الدولتين (»dvije cvjetne bašče o povijesti dviju vladavina«). Oba su djela veoma važna vrela za povijest krstaških ratova. — Svoj rođjeni život je opisao u VI. vijeku čovjek velikoga uma: *Usâme b. Munkid* = أسامة بن منقذ (umr. 584.). Bješe potomak male vladarske kuće (Šaizar) u Siriji, no jer ga je rođjak vladar poprijeko gledao, morao je otići iz svoje postojbine i živjeti kod drugih vladara. Dugo je živio u Damasku i Kairu. Pod Nûruddinom borio se u ratovima protiv Franaka, a pod starost je došo na dvor Salahudinov, koji ga je milostivo primio. Dogagjaje svoga burnoga života, javne i privatne svoje doživljaje, nauke, ratove, lovove, dvorski život i t. d. opisao je u zanimljivoj spomenici: *Kitâb ul- i'tibâr* = كتاب الاعتبار (»knjiga za poduku), koja je po istoriju obrazovanosti njegova vremena veoma važan i poučan spis.

12. Dosada vidjesmo dva načina životopisne književnosti: životopise (10.) okupljene oko pojedinih mjesta i djela o životu *pojedinih* velikih ljudi. Osim ovih imade i takovih životopisnih djela, koja sakupljaju ujedno *pisce naučnih struka*, pa nam kazuju vrsne predstavnike pojedinih naučnih grana, njihov život i djela. Izmegju ovih već se upoznasmo s važnim knjigama, što su ih napisali *Ibn abi Usajb'a i el- Kifti* o prirodoslovcima i filozofima (B, V, 18). — Sve ove biografsko-književne pokušaje sabiraju opet u skupine ona djela, koja bez obzira na mjesto ili struke zajedno opisuju znamenite ličnosti islamske povjesnice: vladare, državnike, vojskovogje, odličnjake u raznim naukama, bili oni iz kojih mu drago krajeva. Megju ovakim djelima najviše je rasprostranjena jedna golema knjiga pod imenom: *Kitâb vefejât il- a- jân ve- enbâu ebnâ iz- zemân* = كتاب وفيات الأعيان وأنباء أبناء الزمان (»smrtni dani odličnih ljudi i izvještaji o sinovima vremena«), u kojoj je 865 biografija najznamenitijih ljudi u Islamu. Pisac joj

je *Šems ul-dîn ibn Challikân* = شمس الدين بن خلكان (umr. 681.) iz Arbele (Irbil), koji je u Siriji i Misiru s čestim prekidanjem djelovao kao šafijski vrhovni kadija i muderis velikih škola (isp. D. 15.).

13. Ali je u ovom razdoblju bilo i takovih historičara, koji su opću povijest nastavili i preko onih granica vremena, do kojih *Taberî*, *Ja'kûbî* i *Mas'ûdî* bjehu dospjeli. *Izz ul-dîn ibn ul-Atîr* = عز الدين بن الأثير (umr. 630.), koga već poznajemo kao pisca djela „*Usd ul gâbe*“ (B, II, 8.) pruža do početka IV. vijeka samo izvadak iz djela *Taberina*, ali otalen upotrebljava i ostala vrela te piše istoriju do svoga vremena (628.) u djelu od više svezaka koje je nazvao: *el-Kâmil fi-t-ta'rih* = الكامل في التاريخ »Savršeno o povijesti«. — Za jedan korak ide dalje *Šems- ul- dîn Sibî ibn el- Džauzî* = شمس الدين سبط ابن الجوزي (umr. 684.) s knjigom: *Mir'ât uz zemân* = مرآت الزمان »ogledalo vremena«, koja je samo djelomice izdana. I ovo djelo iznosi dogadjaje od stvorenja svijeta pa do vremena piščeva (654.). Po majčinoj grani bješe pisac unuk slavnog učitelju morala i vjerskom naučenjaku Abu l- Feredž *Abdurrahmân ibn el- Džauzî*-ji (B, II, 26.). Zato ga nazivaju: *Sibt ibn ul- Džauzî*, »sibt« znači *unuk*.

C.

TREĆI ODSJEK.

Arapaska književnost u zapadnom Islamu.

1. Muslimi dijele islamski svijet na dvije velike zemljopisne grane: a) el- Mašrik, istok; b) el- Magrib, zapad. Pod prvim razumiju azijska područja Islama, pod drugim muslimansku Afriku, obično izuzev Misir, koji pridodaju istoku. *Španija* za doba arapskog osvajanja takogjer je sastavni dio Magriba.

Ova razdioba ne polazi samo sa zemljopisnog gledališta. Ima ona i kulturnu istorijsku osnovu. Duh Magriba razlikuje se u mnogim bitnim stvarima od duha Mašrika.

Usprkos jedinstvu Islama zapadni je Islam u ovoj cjelini živio svojim posebnim političkim životom. Samo je kratko vrijeme bio u uskoj vezi s istočnom vladavinom halifa. U Španiji stvaraju s istoka prognani Omejevići zasebnu naprednu državu. Ova je zasebna muslimanska država postojala od 139.—423. Za tim unutrašnji nemiri cijepahu ovu naprednu državu i u njezinim različitim pokrajinama dižu se jedna za drugom porodične vladalačke kuće do vlasti. Od VI. vijeka izmjenjuju se narodne vladalačke kuće Almoravida (el- murabitūn), Almohada (el-mu- vahhidūn), Almerinida (Benū Merin) i t. d.

Opaža se još i u vjerskom pogledu, kako se zapadni Muslimi za se razvijaju; ponajviše slijede Malikov pravac, dok se je na istoku ovaj vjerski pravac manje udomaćio.

I najprimitivniji znak umne obrazovanosti, oblik pisma, pokazuje samostalan razvitak zapadnog arapstva. Na zapadu je

nastao bitno drugačiji način arapskoga pisma nego li onaj na istoku, te čitanje rukopisa, koji su nastali u zapadnom Islamu, veoma je teško onomu, koji je obikao da čita istočno pismo. Najočiglednija je razlika izmeđju obadva načina pisanja u tome, što zapadnjaci kod slova *k* meću tačku *iznad* slova (ك), kod slova *f* ispod njega (ف), dok istočnjaci kod *f* slova meću jednu gornju tačku (ف), a kod *k* dvije gornje tačke (ق). Još ima razlike i u brojnoj vrijednosti slova.

U ovo kulturno kolo spadala je i *Sicilija*, kada su od 265. do 453. muslimski osvajači iz Afrike, prešavši preko mora, držali ovo ostrvo u svojoj vlasti i ondje udomačili islamsku vjeru i obrazovanost.

2. Novo oživjela vladavina Omejevića u Španiji produžuje u podupiranju književnosti i nauke tradicije istočne arapske obrazovanosti te se takmi s istočnim halifama. I dvorovi španskih arapskih vladara postaju ognjišta višim umnim težnjama, koje i ovdje vladari veoma darežljivo podupiru. Najuzvišeniji je primjer iz vladarske kuće Omejevića Hakem II. (350—366.), koji je, pošto su mu preci stvorili životne spomenike maurskog sloga, veoma snažno podupirao nauku i javnu obrazovanost. Premda je osnovna obuka već i prije njegova vremena dosta dobro stajala u Španiji, Hakem je ipak mislio, da ovu stvar treba s mnogo strana još bolje usavršiti. U svojoj prijestonici Kordovi osnovao je dvadeset i sedam škola, u kojima su se djeca siromašnih ljudi besplatno obučavala. U to je doba u Andaluziji skoro svaki čovjek znao čitati i pisati, dok u ostaloj Evropi čitanje i pisanje još ne bješe općenito rašireno. Muslimanski univerzitet u Kordovi bješe ponajslavnija velika škola svijeta, a uz to su još i u Sevili, Toledu, Valenciji, Almeriji, Malagi i Jaenu i uz džamije cvale velike učene škole. Nauka i književnost imagjahu obilne prilike, da se uvelike razvijaju i da podupiru brzi procvat umnoga života. Dvor halifin bješe zborište naučenjaka i obrazovanih umova; arežljivost vladara osiguravala je svakome blagostanje. O knjižnici

Hakema pričaju arapski historičari basnoslovne stvari. Vele, da je halifa u Kordovi osnovao knjižnicu od 400.000 svezaka, a sam joj je katalog imao 24 sveske. On je puno pazio ne samo na to, da u svojoj knjižnici pribere svaki znameniti plod stare književnosti, nego je još i to želio, da prvi primjerak od znamenitijih književnih djela, što se u dalekim zemljama spremaju, dogje u vladarevu knjižnicu u Kordovi. Kada je doznao, da njegov savremenik, Abu-l-Faradž el-Isfahani iz Iraka, uređuje slavno izvorno djelo staroga pjesništva, naprijed (A, IV, 13) spomenuti Kitab ul-agani (knjiga pjesama), poslao je piscu hiljadu dukata s molbom, neka prvi primjerak ovog golemog djela pošalje njemu još prije no što bi se na istoku za nj doznalo.

Podupiranje nauke ne opada ni onda, kada se u Španiji poslije pada jedinstvene vladavine Omejevića u V. vijeku država cijepa na sitne državice, od kojih svaka postaje novo ognjište nauci, književnosti i umjetnosti. A ne opada ni onda, kada u VI. vijeku narodne dinastije iz Afrike prodiru preko Gibraltarskog morskog tijesna, te nanovo stapaju rascjepkano islamstvo Magriba (zapada) u jedinstvenu državu.

3. U ovako povoljnim prilikama sve naučne grane Islama brzo cvatu i u zapadnom Islamu, a to podupire još i nastojanje, što sinovi Magriba često dolaze u naučna središta istočnog Islama, da slušaju predavanja tamošnjih velikih naučenjaka i muderisa. To vrijedi osobito u pogledu *vjerskih nauka*. Zapadni je Islam na ovom polju stvorio znamenita djela. Na polju kur'anskih nauka već spomenusmo (B, II, 19) *ed-Daniju i eš-Šatibiju* kao velike predstavnike ilm ul-ķira'eta. Obojica bjehu naučenjaci iz Španije. Pa i na polju tefsira obogaćuje Španija islamsku književnost mnogim izvornim djelima. U Malagi se rodio, a u Granadi obrazovao *Abu-l-Kāsim es-Suhejlī = أبو القاسم السهيلي* (umr. 581.), koji je o nauci Kur'ana napisao više djela, a popratio naučnim komentarom životopis Resulullaha od Ibn-Hišāma (B, VII, 3.). U Kordovi se rodio, premda je u Misiru živio, *Muhammed ibn Farāķ el-Kurtubī = محمد بن فرح القرطبي* (umr. 671.), koji je veoma op-

širnim djelom **Džāmi' u ahkām il- Kur'ān* = جامع أحكام القرآن (zbirka kur'ānskih ustanova) doprinio tumačenju Kur'āna. Još je prikazao i predanja o životu na drugom svijetu u veoma popularnoj knjizi pod imenom: *et- Tedkire biahvāl il- mautâ ve-ahvāl il- âchire* = التذكرة بأحوال الموتى وأحوال الآخرة („Podsjećanje na stanje mrtvih i na onaj svijet“).

Velika se radinost razvila u nauci o hadisu. Na ovom polju može zapadni Islam da pokaže nekoliko veoma slavnihi imena. Već smo se upoznali s najvećim hadiskim naučenjakom zapada, a to je: *Abū 'Omer Jūsuf ibn 'Abdilbarr en- Namarî* = أبو عمر يوسف بن عبد البر النمرى (B, II, 8.). Odlično mjesto zauzima *Abu -l- Fadl 'Ijād el- Jahsubî* = أبو الفضل عياض الجسبي (umr. 544.), koji je u svom rodnom mjestu Kordovi, a poslije u Granadi kao kadija djelovao. Znamenito mu je djelo: *Kitâb us- šifâ fi ta'rif hukūk il- Mustafâ* = كتاب الشفاء في تعريف حقوق المصطفى (Liječenje o upoznavanju Mustafinih prava). U ovom djelu pisac na temelju hadisa iznosi one dužnosti, koje vjerni duguje Resulullahu. Osim toga je pisao još mnoga druga djela iz hadiske nauke.

Zasebno mjesto zauzima na polju vjerske nauke *Abū Muhammed ibn Hazm* = أبو محمد بن حزم (umr. 456.), koji je potekao iz obične porodice u Kordovi, pa je i sam stupio u državnu činovničku službu i dotjerao do vezirstva. Naročito se zanimao vjerskom naukom, no u pravcu, koji se nije podudaraao s vladajućim medhebigima. On je slijedio t. zv. zahirijski pravac i branio ga, pa je čak najoštrije napadao vladajuće pravce kako u *fiķhu* tako i u *usūl ud- dīnu*. Zato je stekao puno dušmana i završio svoj život u potpunosti osami. Glavna su mu velika djela **el Mu- hallâ fi-l-riķh* = المحلى في الفقه (»ukrašeno«), u kojem prikazuje svoj sistem u nauci o pravu i *Kitâb ul- milel ven- nihal* = كتاب الملل والنحل (»o vjeroispovijestima i strankama«), u kojem upoznaje i pobija nauke nemuslimskih vjera, kao i raznih islamskih vjerskih škola. Zbog oštra i nemilosrdna pisanja u ovom

djelu ljuto su ga proganjale stranke što su vladale. Malo je rukopisnih primjeraka ostalo od toga djela; tek nedavno su ga štampali u Kairu.

4. Da ne bi prekidali, već smo u prošlom odsjeku iznijeli u svezi s književnosti istočnog Islama i najvrsnije književne radove na polju *edeba*, *filozofije* i *prirodnih nauka*. Na ove sada samo upozorujemo ne misleći se upuštati u njihovo ponavljanje. No na ovom mjestu zaslužuje naročitu pažnju onaj napredak, što su ga u Španiji pod Arabima polučila koje *jezikoslovna* istraživanja, koje različite grane *pjesništva* i *lijepo knjige*. U Španiji je djelovao kao muderis i pisac iz Kalikale u Jermeniji *Abū 'Alī el-Kālī = أبو علي القالي* (umr. 356.), koji je filologiju udomaćio u Španiji. Pošto je u Bagdadu slušao slavne naučenjake, napose Ibn Durejda (B. III. 9.), preselio se u Španiju. Ovdje je dvadeset i pet godina kao muderis djelovao; u kordovanskoj džamiji je predavao u obliku »diktata« svoje veliko jezikoslovno djelo: *Emāli أمالي* jedn. *imlā*, (diktat), u kojem se raspravljaju s više strana pitanja arapske filologije. U ovoj književnosti, u pogledu sadržine i ciljeva, ta knjiga najviše nalikuje velikom djelu: *Kāmīlu* od el-Muberreda (B. III. 10.). — Divane starih pjesnika sabirao je i tumačio (A. IV. 10.) *el-'Alem eš-Šantamerī الإعلم الشتمري* (umr. 476.). Rodio se u Santamariji, nauke je svršio u Kordovi, a u Sevili je produžio svoje djelovanje kao muderis. Radi proučavanja starih pjesnika dolazili su mu slušaoci iz najudaljenijih krajeva. Najvažnije mu je djelo **Serh uš-šua'rā is-sitte = شرح الشعراء الستة*, izvrstan komentar, kojim je pojasnio divane »šestorice pjesnika« (A. IV. 10.); dalje oni komentari, kojima je objasnio ševahide, što ih ima u gramatici Sibavajhovojoj (B. III. 7.).

Od svih radova na polju arapske filologije u Španiji najogromnije je djelo, što ga sastavi *Abul-Hasan 'Alī ibn Sīde el-Mursī أبو الحسن علي بن سيدة المرسي*, naučenjak iz Murcije (umr. 458.). To je veliki rječnik *el-Muchassas fi-l luga المخصص في اللغة*, koji ra pravlja blago arapskog jezika, sregjeno po značenju riječi. Ne-

davno štampano izdanje ovoga djela u Kairu ima 17 svezaka. Spada međju najizvršnije spomenike stare arapske filologije.

5. Arapska poezija, rođjena u pustinji, lijepo se je razvila pod vedrim nebom andaluškim. Povoljne kulturne prilike, pod kojima je špansko Arapstvo provodilo svoj nezavisni život, pružale su poeziji više raznolikosti i slobodna kretanja, nego što ju je u svojoj istočnoj domovini imala. Povuklo je nove predmete u svoje kolo, a pored staroga sloga razvili su se noviji oblici, koji su bili u boljem skladu sa živom poezijom. Više no na istoku, gdje su nikli, gojili su ovdje u umjetnoj poeziji one oblike, koji su poznati pod imenom *muveššah* = موشح (pojas — pjesma) i *zedžel* = زجل (melodija). Bile su to pjesme podijeljene na prave strofe, koje su naprama starom distihonu napredak i mogle su se na narodniji način upotrebljavat od *kašidâ*. Pjesnički se dar nije ni na jednom području arapskoga jezika istakao tako bujno i općenito kao u Španiji. *Ķazvînî* (B. V. 17.) priča o selu Silves blizu Seville, da ondje mučno ima čovjeka ma kakva zanimanja bez pjesničkoga dara. »Ako progješ pored ratara u polju i od njega zaišteš pjesmicu o kakvom mu drago predmetu, čućeš iza pluga lijepe stihove, koje taj ratarski pjesnik sastavlja s mjesta.« Sjajno su uspijevali dvorski pjesnici, koji se prvo sakupljahu na dvoru kordovanskoga halife, a kašnje oko vladara manjih pokrajina. Na ovim novim dvorovima u Badajozu, Toledu, Malagi, Murciji niču sve nova središta za arapske dvorske pjesnike, kojima vladari s priznanjem nagragjuju pjesme. Ponajviše je cvalo pjesništvo u Sevili na dvoru Abadovića (414.—484.), koji se u svakom obziru može isporediti s hamdanskim dvorom (B. VI, 11—13) na istoku. Što bješe Kordova filozofima, to bijaše Sevilla pjesnicima, muzičarima i umjetnicima. Vladari Abadovići kao ljubitelji umjetnosti mnogo su pripomagali, da je Sevilla postala tako glasovita na polju arapske pjesme. I sami vladari su se rado nadmetali za pjesničku slavu. Zadnji vladar ove dinastije, *El-Mu'temid*, koji je sve vrijeme svoje vladavine proveo u ratovima oko osvajanja i obrane, dok najpošlje pri koncu 484. ne

morade predati svoju cvjetnu Sevilu almoravidskom vladaru, koji je iz Afrike bio prodro, bješe i sam osobit pjesnik i s uspjehom se nadmetao s odličnim pjesnicima svoga dvora. Dok ga je pobjednik, afrikanski vladalač, u maročkom Aghmatu doživotno (488.) držao zarobljena, oplakivao je ovaj vladar sužanj u čuvstvenim pjesmama svoju nekadašnju slavu i tužio zbog gorke sadašnjosti.

Arapsko je pjesništvo cvjetalo i u ostalim dijelovima Magriba; sjeverni afrički krajevi pa i Sicilija imajahu odličnih pjesnika. Ovdje odnese ime najizvrsnijeg pjesnika *Abū Muhammed b. Hamdis* = أبو محمد بن حمديس (umr. 527.), koga su nezgode u životu dovele u svezu s malo prije spomenutim španskim vladarom Mu'temidom. Već je kao mladić u svojoj domovini izašao na pjesnički glas. Moglo mu je biti trideset godina, kada je osvajanje Normana učinilo kraj arapskoj vladavini na Siciliji (471.); tada je umakao u Španiju na dvor Mu'temida, a kada ga je almoravidski neprijatelj svrgao s prijestola, otpratio ga je i u afrikansko progonstvo. Od Ibn Hamdisa imamo veoma opširan divan.

6. Državna uprava pruža i ovdje isto kao i na istoku prilike razvijanju *umjetne proze*. Vješti veziri su u službi vladalaca, pa se podjednako odlikuju na peru i maču. U arapskoj književnosti je na veliku glasu stilistička umjetnost isprava iz kancelarija španskih vladalaca. Špansko arapski kâtibi i veziri mogahu se dostojno takmiti sa sličnim plodovima iz državnih kancelarija istočnih halifa i vladara (B, IV, 23.). *Abū Nasr el-Feth ibn Châkân* = أبو نصر الفتح بن حاقان (umr. 529.), koji je i sam bio državni tajnik granadskoga vladara, u zasebnom djelu opisuje ugledne stiliste, pjesnike i učene vezire Magriba, pa uz njihove životopise pruža u isti mah i oglede iz njihovih djela. Ime je ovom djelu: *Kalâ'id ul-ikjân ve-mehâsin ul-a'jân* = قلائد العميان ومحاسن الأعيان („Zlatni gjerdani i vrline odličnih muževa“). — Između učenih vezira, koji su vodeći državne poslove španskih vladara ujedno povećali književno blago, istakao se najviše *Lisân ul-dîn b. el-Chatîb* = لسان الدين بن الخطيب (umr. 776.). Kao

i otac mu bješe i on vezir granadske vladavine; no u tome svojstvu bio je izvrnut tolikom neprijateljstvu i mržnji, da su dušmani mu, pod izlikom da piše protivu vjere, isposlovali mu smrtnu osudu. No umakao je u Afriku na dvor Merinovića i ondje neko vrijeme u sigurnosti živio. Ali poslije ga predadoše i u Granadi nanovo osudiše. Dušmani ga najposlije umoriše u tamnici. Usprkos svom nemirnom životu razvio je začudno obilan književan rad. Noću je ponajviše učio i pisao; stoga ga nazvaše: *du-l-umrejñ* („čovjek dvostruka života«). Danju je živio za svoju službu, a noću za nauku. U ovim se radovima istaknuo ne samo kao pjesnik i osobit stilista, nego je ujedno bio i ponajugledniji historičar u Španiji. Ima od njega jedno djelo * o općoj povijesti Islama; no najznamenitije su mu one knjige, u kojima se bavi historijom svoje domovine Granade, te raznim dinastijama, što su ondje vladale, velikim naučenjacima i piscima, što su se tu zadržavali. U tome kolu najpoznatije mu je djelo: *el-Ihâta bi-ta'rih Garnâta* = الإحاطة بتاريخ غرناطة («Iscrpno o istoriji Granade«); u tome je djelu iznio i svoj životopis.

7. Kao u književnosti istočnog Islama (B, VII, 10—12) tako i na zapadu osobito mjesto zauzimaju životopisna djela, koja se vežu ili uz pojedina mjesta ili nižu u red odličnjake pojedinih naučnih struka. Iz životopisne književnosti španskih naučenjaka izdali su veoma korisnu zbirku sadašnje španske arabiste iz onih rukopisa, što su iz zlatnoga doba Španije u slavnoj knjižnici Escorial-palače kod Madrida i dan danas sačuvani. Ime je ovaj zbirci: *Biblioteca arabico hispana*, čisto biografska i književno-istorijska zbirka u 10 svezaka (1882.—93.). Ova djela služe kao najznamenitija vrela za proučavanje islamskog umnog života u Španiji. Uz ova naći ćemo dublju iscrpnu karakteristiku arapskog kulturnog, književnog i naučnog života u Španiji u golemom djelu, kojem je ime: *Nefh ut-tib min gusn il- Endelus ir-retib* = نفع الطيب من غصن الأندلس الرطيب («Dah mirisa sa sočne grane Andalus); pisac mu je *Ahmed b. Muhammed el- Małķari* = أحمد بن محمد

محمد المقرئ (umr. 1041.). Ovaj naučenjak bješe iz Tilimsana (oranski okrug, Algir); nauke je svršio u Fesu i Maroku, ali je veći dio života proveo u Siriji i Misiru. Sedam je puta išao na hadž u Meku i Medinu, gdje je iz hadiske nauke i javna predavanja držao, a iz toga kola nauke i nekoliko knjiga napisao. Poslije je djelovao u Damasku kao muderis hadisa, gdje je umro. I ako je na istoku živio i djelovao, on je pravcem svojih djela poslužio poznavanju zapadnog Islama.

D.

ČETVRTI ODSJEK.

Arapska književnost od propasti države halifa Abasovića.

1. Godina 656. označuje koban prijelom u povjesnici halifa. Već 616. provalio je bio *Džingizchân* sa svojim mongolskim vojskama u srednjoazijske pokrajine Islama, te je poplavio Chorasani i Perziju. Druga provala Mongola, koju je vodio Džingizchanov unuk *Hulagu* s daleka istoka, nanovo je pregazila rijeku Oksus i prodrića čak do Bagdada. Trideset i četiri dana bjesnile su ove divlje vojske po sjajnoj prijestonici halifa, kupajući joj žitelje u krvi, pustošeći zgrade i pljačkajući blago. Divlji mongolski osvajač pogubio je okrutno i samoga halifu *Mustâsim billâhi*. To hješe zadnji vladalac iz kuće Abasovića u Bagdadu. Pošto su opustošili Bagdad, krenuše dalje u Mezopotamiju i južno u Siriju. Haleb bješe već u njihovim rukama, kada ih u daljem prodiranju zaustavi misirski mamlučki sultan, *Muzaffer Kutuz*, koji je u ovom ponajznamenitijem rvanju Islama, u boju kod *Ajn Džâlûta*, u petak 25. dan Ramazana 658. pobijedio mongolske vojske. Ova sretna bitka spasla je Siriju od daljeg prodiranja Mongola, koji se po povratku u Perziju ondje nastaniše. Hulagov potomak *Gâzân* (696.) primio je Islam i osnovao dinastiju *Ilchâna*.

2. Provala Mongola i njihova pustošenja naniješe nenaknadive gubitke i opadanje na polju arapske književnosti i nauke. Vladari Abasovići sticali su jednako slavu, umnožavajući umno blago, što su im ga preci nagomilali.

Baš malo prije propasti halifske države predzadnji Abasović *el-Mustansir*, otac onom Mustasi^ćsimu, što ga je Hulagu chan pogubio, osnovao je u Bagdadu za gojenje nauke veličajnu medresu pod imenom *al-Mustansirija* (631.); načinio je i sjajnu zgradu za ovu veliku školu baš uz halifinu palaču. Sa svake je strane udobno uredio svoju novu tvorevinu i pobrinuo se darežljivo i za životne potrebe muderisa i mnogobrojnih mladića učenika. Halifa se toliko interesovao za ovu medresu, koju je opremio velikom knjižnicom, da je tako udesio, da u svojem saraju iza zastora mogne posmatrati žuran život u živahnoj medresi i slušati predavanja i raspravljanja (disputacije) učenika. S osnivanjem ovoga zavoda halifa je htio da preteče slavnu veliku školu Nizamiju, koju je oduševljeni vezir seldžuka, Nizam ul mulk, dvjesta godina prije osnovao (B, II, 19.). Još i danas se vide ruševine ove Mustansirije. U mongolskom pustošenju ispropadaše naučni zavodi, velike knjižnice i zaklade u kulturne svrhe. Otada arapska književnost i islamska nauka nalaze zaklona ponajviše samo u Siriji i Misiru, kuda zle posljedice s navale Mongola ne bjehu doprle. Mezopotamija i njezine zavisne pokrajine gube ono golemo značenje, što su ga u arapskoj obrazovanosti dotada imale.

No mijenja se i prvobitni karakter književnosti. Naročito pada u oči prestajanje originalnog rada. Istina, ima još velikih naučenjaka na svakom polju, no književni rad njihov više je sabiranje i paljetkovanje nego li izvorna tvorevina. U toliko više pada u oči u periodu iza ovog ona svestranost, koju pokazuju naučenjaci, idući iznad granica, koje su pojedinim strukama bile udarene pa onda i njihova istodobna vrijednost u raznim strukama nauke, kao i obilnost i bogatstvo književnih proizvoda.

U daljem toku ove knjige kao u dodatku cvjetanju arapske književnosti mi ćemo se upoznati samo s najuglednijim predstavnicima poznijeg vremena na polju nauke na arapskom jeziku.

3. Naravski veoma su se marljivo zanimali svakom granom *vjerskih* nauka.

Na polju *tefsîra* jednom je djelu u ovom vremenu pošlo za rukom, da dogje na glas, a poznato je pod imenom *Tefsîr ul-Dželâlejn* = تفسير الجلالين (»tefsîr dvojice Dželala«). Ovo ime potiče otuda, što su knjigu pisala dvojica, a svaki se zvao Dželâl-ud-dîn. Prvome je bilo potpuno ime *Dželâl ud-dîn el-Mahallî* = جلال الدين المحلى, kairski muderis (umr. 864.), a drugi učenik mu zvao se *Dželâl ud-dîn es-Sujûtî* = جلال الدين السيوطى. Ovaj zadnji, kojeg ćemo docnije još spomenuti (umr. 911.), dovršio je djelo svoga muderisa.

Osim kur'anske nauke i fikha, koji je u svim medhebigama imao svoje temeljne autoritete, ponajviše bješe *hadis* ono, što su i dosada neprekidno s osobitom pažnjom obragjivali. Dva velika vjerska pisca, obojica po imenu *Ibn Hadžer*, istakoše se na polju ovih nauka. Već smo se upoznali (B, II, 8.) s jednim djelom, što ga je napisao *Šihâb ud-dîn Ibn Hadžer el-Askalânî* (umr. 852.), u kojem je ovaj, da tako reknemo, iscrpao gragju o poznavanju »drugova«. Kako mu ime svjedoči, bješe iz Askalona; više je puta išao na hadž u Meku i tom prilikom često boravio i u Jemenu; ali se nastanio u Siriji, a poslije u Misiru, gdje je djelovao kao vrhovni kadija. Osim spomenutog mu djela, zvanog *Isabe*, ima puno djela o hadisu i o pojedinim vjerskim pitanjima. Pisao je opširan komentar uz *Sahîh* od Buchârije, s kojim ćemo se odmah upoznati. Pored toga želio je da uglavi životopisne podatke učenih ljudi. O slavnim ljudima 8. vijeka Hidžreta napisao je opširnu knjigu: **ed-Durer ul-kâmine fî a'jân il-mi'at it-tâmine* = الدرر الكامنة («sakriven biser o slavnim ljudima 8. vijeka»). I ako ga od rogjaka mu rastavlja čitav vijek, mi ćemo ga odmah ovdje pripomenuti. Bio je to *Ahmed b. Muhammed ibn Hadžer el-Hejtemî* = أحمد بن محمد بن حجر الهيثمي (umr. 973.). Rodio se u Misiru, ali je još u mladosti došao u Meku, gdje je do svoje smrti stalno prebivao, te se svojim predavanjima i djelima o mnogim granama vjerske nauke podigao do opće priznatog autoriteta u islamskoj knjizi. Od njegovih predavanja proslavila su

se ona, u kojima vojuje protiv one stranke, koja ne će da prizna prava prvih sunijskih halifa Islama: *es Savâ'ik ul-muhrika 'alâ ehl ir-retfâ vez-zendeķa* = الصواعق المحرقة على أهل الرافض والزندقة («Vatreni udarci munje protiv raskolnika»). Ima on dvije veoma korisne zbirke pod ovim imenom: *el-Fatâvî el-hadîtiyye* = الفتاوى الحديثية («fetve o hadisu») i *el-Fatâvî el-fikhîyye* = الفتاوى الفقهية («fetve o pravu»).

Megju hadiskim naučenjacima zauzima ugledno mjesto naročito slavni *Abu-l-Abbâs Šihâb ud-dîn el-Kastallânî* = أبو العباس شهاب الدين القسطلاني (umr. 923. na onaj dan, kada je sultan Selim unišao n Kairu). Rodio se u Kairu i ondje kao hatib djelovao. Ima djela o načinima čitanja Kur'ana (*ķirâ'et*); dalje jednu slavnu veliku knjigu o životu i djelovanju Resulullaha, o hadisima, koji se tiču onoga poštovanja, što pripada pejgamberu: *el-Mevâhib ul-ledunîyye fi-l-minah il-Muhammedîyye* = المواهب اللدنية في المنح المحمدية («nebeski pokloni o Muhamedovim darovima»). No najviše se upotrebljava i nalazi megju naučenjacima onaj divni komentar, što ga je napisao uz Bucharinu zbirku o hadisu, gdje iznosi i ispreguje prepirke dvojice svojih komentatorskih prethodnika. Ibn Hadžer el-'Askalânî napisao je komentar pod ovim imenom: *Feth ul-bârî fi šerh il-Buchârî* = فتح البارى في شرح البخارى («pomoć stvoriteljeva pri tumačenju Bucharije»). Ovo je djelo sada naštampano u 14 svezaka, i tako svakome pristupačno. Protiv njega je napisao mnoge kritičke napomene i pobijanja savremenik mu *Bedr ud-dîn el-'Ajnî* = بدر الدين العيني (umr. 855.), naučenjak i vrhovni kadija u Kairu, u komentaru Buchariji pod ovim imenom: *'Umdet ul-ķârî fi šerh il-Buchârî* = عمدة القارى في شرح البخارى («stup čitaocu pri tumačenju Bucharije»), koje djelo u carigradskom izdanju iznosi 11 svezaka. Prepirku izmegju ova dva djela svodi na pravu mjeru knjiga u 10 svezaka: *Iršâd us-sârî fi šerh il-Buchârî* = ارشاد السارى في شرح البخارى («vogj putniku po dobrom putu u tumačenju Bucharije»), što je napisao *Kastallânî*. Ovo djelo, kao što mu ime pravo obećava, spada megju najkorisnije

putovogje u proučavanju hadisa. S ovim zajedno najbolje je pomoćno sredstvo za ovake nauke već spomenuti (B, II, 7.) komentar k zbirci Muslimovoj od *Abū Zakarijā Jahjā en-Navavije* (umr. 676.) i komentar, što ga je sastavio *Muhammed b. Abdubāki ez-Zurkāni* = محمد بن عبد الباقي الزرقاني (umr. 1122.) k *Mālik b. Anas*-ovoj knjizi *Muvettā*.

4. Muslimansku vjersku nauku u VII. i VIII. vijeku u Siriji i Misiru vrlo je uzburio jedan vjerski pokret. Nekoliko glasovitih predstavnika hanbelskog pravca podiglo se protiv aš'arijske dogmatike (B, II, 17.), koju su muslimanski naučenjaci općenito priznali (idžmā'). Glavni stup ovog učeavnog literarnog pokreta bio je *Tekijj ud-dîn ibn Tejmijja* = تقي الدين بن تيمية (728.). Ovaj je sirski hanbelitski naučenjak u svojim mnogim djelima poveo oštru borbu s privrženicima Aš'ari-je, objaviv rat i ostalim naučima i običajima, što se u pravovjernom Islamu bjehu ukorijenili. On je prvi dao povoda onom mnogo poslije u Arabiji nastalom pokretu, što je poznat pod imenom *Vehhābijski pokret*. Pošto je ibn Tejmijja otvoreno kazivao svoje uvjerenje, kojemu je posvetio i puno svojih manjih i većih djela, mnogo su ga progonili njegovi dušmani i vlasti u Siriji i Misiru, koje su zemlje bile pod jednom upravom. Više ga puta baciše u okove te je najzad i umro u tamnici u Damasku. Od njegovih mnogih pristalica najpoznatiji je *Šemsuddîn ibn Kajjim el- Dževzijje* = شمس الدين ابن قيم الجوزية (umr. 751.), „sin nadzornika džamije Dževzijje“, koji je vjerno dijelio sudbinu svog učitelja u bojevima i progonstvima. On je istinski nastavio njegovo naučno i književno djelo. Mnoge je knjige napisao o onim spornim pitanjima, koja je njegov učitelj stavio u sredinu vjerskog raspravljanja svoga vremena i koja su živo interesovala još i naučenjake poznijih naraštaja.

5. Megju ovima veoma velik glas odnesoše u islamskom svijetu otac i sin pod imenom *Subkī*, koji spadaju megju najznamenitije predstavnike aš'arijskog pravca u Misiru, a u isti mah napram protivnicima zauzimaju odličan položaj u nauku Aš'arije. *Tekijj ud-dîn es Subkī* = تقي الدين السبكي (umr. 756.) još je u mla-

dosti otišao iz Misira, pa nastanivši se u Siriji podigao se u Damasku do visoke časti. Postao je vrhovni kadija u Siriji, hatib Omejevičke džamije i muderis mnogih velikih škola. U dostojanstvu vrhovnoga kadije naslijedio ga je sin *Tâdž ud-dîn es Subkî* = تاج الدين السبكي (umr. 771.), koji je svojim djelima natkrilio i očev glas. Poznijim naukama poslužilo je u neku ruku kao temeljna knjiga o *usûl ul-fikhu* djelo mu: *Džem' ul- dževâmî' fi-l-usûl* = جمع الجوامع في الأصول (zbirka zbiraka), kojemu su mnogi onda komentare pisali i izvatke iz njega vadili. Ponajkorisnije pomoćno sredstvo, što ga je es-Subkî pružio islamskim naukama, to je njegova velika knjiga *Tabakât uš- Šâfi'ije* = طبقات الشافعية, koja je nedavno u štampanom izdanju od 6 svezaka postala općenito pristupačna. U ovom djelu u razredima po vijekovima pruža životopise predstavnika šafi'ijske škole i opširno prikazuje njihov javni rad i književno im djelovanje od prvih početaka pa do svoga vremena. Nema djela, iz kojeg bi smo bolje saznali unutrašnju povjesnicu islamskih vjerskih nauka.

6. Od *Šems ud-dîn ibn Kemâl Pâše* (*Kemâl Pâšâ-zâde*) = شمس الدين بن كمال پاشا (كمال پاشا زاده) (umr. 940.) nema uglednijeg primjera, po kome bi se moglo zgodnije uvidjeti ono duboko interesovanje kako u Siriji i Misiru tako i u pravoj Turskoj za sve grane vjerskih nauka. U svoje doba služio je kao vojnik u vojsci sultana Bajazida; no naskoro se odao nauci s takvim uspjehom, da ga nalazimo na veoma uglednim muderiskim mjestima u medresama Ūskûba, Jedrena i Carigrada. Iza toga je postao kadija i uzdigao se najposlije do časti anadolskog kadi'askera. Svoje muderisko i zvanično djelovanje spojio je s velikim književnim radom na arapskom jeziku. Gotovo u svim granama vjerske nauke imade u njega velikih djela ili sitnijih rasprava. Najviše je pisao o tefsiru i o pitanjima vjeronauke; ali imade radova i o pojedinim pitanjima fikha; čak nije pustio iz vida ni tesavvuf u svom obilnom književnom radu.

7. Plod su ovoga vremena i one knjige o nauci vjere (dogmatici), što još i dan danas uživaju vrlo veliki ugled u muslimanskom svijetu i to koliko zbog književne im znamenitosti poradi onih mnogobrojnih komentara, te su za njih vezani, toliko porad važnosti im za vjersku nastavu. Ovdje moramo naročito dva pisca istaknuti. Jedan je *Abū 'Abdullâh Muhammed es-Senûsî* = أبو عبد الله محمد السنوسي (umr, 892.), koji je živio u Tlemsenu u sjevernoj Africi. Pisao je mnoga djela o vjeronauci, pa je u nekima ukratko sastavio pravovjerna vjerska načela (*akîda*). Od ovih se veoma proslavila u cijelom Islamu *'akîda* pod imenom *Umm ul-berâhîn* = أم البراهين (mati dokaza). Isti glas uživaju djela jednoga turskog naučenjaka, koji je živio stogodina poslije. Bio je to *Muhammed b. Pir 'Alî Birgevi* ili *Birgîlî* = محمد بن پیر علی (البرکلی) (umr. 981.). Ime ovom vjerskom naučenjaku potječe od mjesta *Birgi*, u kojem je živio. Pisao je puno djela o vjeronauci, a najčuvenije je *et-Tarîkat ul-Muhammedijje* = الطريقة المحمدية. Veoma je u volji i raširena jedna pokratka knjiga o vjeronauci pod imenom *Risâletu Birgevi* = رسالة برکوی, koja se na sve strane upotrebljava kao nastavna knjiga pravovjernog Islama.

8. U sufijskoj nauci najuglednija je pojava ovoga vremena *Abu-l-Mevâhib 'Abdulvehhâb es-Ša'rânî* = أبو المواهب عبد الوهاب الشمرانی (umr. 973.), koji je živio u Fustatu (starom Kairu) i na polju sufijske nauke ostavio mnogobrojna književna djela. Svoj život i otajstvene doživljaje opisao je u djelu *Letâ'if ul-minen vel-achlâk* = لطائف المین والأخلاق («Ljepote božje milosti i achlâka»). U djelu *Levâkîh ul-envâr fi ttabkât il-achjâr* = لواقح الأنوار في طبقات الأخيار («plodni cvjetovi o redovima dobrih ljudi») prikazuje životopise slavnih evlija od vremena »drugova« čak do 10. vijeka; u svemu imade 217 životopisa. Ima od njega više djela o vjerskim naucima *sûfijâ*, na pr. megju ostalim *el-Jevâkit vel-dževâhir fi bejân akâ'id il-keba'ir* = البواقیت والجواهر فی بیان

عقائد الكبار (»jakuti i drago kamenje o tumačenju vjerovanja velikih ljudi«). Pisao je i radove o fikhu, od kojih je najznamenitije mu djelo *Mizân* = ميزان (»mjerilo«). Ovdje kazuje u pojedinim poglavljima iz pravne nauke razlike (ichtilâf) izmegju četiri pravovjerna medheba i u isti mah nastoji da dokaže, kako se svako mnijenje i svaki različiti pravni običaj može opravdati. Pošto mjeri ove različite nazore po tom, kako stoje u megjusobnom odnosu, nazvao je svoje djelo »mjerilom«. Ova je knjiga veoma korisna pri proučavanju različitih nazora i nauka u fikhu.

9. Sa vjerske književnosti vodi nas u istorijsku (ta'rich) onaj rad, koji se i u ovo vrijeme razvio u naučnom prikazivanju *Resulullahova života* (B, VII, 3.). Već u početku ovoga vremena nalazimo jedno takvo djelo, što ga je napiso *Abu-l-Feth ibn Sejjid in-nâs* = أبو الفتح بن سيد الناس (umr. 734.) pod imenom: **Ujân ul-eter fi gazevâti sejjid Rebi'a ve- Mudar ve-fi šemâ'ilihî* = عيون الأثر في غزوات سيد ربيعة ومضر وفي شمائله („Najodličnije predanje o ratovima i svojstvima gospodara plemena Rebi'e i Mudara«).

Rodom bješe iz porodice, koja se iz Španije u Kairo preselila; nauke je svršio u Damasku, a u Kairu je djelovao kao muderis hadisa. Napisao je i jedan niz *kasidâ* u slavu Resulullahu.

Ibn Hišamovo djelo *Sîre* razvio je *Husejn ed- Dijârbekrî* = حسين الديار بكرى (umr. 932.) svojim djelom *Ta'rich ul-chamîs jî ahvâli nefis in- nefis* = تاريخ الحميس في أحوال نفس النفيس, koje opširno obragjuje životopis Resulullaha; ovome zatim dodaje u kratku prijedgu istoriju islamskih vladalaca do svoga vremena. Amo spada dalje knjiga: *Insân ul- 'ujân fi sîret il-emîn il-me-mûn* = إنسان العيون في سيرة الامين المؤمن (»očna jabučica o životu vjernog i vjerodostojnog«), a autor joj je pisac *Burhân ud-din el- Halebî* = برهان الدين الحلبي iz Kaira (umr. 1044.); stoga se ova knjiga obično zove: *es-Sîret ul- halebijje* = السيرة الحلبيّة Naravski, da je islamskoj književnosti svakad bio najmiliji pred-

met *Sîret un-nebî*. A to je ostao i do danas. Tek prije nekoliko godina ugledni muslimanski naučenjak našega doba *Ahmed b. Zejnî Dablân*, = أحمد بن زيني دحلان, koji je do 1304. u svome rodnom mjestu Meki djelovao kao šafijski muftija i *šejch ul-ulemâ*, izdao je među ostalim svojim vjerskim i istorijskim djelima i knjigu *es-Sîret un-nebevije vel-âtâr ul-Muhammedijje* = السيرة النبوية والآثار المحمدية, koja je najnoviji znameniti plod ove književne grane.

10. Red *povjesničara* ovoga perioda otvara vanredno zanimljiv muž, *Muhammed b. 'Ali ibn et-Tiktaka* = محمد بن علي ابن الططقة, koji je oko 701. napisao povjesnicu halifa od početka pa do mongolskog osvajanja. Njegovo je kazivanje prožeto toplim čuvstvom za mongolsku dinastiju. On smatra provalu Mongola kao kaznu božju za stare halife. Pisac je i sam uživao milost nove vladavine (u to doba već vladaše Gazan, koji bješe prešao na islamsku vjeru) i neprestano hvali red, što je nastao u upravi zanezarene države. Svoje djelo posvetio je svome dobročiniocu mosulskom vladaru, što se zvao *Fachr ud-dîn 'Isâ* i njemu u počast nazvao je knjigu „*el-Fachrî*“ = الفخرى. Svakojako je to veoma zanimljivo istorijsko kazivanje, koje obragjuje povijest halifa s gledališta dotada neobična.

U ovom vremenu nalazimo i velika *sjetsko-istorijska djela*. Među ovima je na prvom mjestu *Abul-Fidâ Ismâ'il* أبو الفدا إسماعيل (umr. 732.) s velikim istorijskim djelom: *Muchtesar ta'rîch il-bešer* = مختصر تاريخ البشر («kratak sklop istorije čovječanstva»). *Abul-Fidâ* je potomak porodice Ejubovića (u koju je i *Salahudin* spadao) i hamatski vladar. U ovom djelu prikazuje dogadjaje prije i poslije Islama od početka istorije pa do 729. U njegovu je djelu sadržan i život *Resulullaha*; ovo je prvi izvorni arapski izvještaj, koji je (po prijevodu *Gagniera*) i u Evropi poznat. Ovu golemu knjigu, koja je spadala među najprva arapska istorijska djela, što ih je evropska nauka upotrebila, potisnula su na ovom polju samo izvorna djela *Ibn ul-Atîr-a*, a poznije ona *Taberina*.

— Osim ovoga istorijskog djela Abul-Fidâ je uredio i još jednu golemu zemljopisnu knjigu pod ovim imenom: *Takvîm ul-buldân* = تقويم البلدان («označenje zemalja»), i u njoj je u tabelarnom obliku svagdje odredio stepene dužine i širine pojedinih zemljopisnih tačaka.

Uza nj valja da se spomene savremenik mu *Abû Abdullâh ed-Dehebî* = ابو عبدالله الذهبي (umr. 747.), slavan naučenjak u Damasku, kome prava struka ne bješe povjesnica nego hadis i uopće vjerska nauka. Dugo vrijeme bješe onom prvom i učitelj u Damasku. Njegova se djela ponajviše i kreću u kolu vjerskih nauka. Ponajviše su ga zanimali ridžâl ul-hadîť, t. j. da uglavi životne prilike onih, koji su predali hadis. O tome zbori djelo mu *Tabakât ul-huffâz* = طبقات الحفاظ («redovi čuvara tradicije»). Zatim se još naponase zanima kritičkom ocjenom onih, koji su kazivali hadise, i to koliko ima megju njima sumnjivih osoba, koje su ispred Resulullaha isturile u svijet nevjerodostojne izreke. Ovaj važni iskaz pruža u svom golemom djelu po alfabetskom redu: *Mizân ul-i'tidâl fi nakd ir-ridžâl* = ميزان الاعتدال في نقد الرجال («Mjerilo ravnoteže o pretresanju ljudi»). U ovom djelu crta životne prilike tih ljudi i uzroke, zbog kojih dovodi u sumnju njihovu vjerovatnost, kao i one krive hadise, koje su ovi ljudi u svijet bacili. Iz svega toga vidi se, da su Dehebiju i u hadiskoj nauci ponajviše istorijska gledališta zanimala. U velikoj je mjeri dokazao ovo svoje shvaćanje u jednoj istorijskoj knjizi **Ta'rih ul-Islâm* = تاريخ الاسلام, u kojoj u životopisnom redu u 70 razreda (tabakât), svaki po deset godina od Resulullaha pa do blizu svoga doba (715.), prikazuje povijest najcdličnijih lica u državnom životu i u nauci. Poslije u zasebnim naknadnim sveskama nastavio je ovaj svoj istorijski rad još dalje, čak do 740. Još je dalje produžio ovo djelo *Tekijj-ud-dîn ibn Kâdî Šuhba* = تقي الدين بن قاضي شهبة (umr. 851.), naučenjak i muderis u Damasku, u djelu **el-I'lâm bi-ta'rîh il-Islâm* = الاعلام بتاريخ الاسلام («izvještaj o povijesti Islama»). U ovo kolo spada dalje *Abul-Fidâ Ismâ'il ibn*

Ketir = أبو الفدا إسماعيل بن كثير (umr. 774.), takogjer sirijski hadiski naučenjak s istorijskim djelom: *el-Bid'ije ven-nihāje* = البداية والنهاية («početak i svršetak»), od stvaranja svijeta čak do piščeva vremena.

11. Osim ovako općenitih djela, koja obuhvataju čitavu povijest Islama, valja iz ovog vremena napomenuti veoma značajna djela, kojima je svrha, da istorijski obrade pojedine dijelove islamskoga svijeta. Ponajviše su, naravski, i odsada potanko obrađivane povijesti svetih gradova Meke, Medine i Jerusalima. Istoriju Meke napisali su *Tekijj ud-din el-Fāsī* = تقي الدين الفاسي mekanski naučenjak (umr. 833.), a poslije čak do svoga vremena *Kutb ul-din en-Nehrevdī* = قطب الدين النهروالي (umr. 990.). Izvorna djela o istoriji Meke od Al-Azrakijje, koji je najstariji među piscima u ovom predmetu (B, VIII. 10.), pa čak do Nehrevdīje sakupio je njemački naučenjak *Wüstenfeld* u posebnu zbirku «Die Chroniken der Stadt Mekka» u 4 knjige). Istoriju Medine napisao je misirski pisac *es-Semhūdī* = السهمودي (umr. 911.), koji je najljepši dio svoga života proveo u Medini i ondje se popeo do časti šejch ul-islama. Istoriju Jerusalema piše *Mudžir ul-din el-Hanbelī* = مجير الدين الحنبلي (umr. 927.) pod ovim imenom *el-Uns ul-dželil bi ta'rih il Kuds vel-Chalīl* = الانس الجليل بتاريخ القدس والخليل («uzvišeno društvo o istoriji Jerusalima i Hebrone»). Sva ova djela ne samo da pružaju zgode i nezgode tih gradova, nego opisuju i mjesne prilike, pa osobitu pažnju svraćaju na mjesta, što su važna za hadž.

12. No u ovoj specijalnoj povjesničkoj književnosti najobilatije se obragjuje istorija *Misira*. Mnogobrojne prethodne radove mogao je već da upotrebi *Tekijj ud-din el-Makrizī* = تقي الدين المقرزي (umr. 845.), koji je najodličniji predstavnik ove književne grane. Kao hatib i muderis hadisa djelovao je u Kairu i uz svoje zanimanje za vjerske nauke duboko je proučavao povjesnicu svoje domovine. Plod ovih svojih nauka pružio je u

velikom djelu: *el- Mevâ'iz vel-i'tibâr fi dikr il- chitat vel- âtâr* = المواعظ والاعتبار في ذكر الحطط والآثار («opomene i posmatranje o spomenu pokrajina i preostataka»). To je ogromno djelo, koje opisuje velike gradove misirske i crta istoriju Misira od staroga doba počevši pa prikazuje osvajanje Islama i sve dinastije, što su ondje vladale. Osobito je važan iscrpan prikaz vremena Fatimovića i memlučkih vladalaca. No najviše diže cijenu Chitatu ona velika obilnost, u kojoj iznosi političke, kulturne i čovjekoljubive *ustanove*, narodne običaje i svetkovine u raznim vremenima istorije. Ovo je djelo vrelo prvoga reda ne samo za državnu istoriju Misira, već zbog mnogostranih pogleda pisca i po privrednu i kulturnu istoriju zemlje. Kroničnim redom raspravlja političku istoriju Misira *Abu-l- Mehasin Tagribirdî* = أبوالمحسن تفرى بردى (umr. 874.), sin oslobogjenog turskog roba, koga je gospodar mu, sultan *el- Melik ez- Zâhir Berkûk*, iškolovao i onda podigao na visoke časti. Uz ostale bješe mu u Kairu učitelj i Maḳrîzi. Glavno mu je djelo: *en- Nudžûm uz- zâhire fi mulûk Misr vel- Kâhire* = النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة («svijetle zvijezde o vladaocima Misira i Kaira»), u kojem kazuje dogogjaje od osvajanja Islama do 847. — Drugi istoričar Misira *Abu-l- Berekât ibn Ijâs* = أبو البركات بن إياس (umr. 930.), koji je pod imenom: *Bedâ'î uz-zuhûr fi vekâ'î il- duhûr* = بدائع الزهور في وقائع الدهور («odlični cvjetovi o dogagjajima vremena») sastavio takogjer u obliku kronike, razdijeljeno po mjesecima i danima, istoriju svoje domovine čak do 928. Starija vremena brzo je preletio, pa tek s vladavinom memlučkih sultana otpočinje svoje potanko kazivanje. (O djelu *Sujûtije*, koje amo spada, vidi pod br. 19. ovog odsjeka.)

13. I ako smo, opisujući ovo doba, naprijed rekli, da je u njemu slabo tragova stvaralačkoj snazi u izvornim radovima, već da se više vidi sabiranje i svrstavanje, to baš na polju povjesnice moramo govoriti o jednom silnom izuzetku u tome. U VIII. vijeku se javlja *najveći čovjek* u arapskoj povjesničkoj književnosti, koji se u neku ruku odaljuje od svojih prethodnika pa obogaćuje

povjesničku nauku novim mislima, novim načinom, otvara nove staze u posmatranju svjetskih događaja, što u zapadnoj povjesnici tek za čitave vijekove kasnije otpočinje. To je bio *Abdurrahmān b. Muhammed ibn Chaldūn* = *عبد الرحمن بن محمد بن خالدون* (umr. 808.). Rodio se u Tunisu u porodici, što se iz Španije preselila u Afriku, a poteže svoju lozu od arapskoga plemena Kinda. Veći dio života proživio je u državnoj službi kod raznih afričkih i španskih vladara. Zbog njegove vještine često ga upotrebljavahu za diplomatska izaslanstva kršćanskim vladarima (k Pedru, kastilijanskom knezu) i k afričkim nomadskim plemenima. Među ovima imagjaše obilne prilike da se upozna sa životom u puštinji, a općeći mnogo na raznim stranama s ljudima upotrebio je to na posmatranje različitih prosvjetnih odnosa. Poslije stiže u Misir, gdje ga je sultan imenovao vrhovnim kadijom malikijā. Zatim je god. 803. bio i u ratu protiv Timura, a kako se ovaj nesretno svršio, na čelu jednog odaslanstva izlazi pred mongolskog vladara, da za osvojeni Damask isposluje povoljne uslove. U ovakom promjenljivom, nemirnom životu napisao je Ibn Chaldūn svoje veliko povjesničko djelo: *el-Iber ve-dīvān ul-mubteda vel-chaber fi ejjam il-Arab vel-Adžem vel-Berber* = *العبر وديوان العرب وديوان البربر* (»Primjeri i zbirka o početku povijesti Araba, Perzijanaca i Berbera«). To je naj iscrpnije povjesničko djelo u arapskoj književnosti. Ibn Chaldūn uveo je u ovo svoje djelo i take redove ljudstva, koji prije njega književno nijesu bili pretresani, osobito afrička berberska plemena. Njihovo porijeklo, njihove rodoslovne odnose, istorijske i društvene prilike prvi put je naučno prikazao u jednoj baš tome posvećenoj svesci ovoga velikoga djela. Pored ove vrijednosti sadržine ima još jedna stvar, koja diže golemo djelo Ibn Chaldūna iznad dosadašnje povjesničke književnosti. Pred ovim djelom ide jedna sveska kao *uvod* (*muqaddima*), u kojem pretresa najdublja pitanja istorije obrazovanosti i društvenog razvitka i prvi put kuša, da pokaže uslove i zakone o postanku i mijenama ljudskoga društva. On ispituje onaj uticaj, što ga imadu različiti

stepeni društvenog života, nomadski i zemljoradnički način života, privredni uslovi i ostale društvene prilike za razvitak naroda. On traži zakone, po kojima se društvo razvija pa ih opravdava iskustvima, što se iz povjesnice raznih naroda daju izvesti. Ovaj je put prokrčio svojom mukaddimom, te je stoga ne samo najveći historičar u arapskoj književnosti, no u isti mah i među najprvim historijskim misliocima u književnosti svijeta.

14. I turski naučenjaci, koji su pisali arapski, obogatili su arapsku povjesničku književnost. Najodličniji je u ovom kolu *Tâškoprüzâde* = طاش کوبری زاده, sin učenoga Chodžazâde (B, V, 13), koji je u Carigradu, Ueskübu i Jedreni ugledna muderiska mjesta zauzimaio. Napisao je mnoga povjesnička i vjerska djela, od kojih je najpoznatije *eš-Šekâ'ik u-Nu'mānijje fi 'ulemâ id-devlet il 'Otmānijje* = الشقائق التعمانية في علماء الدولة العثمانية («Anemone o naučenjacima otomanske države»). U deset razreda nanizao je životopise 522 naučenjaka, od Gazi Osmana pa do vremena sultana Sulejmana. — Najzad imamo od jednog turskog naučenjaka najiscrpniji prijedlog arapske i uopće muslimske književnosti. To je *Mustafâ Hâddži Chalifa* = مصطفى حاج خليفة (umr. 1069.), poznat pod imenom *Kâtib Čelebi* = كاتب جلوي, koji je na turskom jeziku napisao nekoliko zemljopisnih i povjesničkih djela pod imenom: *Kešf uz-zunûn fi esâmî il-kutub vel-funûn* = كشف الظنون في أسامي الكتب والفنون («otkrivanje mišljenja o imenima knjiga i naučnih struka»), gdje po strukama nabraja potpuna muslimska, no u prvom redu arapska književna djela, do kojih je mogao doći. Bez ovog se pomoćnog djela ne može ni dan danas nikako biti proučavajući arapsku knjigu. Haddži Chalifa je ovim važnim djelom za svoj vijek svršio isti posao, što ga je blizu 70 godina prije njega svršio Muhammed en-Nedim svojim Fihristom, gdje je dotada nagomilano književno gradivo sabrao (B, V, 2.),

15. No i u ovom se vremenu neprestano goje raznovrsni pravci *edeba*. U tom radu zaslužuje najviše pažnje *Abu-l-'Abbâs ibn 'Arabšâh* = أبو العباس بن عربشاه (umr. 854.). Rodio se u Da-

masku i ondje se odgojio. Kada je Timur 803. osvojio glavni grad Sirije, Ibn Arabšah je sa svojom majkom dopao mongolskoga ropstva, te ga odvedoše u Samarkand. Dugo je prebivao u srednjoj Aziji, gdje se obrazovao predavanjima slavni muderisa. Put ga je odnio čak i u Mongoliju, dok mu najpošlje nije pošlo za rukom, da se iseli u Tursku, gdje se u Jedreni prikazao sultanu, koji ga je imenovao svojim tajnikom. Iza toga se opet nastanio u svojoj domovini, a napokon u Kairu, gdje je i umro. Među najpoznatija djela Ibn Arabšaha spada životopis Timurov, koji je već prije dvjesta godina preveden na latinski. Ime mu je: *'Adžā'ib ul- mākdûr fî nevâ'ib Tîmâr* = *عجائب المقدور في نواب تيمور* («čudesne sudbine o zgodama i nezgodama Timura»). No u književnom pogledu pokazuje nam ga još većma kao vještaka ono djelo, što ga je napisao, upoznavši se s perzijskom književnošću. On je iznova pokušao vrstu Kelila ve-Dimna (B, IV, 16.), pa je po načinu jednog perzijskog djela (Marzubân-nâme) u obliku životinjskih razgovora napisao knjigu, kojom poučava vladaoce, neka mudro i pametno vladaju. U ovom se djelu poslužio svima finocama arapskog umjetnog sloga. Ime mu je: *Fâkihel ul-chulefâ ve- mufâkehât uz- zurefâ* = *فاكهة الخلفاء ومفاكهة الظرفاء*. («voće halifâ i zabava finih ljudi.)

16. Slabo je pravih pjesnika u arapskoj književnosti ovoga vremena. Ima ih sila, što bez ikakve izvornosti hode po utrvenim stazama svojih prethodnika. Najznamenitiji je pjesnik ovoga vremena *Safijj ud-dîn el-Hillî* = *صفي الدين الحلي* (umr. 750.). Među njegovim mnogobrojnim pjesmama ima jedna cijela zbirka u slavu ortočkog vladara u Mardinu. U svojim stihovima upotrebljava svakakve spoljašnje nakite, koji su obično znak opadanja. Tako je n. pr. u svoju veliku pjesmu u slavu Resulullaha upleo 151 retorsku vještinu. U jednoj je drugoj pjesmi opet sve imenice načinio u diminutivnom obliku.

Nekolike pjesničke zbirke uredio je *Salâhuddîn es- Safedî* *صلاح الدين الصفدي* (umr. 764.), kojima je ponajglavniji predmet ljubavno jadikovanje. Inače bi Safedî osim toga zauzimao mjesta još i

megju biografima, jer i on spada megju one, što su nastavili djelo Ibn Chalikána (B, VII, 12.); osim toga je još uredio i neke čudne životopisne zbirke n. pr. o slavnim slijepcima, o čoravima.

17. Ovo opadanje lijepe knjige i pjesništva kao da nam se nadoknagjuje na drugoj strani. To je vrijednost rada u filologiji. U razvitku ove naučne grane pruža nam i ovo kasno doba arapske književnosti nekoliko odličnih imena. Megju njima je prvi *Mežd ud- dîn el-Firâzâbâdî* = *مجد الدين الفيروزآبادى* (umr. 817.). Spada megju one mnoge naučenjake Nearabe, koji su oko razvijanja arapske filologije stekli trajnih zasluga. Rodio se u Širazu, no rano je došao u Irak, zatim u Damask, gdje je bio marljiv učenik Tekijj ud-dîn es-Subkîje (D, 5.). Docnije je dugo putovao po Indiji, išao u Meku i Jemen i svagdje se godinama zadržavao. Zadnje dane svoga života proživio je u Jemenu, gdje ga imenovaše vrhovnim kadijom, a odatlen je više puta obilazio Meku i Medinu. Umro je u Zebîdu, varoši u južnoj Arabiji. Na putu je imao dosta prilike da obogati svoje jezično iskustvo, a osobito su mu studije, što ih je u Jemenu stekao, mogle raširiti obzor na polju arapskoga jezika. Napisao je vrlo golem rječnik od 60 (po nekima od 100) svezaka, ama se izgubio. Kao izvadak iz ovog izgubljenog djela napisao je sam vrlo slavan arapski rječnik pod imenom *Kâmûs* = *قاموس* („ocean“). To je najvažnije pomoćno sredstvo za našu arapsku jezikoslovnu nauku, a takmi se s rječnikom prethodnika mu Dževherije i s dopunama ovome rječniku (Muhammed ibn Menzûr, umr. 711. vidi B, III, 22.).

S *Kâmûs*om je u svezi djelo jednoga novijeg velikog arapskog filologa. To je *Muhammed Murtedâ ez Zebidî* = *محمد مرتضى* *الزبيدي* (umr. 1205.), koji je porijetlom iz južne Arabije, ali se u muževnim godinama nastanio u Kairu, gdje je u mnogim granama nauke djelovao kao muderis, osobito u hadisu. Megju naučenjacima svoga vremena izišao je na velik glas, a i vladari su ga veoma cijenili. Šiljali bi mu darova s najudaljenijih strana Islama, samo da svoj život bezbrižno posveti nauci. Glavno mu

je djelo komentar uz *Kāmûs*, kojim nadopunjuje i ispravlja i samo gradivo (štampano izdanje u 10 knjiga) pod imenom: *Tādž ul-'arûs min dževehîr il-Kâmûs* = تاج العروس من جواهر القاموس («diadem na nevjestinoj glavi od dragoga kamenja *Kâmûsa*»), gdje je obilato i korisno upotrebio prethodnu književnost o rječnicima. Dalje je napisao opširan komentar k Gazalinoj knjizi *Ihjá* (B, II, 27.) pod imenom: *Ithâf us-sâdet il- muttekîn* = انحف السادة المتقين («nagrada pobožnoj gospodi»).

Izvrstan je jezikoslovni rad knjiga, koju je napisao *'Abdul-kâdir b. 'Omer el- Bagdâdi* = عبدالقادر بن عمر البغدادي (umr. 1093.), pod imenom *Chizânet ul- edeb velubbu lubâbi lisân il- 'Arab* = خزنة الأدب ولبُّ لُبابِ لسان العرب («riznica obrazovanosti i jezgra arapskog jezika»). Živio je što u Kairu, što u Turskoj. Svojim djelom htjede da pojasni ševâhide iz jedne gramatične knjige. No daleko je promašio ovu prvotnu svrhu, jer po ovom, kako pisac veže protumačene stihove, po crtanju života pjesnika, pa na pošljetku i po tome, kako naširoko kazuje sve odnose stihova, postalo je njegovo djelo onim, što mu i ime kazuje: »riznica edeba«. *'Abdul-kâdir el- Bagdâdi* je vrlo dobro poznao književnost; on je vidio i proučavao najrjegje stare knjige, kojih je otada nestalo bez traga n. pr. divane starih pjesnika, pa je njima obogatio svoje veliko djelo.

18. Iz *prirodopisne* književnosti imade takogjer jedno djelo, koje se zbog svoje mnogostrane koristi češće upotrebljava. To je knjiga o životinjskom svijetu *Hajât ul- hajavân* — حياة الحيوان («život životinja»), koju je napisao *Kemâl ud-dîn ed- Demîri* = كمال الدين الدميري (umr. 808.), misirski naučenjak. Djelovao je u Azhar-džamiji kao muderis hadisa. — Alfabetičnim redom kazuje životinjski svijet; u svakom pojedinom članku opisuje pojedinu životinju s prirodopisnog gledališta; traži, govori li se o njoj u Kur'anu, hadisu, arapskom pjesništvu, u poslovicama, narodnim bajkama; kazuje joj mjesto u zakonu; koliko vrijedi u liječništvu, u narodnim praznovjericama, u tumačenju snova itd. Svojim mnogim književnim i istorijskim skretanjima od predmeta, mno-

gobrojnim citatima, koji su često iz nepriručnih i nepoznatih djela izvagjeni, pruža ovo djelo u isti mah veoma važne književno-istorijske pouke. U djelu Demîrinu navodi se ravno 590 prozних djela i 199 pjesničkih zbiraka. Iz toga se vidi, da Hajat ul-hajavân ima gotovo veću vrijednost za *edeb* nego li za samu nauku o životinjama, makar je po njima knjiga prozvana.

19. Otprije rekosmo, da se pisci ovoga vremena odlikuju mnogostranošću, koja ide preko granica naučnih struka. Vrijednost je ovih pisaca ne samo u mnogobrojnosti djela, nego i u tome, što im djela pripadaju različitim granama nauke. Ni jedan se pisac nije u tom pogledu u tolikoj mjeri istakao kao *Dželâl ud-dîn es-Sujûtî* = جلال الدين السيوطي (umr. 911.), najplodniji pisac arapske književnosti, koji je u Kairu u nekoliko džamija kao muderis djelovao. Pošto je sam sebe odviše cijenio, stekao je mnogo dušmana. Mučno da ima u arapskoj književnosti pisca, koji bi u tako različitim strukama napisao toliko djela kao Sujûtî. U svom rođenom životopisu, koji kipti hvalom sama sebe, računa on broj svojih djela na 300; ali valja još imati na umu, da ni poslije pisanja ovog svog životopisa nije prestao raditi. Svakako valja, gledajući ovaj broj, uzeti, da tu nijesu samo velika djela nego i sitne rasprave. Prava stručna djela Sujûtîna kreću se ponajviše oko raznih grana vjerskih nauka, napose oko tefsira, hadisa i fikha. No ima u njega i jezikoslovnih, istorijskih, edepskih i sufijskih djela. Megju njegovim djelima ima mnogo takvih, koja nisu izvorni nego više sabiralački rad, pa baš zbog toga, što obragjuju one obilate radove prijašnjih književnika, imaju veliku vrijednost, jer nam često i nadomještaju djela, što su za nas već izgubljena. Megju ovima su naročito veoma važni: 1. *el-Itkân fi'ulûm il-Kur'ân* = الاتقان في علوم القرآن («usavršenje o naukama Kur'âna»). U golemom djelu u 80 glava raspravlja sva ona važna pitanja, koja u kur'anskoj nauci valja imati pred očima. Stoga i danas još može veoma korisno da posluži kao uvod u ovu nauku. 2. *Tabakât ul-mufessirin* = طبقات المفسرين («Redovi komentatora Kur'âna»), u kojem je životopisni prijelegled najslavnijih ko-

mentatora Kur'ana. 3. S djelom *Tefsír ul- Dželálejn* (vidi naprijed 3.), ušao je i on u red kur'anskih komentatora. 4. *Tabaķát un- nahvijjín vel- lugavijjín* = طبقات النحويين واللغويين («redovi jezikoslovaca»), koji se samo u skraćenom obliku očuvao u rukopisu. 5. *el-Muzhir fi 'ulüm il- luga* = المزهر في علوم اللغة («cvjetnik o naukama jezika»), veoma iscrpan putovogja o pitanjima arapske jezične nauke, gdje je upotrebio obilno književno gradivo. — 6. *Ta'riĥ ul- chulef* = تاريخ الخلفاء («istorija halifa») od početka Islama do pišćeva vremena. — 7. *Husn ul- muhádare fi achbâri Misr vel- Kâhire* = حسن المحاضرة في أخبار مصر والقاهرة («lijep razgovor o povijesti Misira i Kaira»). Kako mu ime pokazuje, opisuje Kairo i crta povjesnicu Misira.

20. S odličnim naučenjacima XI. i XII. vijeka i s njihovim djelima upoznaju nas dvije knjige. Jednu je napisao *Muhammed el- Muhibbi* = محمد المحبي, sirska naučenjak (umr. 1111.), pod imenom *Ĥulâsat ul- eler fi - aĵân il ħarn il- hâdiâšer* = خلاصة الآثار في أعيان القرن الحادى عشر («jezgra predanja o odličnim ljudima 11. vijeka»). Drugu je sastavio *Abu-t- Fadl el- Murâdi* = أبو الفضل المرادى, halepski muftija (umr. 1206.), pod imenom: *Silk ud- durer fi aĵân il- ħarn il- tâni ašer* = سلك الدرر في أعيان القرن الثانى عشر («niz bisera o odličnim ljudim 12. vijeka»). Ovo je zadnje djelo bilo sprva napisano na turskom jeziku. S predstavnicima novog misirskog naučnog života lijepo nas upoznaje *Alî Pâšâ Mubârek* = علي باشا مبارك (umr. 1311.), bivši ministar prosvjete, u svom djelu: *el- Ĥitât ul- Tevfîķijje el- džedide* = الحظط التوفيقية الجديدة. Svrha mu je, da nas slično kao Maķrizî (D, 12.), ali iscrpnije, uputi o Misiru, kako to traži novo vrijeme. U opisu gradova, što nijesu alfabetičnim redom, imade životopisa naučenjaka i pisaca, što su rodom odanlen te pobožnih ljudi i žena, koje ondje počivaju.

I n d e x

A.

<p>Abadovići 134</p> <p>Abas 37</p> <p>Abasovići 37</p> <p>el-'Abbās b. el-Ahnef 75</p> <p>'Abdullāh b. el-Mu-
tezz 77</p> <p>'Abdullāh b. Tahir 78</p> <p>'Abdullāh ibn Kutej-
ba Abū Muhammed 32</p> <p>'Abd ul-Latīf el-Bag-
dādī 115</p> <p>'Abdumelik 33</p> <p>'Abdumelik Abū Mu-
hammed b. Hišām 120</p> <p>'Abdurrahīm b. Alī 88</p> <p>'Abdur-Rahmān b. el-
Kāsim 47</p> <p>'Abla 15, 16</p> <p>'Abs 15, 18</p> <p>Abū 'Amr b. el-'Alā 29, 61, 63</p> <p>Abubacer 102</p> <p>Abubater 106</p> <p>Abū Bekr 26</p> <p>Abū Bekr ibn Tufejl 102</p> | <p>Abū Bekr ibn Bād-
dže 102</p> <p>Abū Bišr 'Amr b.
'Otman 26</p> <p>Abū Du'ejb 32</p> <p>Abū Dulef el-Chaz-
redžī 113</p> <p>Abū Firās el-Ham-
dānī 80</p> <p>Abū Hanīfa en-Nu'-
mān b. Tabit . . . 45</p> <p>Abū Imrān Mūsā b.
Mejmūn 106</p> <p>Abū Jūsuf el-Ansarī 45</p> <p>Abu-l-Asvad ed-Du'alī 59, 61</p> <p>Abu-l-'Atāhije Ismā'īl 77</p> <p>Abulcasis 106</p> <p>Abul-Faradž el-Isfa-
hānī 32, 33</p> <p>Abu-l-Fidā Ismā'īl 147</p> <p>Abu-l-Fidā Ismā'īl ibn
Ketīr 148, 149</p> <p>Abū Muhammed 'Ab-
dullāh ibn Kutejba 32</p> <p>Abū Nuvās 75, 76, 77</p> <p>Abū Šāme Šihāb ud-
dīn 126, 127</p> | <p>Abū Šudža' 48</p> <p>Abū Temmām Habīb
b. Aus 32, 78</p> <p>Abū 'Ubejda Ma'ner
b. el-Mutenna . . 30</p> <p>Abū 'Ubejd el-Kāsim
b. Sellām 32</p> <p>Abū Zejd 91</p> <p>achbār 28, 119</p> <p>achbar-ul-'arab . . 12</p> <p>el-Achfaš Abu-l-Cha-
ttāb 62</p> <p>el-Achtal 33, 34</p> <p>addād 68</p> <p>el-'Addžadž 36</p> <p>'Adī b. Zejd 22</p> <p>'Adud ud-devle . . 69</p> <p>'Adžā'ib ul-buldān 113</p> <p>'Adžā'ib ul-machlūkāt
veātār ul-bilād . 107</p> <p>'Adžā'ib ul-maḡdūr fi
nevā'ib Timūr 153</p> <p>'adžem 58</p> <p>el-Afdal 89</p> <p>el-Agānī <i>vidi</i> Kitāb
ul-Agānī</p> <p>agribet-ul-'arab . . 15</p> <p>Ahmed b. Muham-
med ibn Hanbel 40, 45, 53</p> |
|--|---|---|

- el- Ahmer Chalef 30
 Ahsan ut-tekasim fi
 ma'rifet il- ekalim
 112
 'Ajn Džalut 139
 el- 'Ajni Bedr ud-din
 142
 'akâ'id 49
 'akîda . . 49, 53, 145
 el 'akl ul-kulli . . . 98
 Albatagnius 105
 Alfragani 105
 algebra 104
 Alhazen 105
 'Alkama b. 'Abada
 21, 31
 'Alkamat-ul-fahl . . 21
 el- A'lak un-nefise 111
 Almagest 104
 Almerinîdi 129
 Almohadi 129
 Almoravidi 129
 Alp Arslan 50
 'Amr b. Hind 20
 'Amr b. Kultum . . . 21
 amtâl 32
 amtâl-ul-'arab . . . 28
 analogija 48
 el-Anbarî Abu-l-Bere-
 kât Abdurrahman
 60
 el- Anbarî Muham-
 med 67
 el- Ansari Abû Jusuf
 45
 el- Ansari Hassan b.
 Tabit 25
 el- Ansari Muslim b.
 el-Velid 78
 'Antara b. Šeddad
 15, 28, 31, 93
 el- 'Antarije 16
 Antibarbarus 90
 arapsko-perzijski rječ-
 nik 71
 Ar'ûu ehl il-medînet
 il-fadile 100
 Arba'un en- Navavî
 41
 el- 'Aredž Harit . . 21
 Aristotel 96
 aristotelska filozofija
 99
 'arud (ilm-ul-) . . 9, 61
 Asadovići 19
 ashâb 38, 120
 el- 'Askalani Šihâbud-
 dîn ibn Hadžer
 42, 141
 el- 'Askerî Abû Hilâl
 32
 asl 48
 el- Asma 'i Abdulme-
 lik b. Kurejb
 30, 61, 63
 asnâf 40
 astronomija 104
 el- A'sâ 25, 26, 29, 67
 el- Aš'arî Abu-l-Ha-
 san 49, 143
 aš'arijski kelâm . . 51
 el- Atâr ul- bâkije
 an il- ħurûm il- châ-
 lije 114
 atlâl 9, 24, 73
 Aus b. Hadžar . . . 17
 'Avarif ul-me'arif . 54
 Avenpace 102
 Averroes 102
 Avicenna 100
 Azd 13
 Azhar-džamija . . . 155
 el- Azrakî Ahmed b.
 Muhammed . . . 125
 'Azza 35
- B.**
- el- Bagavî Abû Mu-
 hammed el- Hu-
 sejn 41
 Bagdâd 68, 69
 el- Bagdâdî 'Abdul-
 kadir b. 'Omer 155
 el- Bagdâdî 'Abd-ul-
 Latif 115
 el- Bagdâdî Abû Bekr
 el-Chatîb 126
 bahr 9
 el- bahr ul muhit 70
 el- Bakillânî Abû
 Bekr 50
 el- Balabekkî Kostâ
 b. Lûkâ 95
 Bânet Su'ad 25
 Basra 60, 68
 basranska škola 60, 65
 batin 99
 Bedâ'î' uz-zuhûr li
 veċa'î' id-duhûr 159
 Bedî' uz-zeman . . 90
 el- Bejdâvi 'Abdullah
 b. 'Omer 44
 el- Bejhaċi Ibrhâim b.
 Muhammed 86
 bejt 10
 bejt ul-hikme . . . 95
 Bekr 10
 el- Bekrî Abû 'Ubej-
 dullah 117
 beladûr 123
 el- Belâdûrî Ahmed
 h. Jahjâ 122

- el- Belchî Abû Ma'šer 105
 el Belchî Abû Zejd 111
 Benû Asad 19
 Benû Hilâl 93
 Benû Merîn 129
 berid 109
 Berkûk el- Melik- ez-Zahir 150
 besl 67
 Besûs 10
 Besûsina vojna 10, 23
 el- Bettânî Muhammed 105
 el- Bezdevî Alî 49
 Biblioteca arabico hispana 136
 Bidâjet ul-mubtedi 46
 el- Bidâje ven-nihâje 149
 bint amm 15
 Birgevî Muhammed b. Pîr 'Alî 145
 Birgîlî Muhammed b. Pîr 'Alî 145
 el- Birûnî Abu-r Rejhân Muhammed 114
 el- Buchârî Abû 'Abdullâh Muhammed b. Ismâ'il 39, 141
 Bugjet ut talib fî tarîh Haleb 126
 el- Buhturî Abû 'Ubâd el- Velîd 32, 79
 Bûjeh 69
 el- Burda (kasîda) 55
 el- Bûsirî Šeref ud-dîn 55
 el- Bustî Abu-l-fath 83
 Butejna 35
- C.**
- Chalef el Ahmer 30, [38, 76
 Chalîl b. Ahmed el-Ferâbîdî 61
 chamrijjât 76
 el- Chansâ 17, 23
 chatîb 55
 el- Chatîb Abû Bekr el- Bagdâdî 126
 el- Chatîb Velijj ud-dîn et- Tibrîzî 41
 havâridž 36
 Chazredž 26
 el- Chazredžî Abû Dulef 113
 el- Chirûk 23
 Chitat 150
 el- Chitat ut- Tefvikij-je el- džedîde 157
 Chizânet ul-edeb velubbu lubâbi lisân il- 'Arab 155
 Chodžazâde Mustafâ [103
 Chroniken der Stadt Mekka 149
 Chudâi-nâmeh 84
 Chulâsat ul-eter fî a'jân il-karn il- hâdî 'ašer 157
 Chusrev Mulla 49
 chutab 55
 chutba 55
 el- Châvrizmî Abû 'Abdullâh b. Muhammed 104, 109
 el- Châvrizmî Abû Bekr 88
- Č.**
- čarobnici (poganski) 17
 četrdeset hadisa (zbirke) 41
- D.**
- ed- Dabbi-el-Mufad-dal 30
 Dâhis- Gabrâ 15, 23
 Dâhlân Ahmed b. Zejnî 147
 Dalâlet ul- hâ'irîn 106
 dâmm 59
 ed- Dâni Abû 'Amr Otmân b. Sa'id 42, [131
 Darim 34
 dâr ul- hidžra 47
 dâr ul- hikme 95, 104
 dâr us-sunne 47
 ed- Debbûs Abu-l-Chajr 53
 ed- Dehebî Abû 'Abdullâh 148
 Dejlem 38
 ed- Demîrî Kemâl ud-dîn 155
 devâ' 107
 devâvin 27
 devâvin eš'âr il- kabâil 27
 Devâvin uš-šuarâ is-sittet il-džahilijîn [31
 devle 69
 didd 67
 dijalekti 5
 ed- Dijârbekrî Husejn [146
 el- Dînaverî Abû Hanîfa 107

Dioskorid	96	Dželál ud-dîn es- Su-	107	eķalîm	107
distichon	10	juťi	141	Elfijja	62
díván	27	el- Džembere fi-l-		Elf lejle ve lejle	92
díván es'ári Bení Te-		luga	64	Emálî	133
mîm	27	Džemîl	34, 35	Emîn	60
díván ul-beríd	109	Džem' ul- dževámî'	41	emîr ul-umera	69
Díván ul-edeb	70	Džem' ul- dževámî'		enciklopedija	86
Díván-un- Nábiga	27	fi-l-usûl	144	Enmûdedž	72
díván ur-resá'il	88	Džerîr b. 'Atijja	34	el- ensáb	119
ed- Du'alî Abu-l-As-		Džervel b. Aus el-		Ensáb ul-esráf	123
vad	59, 61	Hutaj'a	26	Enuširevân b. Châ-	
Dubján	15, 17	Džessás	11	lid	91
Dubjánî (Nábiga)	22	dževâhir	107	Euvar ut-tenzil ve	
du-l-'umrejñ	136	dževher	107	esrâr ut-te'vîil	44
Du-n-nûn el- Misrî	52	el- Dževherî Abû		erbáb ul-ķalem	87
ed- Durer ul- ķámîne		Nasr Ismá'il	60	erbáb us-sejñ	87
fi a'jân il- mi'at it-		el- Džezerî 'lzz ud-		Erbed	24
támîne	141	dîn ibn el- Atîr	42	Esás ul-belâga	71
Durret ul- gavvâs fî		Džezîret ul- 'arab ve-		esbáb-un-nuzûl	43
evhâm il-chavâss	90	esmâ'u bilâdihâ		esrâr	51
Du-r-rumme Gajlân		ve-evdijetihâ	114	es'âr	11
b. 'Uķba	35	el- Džîlânî 'Abd ul-		es'arijski ķelam	51
Dž.		Ķâdir	53, 55	etibbâ	108
el- džâbilijja 7, 11, 19,		Džingizchân	139	Euklid	96
[22]		el- Džundî Chalil b.		evlija	145
el- Džâhiz 'Amr b.		Ishâķ	48	Ezħâr ul-efķâr fî	
Bahr	84, 107	el- Džunejd	52	dževâhir il-ah'	
Džâmî'u ahķâm il-		el- Džuvejnî Abu-l-		džâr	107
Ķur'an	132	Ma'âlî Imâm ul-ha-		Ezħer medresa	115
el- Džâmî' ul- Ķebîr		ramejn	49	F.	
[16]		E.		el-Faħrî	104, 146
el- Džâmî' us- sagîr		el- Ebleķ	23	Faħr ud-devle	69, 70
[46]		edeb 65, 73, 85, 86,		Faħr und-dîn 'Isâ	157
el- Džâmî' us- sahîh		[152]		Faħr ud-din er-	
[39]		Edeb ul- ķâtib	85	Râzî	44
Džâr Ullâh	44	edîb	85	Fâ'îķ	72
el- Džauzî Abulferedž		edvije	107	Fahl	21
'Abdurrahmân	55	ehl ul- istidlâl	52	Fâķihet ul-chulefâ	
el- džebr	104	ehl-ul- kešf	52	ve-mufâķehet uz-	
Dželál ud-dîn el-Ma-		ejjâm-ul-'arab	12	zurefâ	153
hallî	141			el-Fâķihî Muham-	
				med b. Ishâķ	125

fakîr	52	el-Futûhat ul-mek-	Hajj ibn Jakzân .	102
el-Farabî Abû Ibrâ-		kijje fî marîfet	hakavâ'î	93
hîm	70	il-esrar il-mele-	Hakem II.	130
el-Farabî Abû Nasr		kijje	54	el-Hakîm Abu-l-Kâ-
70, 100		Futûh ul-buldân .	122	sim es-Samar-
el-Farazdaq	34	G.	kandî	50
el-Fasî Tekijj ud-		Gabrâ-Dâhis . . .	15	el-Halabî Šejh Ibrâ-
dîn	149	Gajlân b. 'Ukba		hîm
el-Fatâvi il-fikhiije		Du-r-rumme . .	35	halâl
142		Galen	96	68
el-Fatâvi il haditiije		garib	63	el-Halebî Burhan
142		Gas-ânoviçi . . .	12	ud-dîn
fejđ	98	el-Gazâlî Abû Hâ-		146
fejlesûf	97	mid Muhammed		el-Halebî Šejh Ibra-
felsefe	97	b. Muhammed		him
el-Ferâhîdî Chalil		48, 50, 56, 101		47
b. Ahmed	61	Gâzân	139, 147	el-Hamadânî Abû
el-Feredž ba'd eš-		el-Gaznevî Mahmûd		Bekr ibn ul-Fa-
šidde	86	114, 126		kîh
el-Fergâni b. Kelîr	105	geografski rječniçi	117	111
el-Ferrâ' Abû Za-		glazba	74	el-Hamadânî Ah-
karijja Zijâd . . .	66	Goeje de	110	med
ferv	66	gondišapurski nau-		90
el-Fetâvî v. el-Fa-		čenjaci	94	Hamâsa 31, 32, 78, 79
tâvî		gûl	14	el-Hamdânî Abû
feth	59	el-Gunja li-talibî ta-		Firâs
Feth ul-bârî fî šerh		rik il hakk . . .	53	81
il-Bueharî	142	gurâb	15	134
Fihrist	95	H.		el-Hamovî (er-Rûmî)
fikh	44, 46, 132	Habîb b. Aus Abû		Jakut
Fikh ul-luga	70	Temmâm	32, 78	118
fikra	7	hadîl	88, 141	Hamîd ur-ravije
Fi-l-edvijet il-mu-		hadž	115	28, 38
frede	107	Haddžadž b. Jusuf	75	Hammâm b. Gâlib
filologija arapska	28	el-Haddžadž b. Me-		34
filozofija	97	tar,	104	Hanbel (ibn) Ahmed
Fî me'ânî-l-Kur'an	66	Hâddži Chalîfa Mu-		v. Ibn Hanbel el-
el-Firuzabadî Medžd		stafâ	152	Hanbelî Mudžir
ud-dîn	154	el-hafîd	103	ud-dîn
Fusus ul-hikem . .	54	Hajât ul-haiavan .	155	149
				68
				3
				4
				17

el-Harirî Abû Muhammed el- <u>Ķa-</u> sim b. Ali 90	huddžet ul-islam 59	lbn Batūt, Abû
Harit 18	Hulāgu 139	'Abdullāh Muhammed 116
Harit b. 'Auf 18	Hulvān 75	Ibn Chaḳān Abû
Harit b. Hemmām 91	Hulvanske dvije	Našr el-Feth 135
Harit b. Hilizza 21, 28	palme 75	Ibn Chaldūn Abdurrahmān b. Muhammed 151
Harit-el-'A' redž 21	Hunejn b. Ishāk 96	Ibn Chālevejhi Abû Abdulah 69
el-Harranî Tābit b. Kurra 96	Husn ul-muhādare	Ibn Challikān Šemsuddīn 128, 154
Hārūn er-rešid 65, 75, 76, 77, 78, 94	fī achbāri Misr vel- <u>Ķahire</u> 157	Ibn Chordādbeh Ubejdullāh 110
Hasan b. Hanî 75	el- <u>Hutaj'a Džer-</u> vel b. Aus 26	Ibn Durejd Abû Bekr Muhammed 64, 68, 133
Hassān b. Tabit el-Ansarî 25	I.	Ibn Džubejr Abul-Hasan Muhammed 119
Hāšim 35	'ibad 22	Ibn el-'Adīm Kemāl ud-dīn 126
el-Hāšimijjāt 35	'ibadāt 45	Ibn el-Ahnef el-'Abbās 75
Hatim 17	el-'Iber ve-dīvān ul-mubteda vel-chaber fī ejjām il-'Arab vel-'Adžem vel-Berber 151	Ibn el-Aubārî Abû Bekr 67, 68
el-Hejtemî Ahmed b. Muhammed ibn Hadžer 141	el-'Iber vel-chaber 'an 'adžā'ib Misr 115	Ibn el-A'rābî Muhammed 30
Hemzizje fi-l-medā'ih in-nebevijje 55	Ibn 'Abbād Ismā'il 69, 70	Ibn el-Atîr Dijā ud-dīn 89
Hezār efsāne 92	Ibn 'Abbās 43	Ibn el-Atîr lzz ud-dīn el-Džezerî 42, 128, 147
hezedž 9	Ibn Abdilberr Abû Omer Jūsuf en-Namarî 42, 132	Ibn el-Bejtār Abû Muhammed 107
el-Hidāje 46	Ibn 'Abdi rabbihi Abû 'Omer 87	Ibn el-Chatîb Lisān ud-dīn 135
hidža 8, 12, 33, 34	Ibn Abî Usajbi'a Muvaffaḳ ud-dīn 108, 127	Ibn el-Džauzî Abulferedž Abdurrahmān 55, 128
hikāje 93	Ibn 'Arabî Muhjî ed-dīn 54	
al-Hillî Safijj ud-dīn 153	Ibn 'Arabšāh Abul-'Abbās 152	
Hiljada i jedna noć 92	Ibn 'Asākir Abul- <u>Ķasim</u> 126	
himjerski natpisi 3	Ibn Bāddže Abû Bekr 102	
Hira 12, 19		
hîranski dvor 13, 20 21		
Ilirz ul-amānî 42		
Hubejš 96		
Hudejl 14, 31		
Hudžr 19		
Hudūd 66		

- Ibn el-Džauzî Sibte
Šemsuddîn . . . 128
- Ibn el-Fakîh Abû
Bekr el-Hamadâ-
nî 111
- Ibn el-Farid Omer 54
- Ibn el-Hejtem Abû
Alî 105
- Ibn el-Kiftî v. el-
Kiftî
- Ibn el-Mukaffâ 'Ab-
dullâh 84
- Ibn el-Mu'tezz . . . 81
- Ibn es-Sikkî Abû
Jûsuf Ja'kûb 30, 66
- Ibn et-Tıktaka Mu-
hammed b. 'Alî 147
- Ibn Fadlân Ahmed 112
- Ibn Fâris Abu-l-
Husejn Ahmed 70
- Ibn Ferah Muham-
med el-Kurtubî 131
- Ibn Hadžer Šihâb
ud-dîn el-Aškâ-
lanî 32, 141
- Ibn Hadžer Ahmed
b. Muhammed el-
Hejtemî 141
- Ibn Hamdîs Abû
Muhammed . . . 135
- Ibn Hanbel Ahmed
40, 45, 53
- Ibn Haukal Abu-l-
Kâsim 111
- Ibn Hazm Abû Mu-
hammed 132
- Ibn Hišâm Abû
Muhammed 'Ab-
dulmelik . 120, 131
- Ibn Ijâs Abu l-Be-
rekât 150
- Ibn Ishak Muham-
med 120
- Ibn Ja'îš Abu-l-
Bakâ 72
- Ibn Kâdî Šuhba
Tekijj ud-dîn . 148
- Ibn Kâjjim el-Džev-
zijje Šemsuddîn 143
- Ibn Kemâl Pašâ
Šems ud-dîn . 144
- Ibn Ketîr Abu-l-
Fidâ İsmâ'il . 148,
149
- Ibn Kutejba Abû
Muhammed 32, 85
- Ibn Mâdže el-Kazvîni
40
- Ibn Malik Džemâl
ud-dîn 72
- Ibn Manzûr Mu-
hammed b. Mu-
herrem 71
- Ibn Nubâte Abdur-
rahîm 55
- Ibn Nubâte Dže-
maluddîn . . . 55
- Ibn Rusteh Abû
'Alî 111
- Ibn Rušd Abu-l-
Velîd 57, 102, 103
- Ibn Sa'd Muham-
med 121
- Ibn Sejjid en-nâs
Abu l-Feth . . 146
- Ibn Sîde Abu-l-
Hasan Alî el-Mur-
sî 133
- Ibn Sinâ Abû Ali
100, 106
- Ibn Tejmijje Tekijj
ud-dîn 143
- Ibn Tufejl Abû
Bekr 102
- Ibn Vâdih Ahmed
b. abî Ja'kûb . 110,
123
- ichtilâf 146
- ichtilâf ul-Basrijjin
vel-kûfijjîn . . 60
- ichvân us-safâ . . 99
- el-İdrîsi Abû Ab-
dullâh Muham-
med eš-Šerîf . 113
- idžmâ' 48, 143
- el-lhâta bi-ta'rich
Garnâta 136
- İhja' ulûm id-dîn
57, 155
- el-'İkd ul-ferid . . 87
- İklîm 107
- el-l'âm bi ta'rich il-
İslâm 148
- İchân 139
- 'İlm 85
- 'İlm-ul-'arûd . . 9, 61
- 'İlm ul-kirâ'et 42, 131
- 'İlm ul-luga . . . 58
- 'İlm ul-mûsikî . . 100
- 'İlm un-nahv . . . 58
- 'İlm un-neseb . . 119
- 'İlmu usûl il-fikh 84
- İmâm ul-Haremejn
. 60, 51, 56
- İmlâ 133
- İmrû'-ul-Kajs b.
'Amr 4
- İmrû'-ul-Kajs b.
Hadžr 18, 23, 28, 31,
99
- İnsân ul-'ujûn fi
sîret il-emîn il-
me'mûn 146

- el-Ins ul-dželil bi-
ta'rih il-Kuds
vel-Chalil . . . 149
Iršād us-sarī fi šerh
il-Buchārī . . . 142
el-Isabe fi temjiz
is-sahābe . 42, 141
'Isā b. Hišām . . 90
el-Isfahānī Abu-l-
Faradž 32, 79, 131
el-Isfahānī Abu-l-
Kāsimer-Rāgib 87
el-Isfahānī Hamza
b. el-Hasan . . 124
el-Isfahānī 'Imād
ud-dīn el-Kātib 126
Ishāk b. Hunejn . 96
el-Iskenderānī Abū
l-Feth 90
Islāh ul-mantiq . 66
Ismā'il b. 'Abbād 69, 70
isnād 39
el-Istachri Abū Is-
hāk Ibrahim . 111
'išq 52
Ithaf us-sadet il-
muttekīn 155
el-Itkān fi 'ulūm il-
Kur'an 156
'Izz ud-devle . 69, 88
- J.**
- el-Ja'kūbī Ahmed
ibn Vādih 110, 111,
123
el-Jahsubī Abu-l-
Fadl 'Ijād . . . 132
Ja'kūb ibn es Sik-
kīt 39
Jakūt er-Rūmi (el-
Hamevī) 118
- Jēmīn ud-devle . 126
Jetimet ud-dehr fi
mehāsin ehl il-
'asr 79
el-Jevakīt vel-dže-
vāhir fi bejān
'akā'id il-kebā'ir 145
jezikoslovna knji-
ževnost 58
junačke pjesme . 31
Jūnus b. Habib . 62
Justinian 19
- K.**
- Ka'b b. Zuhejr 25, 26
kabīla 27
kādi 'asker 144
el Kādi el-Fadil
88, 89
kādirijje 53
el-Kāfi fi 'ilm il-
hisab 104
kāfija 10
Kajs b. Mulavvah 35
Kalā'id ul-'ikjān ve-
mehāsin ul-a'
jān 135
el-Kāli Abū 'Alī . 133
Kalīla ve-Dimna 84,
92, 153
el-Kāmil . . . , '64, 133
el Kāmil fi-t-ta'rih 128
Kāmūs 154
el Kānūn fi-t-tibb 101
kasīda . . . 9, 24, 73
Kasīdet-ul-Burda . 55
kasīdski slog . . . 77
el-Kāsim b. Sellām
Abū 'Ubejd . . 32
Kostā b. Lūkā el-
Ba'labekkī . . . 95
- el-Kastallānī Abu-l-
'Abbās Šihāb ud-
dīn 142
Kātib Čelebī , . . 152
el-Kātib el-Isfahānī
'Imād ud-dīn . 126
kātibī 87
Kātib ul-Vakidī . 121
el-Kāzvīnī Abū Ab-
dullāh Muham-
med ibn Madže 40
ei Kāzvīnī Zakarij-
jā 107, 134
Kejsānijja 35
kelām 50, 97
kelām museddža' 7
el-Kelbi Hišām b.
Muhammed . . 119
el-Kelbī Muham-
med 119
Kelīla ve-Dimna v.
Kalīla
Kemāl Pāšā zāde
'Sems ud-dīn . . 144
Kenz ul-vusūl ilā
ma'rīfet il-usūl 49
el-Kerchī Abū Bekr 104
kesr 59
el-Keššāf 'an hakā'
ik it-tenzīl . . . 44
Kešf uz-zunūn fi
esāmī il-kutub vel-
funūn 152
el-Kiftī Abu l-Hasan
Džemāluddīn . 108,
118, 127
kijas 49
Kūnjā' us-se'āde . 57
Kind 18

el-Kindî Abû Jûsuf	Kitâb ul-i'tibâr . . . 117	krvna osveta. . . 11
Ja'kub 99	el-Kitâb ul-Jemîni 126	Ḳudâma b. Dža'fer 110
ķirâ'et. 42, 142	el-Kitâb ul-Kâmil 64	el-Ḳudûrî Abu-l-
el-Kisâ'î Alî b.	Kitâb ul-matar . . . 63	Husejn Ahmed 46
Hamza 65, 66	Kitâb ul-me'arif . . . 85	Kûfa 60, 68
Kissat 'Antar . 16, 93	Kitâb ul-mehâsin	kufanska škola 60, 65
kitâb 48	vel-addâd 86	kufv 15
el-Kitâb 62	Kitâb ul-mesâlik	Kulejb 34
Kitâb chalk il-in-	vel-memâlik . . 110,	Kulejb Vâ'il . . 10, 11
sân 63	111	Kumejt b. Zejd . 35
Kitâb ensâb il-eš-	Kitâb ul-milel ven-	Kur'an 26
râf 123	nihal 50, 132	Ḳurejš 34
Kitâb futûb il-bul-	Kitâb ul-vuhûš . . . 63	el-Kurtubî Muham-
dân 122	Kitâb un-nebât . 107	med ibn Ferah 131
Kitâb lejsa 69	Kitâb un-nedžât . 101	el-Ḳusejrî Abu-l-
Kitâb Rodžer . . 113	Kitâb ur-raudatejn	Kasim 'Abd ul-
Kitâb 'ujûn il-enba	fî achbâr id-dev-	Kerim 53
fî tabakât il-tib-	letejn 127	el-Kutâmî . . . 35, 78
bâ 108	Kitâb us-sijer . . . 46	Ḳutejba b. Muslim 30
Kitâb ul-addâd . . 67	Kitâb uš-šâ' 63	Kutejjir 35
Kitâb ul agânî 33, 69,	Kitâb uš-šifâ . . . 101	el-Kutub us-sitte 40
74, 79, 131	Kitâb uš-šifâ fî ta'rîf	Ḳût-ul-ḳulûb . . . 52
Kitâb ul-'ajn 61	huḳûḳ il-Mustafâ 132	L.
Kitâb ul-bejân vet-	Kitâb uš-šîr veš-	Lachmovići . . . 12
tebjîn 84	šu'arâ 32	Lâmijjet ul-'adžem 83
Kitâb ul-buchalâ 84	Kitâb ut-tabakât il-	Lamijjet ul-'arab
Kitâb ul-buldân . 111	kebîr 121	10, 14, 83
Kitâb ul-chajl . . . 63	Kitâb ut-tâdž 88	Lebîd b. Rebî'a 24, 28
Kitâb ul-charâdž 45,	Kitâb ut-tefsîr . . . 43	Lejlâ 35
110	Kitâb ut-tenbîh vel-	Lejsa fî kelâm il-
Kitâb ul-elfâz . . . 67	išrâf 125	'arab 69
Kitâb ul-fasîh . . . 67	Kitâb vefejât il-'ajân	Lejt 61
Kitâb ul-hajavân 84	ve-enbau ebnâ iz-	Letâif ul-minen vel-
Kitâb ul-hâvî . . . 106	zemân 127	achlâk 145
Kitâb ul-ibâne an	književne poslani-	Levâkih ul-envâr fî
usul id-dijâne . 50	ce 82	tabakât il-achjâr 145
Kitâb ul-ibil 63	Knjižnica arapskih	Lihjanski natpisi. 3
Kitâb ul-istî'âb fî	geografskih pi-	liječnička nauka . 105
ma'rifet il-ashâb 42	saca 110	lijepa proza . . . 87
Kitâb ul-ištîḳâk . 64	kralj lutalački . . 19	Lisân ud-dîn b. el-
		Chaṭîb 135

Lisán ul- ^{arab}	71	el-Mausilí Ibráhîm	74	Minhādž ut-tálibîn	48
el-lugat ul-fushá	67	el-Mausilí Ishâk	74	Mir'at uz-zemán	128
lutalački kralj	19	el-Máverdí Abu-l-		Mirkât ul-vusûl ilâ	
Luzúm má lâ jel-		Hasan 'Alí	48	'ilm il-usûl	49
zem	82, 83	meddâh	16, 83	Misbâh	41
ljubavne pjesme	34	medheb	45	Misir	149
M.		medîh	12	el-Misrî Du n-nûn	52
el-ma'âd	98	Medžma' ul-amtâl	32	misticizam	50
el-Ma'arrî Abu-l-		Medžnûn	35	Miškât-ul-mesabih	41
'Alí	81, 88	Mefâtih ul-gajb	44	Mizân	146
el-magâzî	110	el-Mejdânî Abu-l-		Mizân ul-i'tidâl fi	
magrebi	4	Fadl	32	naqd ir-ridžal	148
el-Magrib	45, 129	Mejmûn b. Kajs	25	el-Mu'allakat	29, 67
mahabbet	52	Mekâsid ul-fela-		el-mu'allim ut-tâni	100
el-Mahallî Dželâl		sife	101	mu'amelât	44
ud-dîn	141	el-Mekki Abû Ta-		Mubârek 'Ali Pâšâ	157
Maimonides	136	lib	52	el-Muberred Abu-l-	
maķama	89 i sl.	el-melik ed dillîl	19	'Abbâs 64, 65, 67,	
el-Mekķarî Ahmed		Me'mûn	66, 95	133	
b. Muhammed	136,	Mensûr	30	muchadrem ud-dev-	
	137	Mensûr b. Ishâb	106	letejni	75
el-Makrizî Tekijj		mertija	8, 23	el-muchadremûn	11
ud-dîn	149	mesdžûr	67	el-Muchassas fi l-	
Mâlik b. Anas	45, 47,	Mesâbih us-sunne	41	luga	133
	143	el-Metel us-sâ'ir fi		Muchtasar	48
Ma'mer Abû 'Ubej-		âdâb il kâtib veš-		el-Muchtesar	46
da b. el-Muten-		šâ'ir	89	Muchtesar ta'rih	
na	30	metrika	61	il-bešer	147
el-Mansûr Abû		metrum	8, 9	el-Mudevvena	47
Dža'fer	94	el-Mevâhib ul-ledu-		Mu'džem má-sta	
mantîk	100	nijje fi l-minah		'džem	117
el-Marginânî Ali b.		il Muhammedij-		Mu'džem ul-buldân	
Abî Bekr	46	je	142	118	
ma'rifet	51	el-Mevâ'iz vel-i'ti-		Mu'džem ul-ude-	
Marzubân-nâmeħ.	153	bâr fi dikr il-chi-		bâ	119
el-Mahmûdí Jahjâ		tat vel âtâr	150	el-Mudžmel fi l-lu-	
b. Jahjâ	74	Mevla	37	ga	70
el-Mas'ûdí Abu-l-		el-Midžistî	104	mu'âchara	21
Hasan 'Alí	124	Mihailo III	95	Mufaddalijjât	30, 67
el-Mašrik	129	mikjâs	105	el-Mufaddal ud-	
matematika	104 i sl.	Mimijjet ul-cham-		Dabbî	30
el-Mâturîdí Abû		rijje	55	Mufassal	72
Mansûr	50				

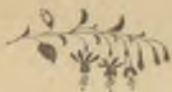
Muḥadarāt ul-uḍebā ve-muḥaverāt uš- šuarā vel-bulegā 88	musned 40	en-Nedīm Muḥam- med b. Ishāk . 95, 152
el-Muḥalla fi-l-fikh 132	musnedsko pismo 3	
Muḥammed ibn el- A'rābī 30	el Mustansir . . . 140	Nefh ut-tib mjn gūsn il-Endelus ir- retib 136
el-Muḥāsibī el Ha- rit 52	el Mustansirijje . 140	en-nefs ul-kullijje 98
Muḥelhil b. Rebi'ā 10	Mūsta'sim billāh 139	en-Nehrevālī Kutb ud-dīn 149
el-Muḥibbī Muḥa- med 157	mutekellimūn 97, 193	neka'id 34
Muḥīt 70	Mutelemmis . . . 20	Nemāra 4
Muḥjī ed-dīn . . . 57	Mutelemmisov list 20	en-Nesār'ī Abū Abd- ur-Rahmān . . 40
Muḥjī ed-dīn ibn 'Arabī 54	el-Mu'temid . . . 134	en-Nesefī Abū Hafs 50
el-Muḥaddesi Abū 'Abdullāh Mu- ammed 111	el-Mutenebbi Abū- t-Tajjib . . . 80, 81	nesib 9
muḥaddima . . . 151	Mutevekkil 66	nevāmīs 100
Muḥaddimet ul- edeb 71	mu'tezila . . . 49, 97	nomadsko pjesni- štvo 13
el-Muḥaffā' (ibn) 'Abdullāh . . . 84	Mu'tī' b. Ijās . 75, 77	novi platonizam . 98
Mulla Chusrev . 49	el-muvahhidūn . . 129	nijāha 8
Multekā -el ebhur 47	el-Muvatta' . . 47, 143	en-Nisābūrī Mus- lim b. el-Had- džādž 39
Mundir III 19	Muvatta' uš-Sej- bānī 47	nisbe 123
el-Munkid min ed- dalāl 57	el-muvelledūn . . 75	Nizamijja 51, 56, 60, 140
el-murābitūn . . . 129	muveššah 134	Nizam ul-mulk 50, 56, 140
el-Murādī Abu-l- Fadl 157	Muzaffer Kutuz . 139	en-Nudžūm uz-za- hire fī mulūk Misr vel Kāhire 150
el Mursī Abu-l-Ha- san Alī ibn Sidē 133	el-Muzhir fī 'ulūm il-luga 157	Nuh II 70
Murūdž ud-deheb vemē'adin ul- dževāhir 125	muzika 74, 100	Nūnijjet ul-Bustī. 83
musannef 40	N.	Nuzhet ul-muštāk fī ichtirāk il- afāk 113
museddža' 7	Nabatejci 4	O.
el-mūsikī Muslim b. el-Haddžādž en-Nisābūrī . . 39	Nabiga 22, 27, 20, 31, 67	'Omer b. Abi Re- bi'ā 34
	Nachletej Hulvāne 75	
	nahv 58	
	en-Namarī Abū Omer Jūsuf ibn Abdilberr . 42, 132	
	narodī nearapski 37, 58	
	en-Navavi Abū Za- karijjā Jahjā 41, 48 143	
	nearapski narodī 37, 58	

‘Omer b. ‘Ubej- dallah 35	Rhazes 106	Sadr uš-šeri‘a ‘Ubej- dullāh b. Mes‘ūd 49
optika 105	ridžāl ul-hadīt . . 148	Safa-natpisi 3
osveta krvna 11	rihle 116	es-Safedī Salāhud- dīn 153
Otmān 26	risala 48, 89	Sahah 81
P.	Risāla fi ilm it- tesavvuf 53	sahābe 38
Pančatantra 84	Risālet Hajj b. Jaḳzan 102	sāhib 38
Perzijanci 27	Risāletu Birgevi . 145	es-Sahibī 70
pjesnik pejgam- berov 25	er-Risālet us-sīni- je 91	es-Sahib Ibn Ab- bād 69
Platon 96, 98	er-Risālet uš-šiši- je 91	sahifet-ul-Mutelem- mis 20
Plutarch 96	rita 8, 23	sahih 39
poetika 9	rječnik 91	Sahih 141
poganski čarobni- ci 7	Roger II 113	es-Sahihan 40
Porfirij 96	Ru‘be b. el-Ad- džadž 36	Saḳt uz-zend 82
poslovice 32	rub‘ ul-‘ibādāt . . 57	Salāhuddīn . 89, 129 127
poslanice književ- ne 82	er-rub‘ul-meskūn 107, 108	Sāman 70
pošta 109	rub‘ ul-mu‘ame- lat 57	Samau‘al b. ‘Adi . 23
pripovjedači arap- ski 61	rub‘ ul-muhlīkāt 57	es-Samarkandī Abu- l-Ḳasim el-Ha- kīm 50
prirodopis . 107, 155	rub‘ ul-mundži- jāt 57	sarf 58
proza lijepa 87	rug 12	sari‘ul-gavānī . . 78
Ptolomej Caludij 104	Ruhbe 3	es-Savāik ul-muh- riḳa alā ehl ir- refd vezl zende- ka 142
R.	er-Rūmī (el-Ha- mevi) Jākūt . . 118	sedž‘ 7
er-Rāfi‘ī 38	Ruzbih 84	es-Seffāh Abu-l- ‘Abbās 94
rāvī 28, 89	S.	Sejf b. Dī Jezen . 93
er-Rāvije Ham- mad 28	sabejski natpisi . 3	Sejfuddevle . 79, 80 81, 87
er-Rāzī Abū Bekr Muhammed 105	es-Sābi Ibrahīm b. Hilāl 88	es-Semhūdī 149
er-Rāzī Fachr ud- dīn 44	es-sab‘-uṭ-tival . . 29	sened 39
Rebī‘ ul-ebrār . . . 87	Sa‘d 10, 60	es-Senūsī Abū Ab- dullah Muham- med 145
redžez 8, 36, 73	Sadr-uš-šeri‘a (b.) Burhān ud-dīn Mahmūd 46	
resā’il 82, 87, 90		
Resā’il ichvān is- safā 99		

Serūdžî Abû Zejd 91	es-Suhejlî Abu-l-	es-Šejbâni Muham-
es-Sevad ul-azam 50	Kâsim 121	med b. el-Hasan
Sibavejhi . . . 62, 64	es Suhreverdi . . 54	46, 47, 66
sibt 128	es Suhreverdi Ši-	šejh ul-ulemâ . 147
Sibt ibn el-Džauzi	hab ud-dîn O-	es-Šeka'ik un-Nu'
Šems-ud-dîn . . 128	mer 54	mâniyje fi'ule-
Sibûjah 62	es-Sujutî Dželâl	mâ id-devlet il-
Sicilija 130	ud dîn 41, 141, 156	'Otmâniyje . . . 152
Siddhanta 104	es-Sukkerî Abû	Šerh ul-Mufassal 72
ee-Sidžistanî Abû	Se'id Hasan . . 31	Šerh uš-šu'ara is-
Davûd	Sulejman I 46	sitte 133
es Sidžistanî Abû	es-sumût 29	Šer'at 44
Hâtim 31	sunen , 40	ševahid . . 62, 63, 68
sifat 52	sunne 38	šîr 11
sijaset 100	sunnet 48	es-Širâzî Abu Is-
es-Sikkât (ibn) Abû	Sulmâ 17	hak 48
Jaķûb 30, 66	su'luk 17	Španija 120
Silk ud-durer fi	Š.	šu'arâ 11
a'jan il-karn it-	šafi'jski fikh . 56, 57	šu'arâ-ul-islam . . 11
tânî ašer . . . 157	es-Šafi'î Muham-	šu'ara-ul-džahilij-
sinf 40	med b. Idris 45, 48	je 11
es Sîrafî Hasan . 63	ša'ir 11	Šuhba ibn Kađî
Sîre 146	ša'ir-un-nebî . . . 25	Tekijj ud-dîn . 148
Sîret resulillâhi . 110	Šaizar 127	T.
Sîret Sejf b. Di	Šanfara 13, 83	Ta'abbeta šarran . 14
Jezen 93	es Šantamarî Jû-	et-Ta'âlibî Abû Men-
es-Sîret ul-halebij-	suf b. Sulejman	sûr 79
je 146	el-A'lem . . 31, 133	tabakât . . . 121, 148
es-Sîret un-nebe-	es-Šarânî Abu-l-	Tabakât ul-huffâz 148
vijje vel eter ul-	Mevâhib Abdul	Tabakât ul mufes-
Muhammedijje 147	vehhab 145	sirîn 156
sîret-un-nebî 146, 147	es-Šatibî Abu-l-	Tabakât un-nahvij-
sîret ur-resûl . . 119	Kâsim . . . 43, 131	jîn vel-lugavij-
sirr 51	es-Šatibijje 43	jîn 157
es-Subkî Tadž ud-	Šatt ul-'Arab . . 60	Tabakât uš-Šafi'-
dîn 144	Šeherzâda 92	ijje 144
es-Subkî Tekijj ud-	es-Šehristânî Abu-	et-Taberî Muham-
dîn 143, 154	l Feth 51	med b. Džerir . 43,
sufî 51, 52, 52	es-Šejbâni Abû	122, 147
sufijski pjesnici . 77	'Amr 30	tabib 108

Tabit b. Džabir 14	Ta'rich ul-Islām 148	Tuhfet un nuzzār fî garā'ib il emsār ve'adžā'ib il-es- fār 116
Tabit b. Kurra 104, 109	Ta'rich ur-rusul vel-mulūk 122	Turci 37
tābi'ūn 121	turikat 52	tužaljka 8, 33
tābi'ū-t-tābi'ūn 121	et-Tarīkat ul-Mu- hammedijje 145	U.
Tadž ul-ʿarūs min dževāhir il Ka- mūs 155	Tašköprüzade 152	ʿUdra 35
Tadž ul-luga ve Sa- hāh ul-ʿarabijja 71	teʿaddžub 50	ʿUjūn ul-achbār 85
et-Taftāzānī Saʿd ud-dīn 49	Tedbîr ul-mutevah- hid 102	ʿUjūn ul eter fî gaze- vāti sejjid Rebīʿa ve-Mudar ve-fi šemā'ilihī 146
Taglib 10	et-Tedkire biahvāl il-mautā ve-ahvāl il-achire 132	ʿUkāz 28
Tagribirdī Abu-l- Mehāsīn 150	tefsīr 43, 141	el-ʿUlā 3
ta'ijja 10, 55	Tefsīr ul-Dželā- lejn 141, 157	ʿUmdetu ʿaḳidati ehl is-sunne vel- džemā'a 50
Tajj 17	Tefsīr-ul-Ḳādī 44	ʿUmdet ul-Ḳarī fi šerh il Buchārī 142
et-Taḳafī Isā b. O- mar 61	Tehāfut ul-felāsifa 57, 101	Umm 48
Takvim ul-buldān talab ul-ilm 124, 115	Tehāfut ut-tehāfut 57, 103	Umm ul-berāhīm 146
Ta'leb Abu-l-ʿAbbās Jahjā 31, 67	et-Tejsīr fi-l kirā' āt is-seb' 43	Usāme b. Munkid 127
Tarafa b. el-ʿAbd 20, 28, 21, 73	Tenḳih ul-usūl 49	Usd ul-gābe fi ma- rifet is-sahābe 42, 128
tardijjāt 76	Telvīh 49	usūl 48
Ta'rich 123	Temīm 22	usūl ud-dīn 49, 132
Ta'rich Bagdad 126	temudski natpisi 3	usūl ul-fikh 49, 49, 144
Ta'rich medīnet Dimešk 126	et-Tenūchī Abū ʿAlī 86	ʿUtba b. Gazvān 60
Ta'rich Mekke 125	et-tesavvuf 51, 52, 52	el-ʿUtbī Abū Nasr 126
Ta'rich sinī mu- lūk il-erd vel- enbijā 124	tevekkul 51	ʿUrva b. el-Vard 16
Ta'rich ul-chamīs fī ahvālī nefs in- nefis 149	et-Tibb ul-Mansū- rī 106	ʿUrvat-us saʿalīk 17
Ta'rich ul-Chulefā 157	et-Tifašī Šihāb ud- dīn 107	Vāil Kulejb 11
Ta'rich ul-Hind 114	et-Tibrizī Velijj ud- dīn el-Chatib 41	el-Vakidī Muham- med b. ʿOmer 120
Ta'rich ul-hukemā 108	et-Tirmidī Abū ʿIsā 40	vaʿz 55
	et-Tugrā'i Abū Ismā'il 83	Vefejāt ul-ʿajān ve- enbāu ebnā iz- zeman 127

Vehhābijski po- kret	143	Zbirka po četrd- set hadisa . . .	41	zindik	74
Velī	53	Zebed	4	zuhd	51, 77, 73
Velid b. Jezid . .	75	ez-Zebīdī Muham- med Murtedā .	154	zuhdijjāt	77
el-Verrāk Ibrāhim	71	zedžel	154	Zuhejr b. ebī Sul- mā 17, 25, 28, 31'	67, 73
Vikaje	46	ez-Zehravī Abu'l- Kāsim	106	ez Zurkāni Muham- med b. 'Abdul- bākī	47, 143
Wüstenfeld . . .	149	zemljopis	109	Ženskinje u (pjes- ništvu)	23
Z.		Zenāti	93		
zāhir	99	Zijād	50		
Zamachšarī Abu'l- Kāsim Mahmūd	44, 71, 87	Zijād b. Mu'āvije.	22		

Iskaz

arapskih djela, koja su u ovoj knjizi spomenuta.

أخبار المنزلة و أسرار التأويل	أسد الغابة في معرفة الصحابة	الإبانة عن أصول الديانة
44	42, 128	50
ب	الاشتقاق	أتحاف السادة المتقين
25	64	155
بانة سعاد	الإصابة في معرفة الصحابة	الإتقان في علوم القرآن
46	42, 141	156
بداية المبتدى	اصلاح المنطق	الآثار الباقية عن القرون
149	66	الخالية
بداية الزهور في وقائع الدهور	الاعلاق النفيسة	114
150	111	الاحاطة بتاريخ غرناطة
بقية الطالب في تاريخ حلب	الاعلام بتاريخ الاسلام	أحسن التقاسيم في معرفة
126	148	الأقاليم
بنو هلال	الأغاني 33, 69, 74	113
93	79, 131	أحياء علوم الدين
البيان والتمييز	ألف ليلة وليلة	57
84	92	أدب الكاتب
ت	القيمة	85
تاج العروس من جواهر	أمالى	آراء أهل المدينة الفاضلة
القاموس	أم	100
155	48	أربعون النووى
تاج اللغة وصحاح العربية	أم البراهين	41
81	145	أرشاد السارى في شرح
تاريخ [لبيقونى]	أنساب الأشراف	المحارى
123	123	142
تاريخ الاسلام	الأنس الجليل بتاريخ القدس	أزهار الأفكار في جواهر
148	والخليل	الأحجار
126	149	107
تاريخ بغداد	إنسان العمون في سيرة الأئمة	أساس البلاغة
126	المؤمنون	71
تاريخ الحكماء	146	الاستيعاب في معرفة الصحابة
108	72	42

148 . . . طبقات الحقاظ . . .	93 سيرة سيف بن ذي يزن	﴿ ر ﴾
144 . . . طبقات الشافعية . . .	السيرة النبوية والآثار	ربيع الأبرار 87
157 . . . طبقات المفسرين . . .	المحمدية 147	رسائل اخوان الصفا 99
157 . . . طبقات التحويين . . .	﴿ ش ﴾	رسائل للمعري . . . 82
145 . . . الطريقة المحمدية . . .	الشاطبية 43	رسالة 48
﴿ ع ﴾	شرح الشعراء الستة 133	رسالة حنّ بن يقظان 102
العير والحبر عن عجائب مصر	شرح المعلقات 57	رسالة بركوي . . . 145
115	شرح المفصل 72	الرسالة السبئية . . . 91
العبر وديوان المتبدأ والحبر	شرح المفضلينات . . . 67	الرسالة الشينية . . . 91
في أيام العرب والمعجم والبربر	الشعر والشعراء . . . 32	رسالة في علم التصوف . 53
151	الشفاء في تعريف حقوق	الروضتين في أخباره ولتبع
113 . . . عجائب البلدان . . .	المصطفى 132	127
عجائب المخلوقات وآثار البلاد	الشقائق النعمانية في علماء	﴿ ز ﴾
107	الدولة العثمانية . . . 152	زناقي 93
عجائب القدر في نوابغ تيمور	﴿ ص ﴾	﴿ س ﴾
158	الصاحبي 70	السبع الطوال . . . 29
87 العقدا الفريد	صحاح 71	سقط الزند 22
عمدة عقيدة اهل السنة	صحيح البخاري <i>vidi</i> الجامع	سلك الدرر في أعيان القرن
والجماعة 50	الصحيح	الثاني عشر . . . 157
عمدة القاري في شرح البخاري	الصحيحان 40	التموط 29
142	الصواعق المحرقة على اهل	السواد الأعظم . . . 50
54 . . . عوارف المعارف . . .	الرفض والزندقه 142	السير 46
عيون الاثر في غزوات سيد	﴿ ط ﴾	السيرة الجليلة . . . 146
رسيمه ومضروفي شمائه	الطب المنصوري . . . 106	سيرة رسول الله . . . 120
146		
86 عيون الأخبار . . .		

123	كتاب انساب الاشراف	عين الانبياء في طبقات الاطباء	108
84	كتاب البخلاء	فاموس	154
	كتاب البلدان (لابن	القانون و الطب	101
111	الفقيه الهمداني)	قصة عنتر	16, 93
	كتاب البلدان [ليعقوب]	فصيدة البرده	55
111	قلائد العقيان ومحاسن	
84	كتاب البيان والتبيين	الأعيان	136
88	كتاب التاج	قوت القلوب	52
43	كتاب التفسير	الكافي في علم الحساب	104
	كتاب التذنيه والاشراف	الكامل	64, 133
125	الكامل في التاريخ	128
46	كتاب الجامع الكبير	الكتاب	62
46	كتاب الجامع الصغير	كتاب الابانه عن اصول	
146	كتاب الحاوي	الديانه	50
84	كتاب الحيوان	كتاب الاستيعاب في معرفة	
	كتاب الحراج [لأبي يوسف	الاصحاب	42
45	الانصارى]	كتاب أسد الغابه في معرفة	
	كتاب الحراج [لقدماء	الصحابة	42
110	بن جعفر]	كتاب الاشتقاق	64
113	كتاب روجر	كتاب الأضداد	67
	كتاب الروضتين في أحبار	كتاب الاعتبار	127
127	الدولتين	كتاب الأغاني v. الأغانى	
46	كتاب السير	كتاب الألفاظ	67
32	كتاب الشعراء		
101	كتاب الشفاء		
		غ	
		الغنية لطالبي اهل الحق	53
		فاكهة الخلفاء ومفاكهة	
		الظرفاء	153
		فائق	72
		الفتاوى الحديثية	142
		الفتاوى الفقهية	142
		فتح البارى في شرح البحارى	
		142
		فتوح البلدان	121
		الفتوحات المكية في معرفة	
		الاسرار الملكية	54
		الفخرى (لابن الطقطقة)	
		147
		الفخرى (للكرنجي)	104
		الفرج بعد الشدة	86
		فصوص الحكيم	54
		فقه اللغة	70
		فهرست	95
		في الادوية المنفردة	107
		في معاني القرآن	66

بمضرات الأدياء ومحاورات	127	أبناء الزمان	127	كتاب الشفاء في تعريف
87 الشراء والسقاء .	126	الكتاب اليميني . .	132	حقوق المصطفى . . .
132 المحلى في الفقه	40	الكتب الستة	40	كتاب الطبقات الكبير
70 محيط		الكشاف عن حقائق	121	كتاب العين
38 مختصر الجندى)	44	التمزيل	61	كتاب عيون الأنباء في
46 المختصر (للقدورى) . . .		كشف الظنون في أسامي	108	طبقات الأطباء . . .
147 مختصر تاريخ البشر . . .	452	الكتب والفنون	122	كتاب فتوح البلدان
133 المختصر في اللغة	84	كافية ودمنة	67	كتاب الفصح
47 المدونة		كنز الوصول الى معرفة	64, 133	الكتاب الكامل
128 مرآت الزمان	49	الاصول	69	كتاب لئس
مرفقات الوصول الى علم الاصول	57	كيمياء السعادة	32	كتاب مجمع الأمثال . . .
49		ك ل	86	كتاب المحاسن والأضداد
روح الذهب ومعادن	83	لامية المعجم		كتاب المسالك والممالك (ابن
125 الجواهر	10, 83	لامية العرب	111	حوقل)
157 المزهر في علوم اللغة . . .	83, 82	لزوم مالانيزم		كتاب المسالك والممالك
المسالك والممالك	81	لسان العرب	110	(ابن خرداذبه)
مشكاة المصابيح	145	لطائف المنين والأخلاق		كتاب المسالك والممالك
41 مصابيح الستة		لواقح الأنوار في طبقات	111	(للاصطخري)
41	145	الأخبار	85	كتاب المعارف
119		م ن		كتاب المال والتجمل
118		المثل السائر في آداب الكتاب	132	(ابن حزم)
117	89	والشاعر		كتاب المال والتجمل
29	104	المجتمعي	51	(لشهرستاني)
44	32	مجمع الأمثال	107	كتاب الثمات
72	70	المجمل في اللغة	101	كتاب التجارة
30	86	المحاسن والأضداد		كتاب وفيات الأعيان و

وفيات الأعيان وأنباء أبناء	موطأ الشيباني 47	مقاصد الفلاسفة 101
الزمان 127	ميزان 146	مقامات الحريري 91
وقاية 46	ميزان الاعتدال في نقد الرجال 148	مقامات الهمداني 90
الهاشميات 35	ميمية الحميرية 55	مقدمة الادب 81
الهداية 47	النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة 150	ملتى الأبحر 47
عزرا وفسانه 92	زهة المشتاق في اختراق الآفاق 113	المثل والنحل <i>vidi</i> كتاب
عجزية في المدائح النبوية 55	فتح الطيب من غصن الأندلس الرطيب 136	المثل والنحل
بسمعة الدهر في محاسن أهل العصر 79	النقااض 34	المنقذ من الضلال 57
اليواقيت والجواهر في بيان عقائد الكسائر 145	نونية البسبي 83	منهاج الطالبين 48
		المواعظ والاعتبار في ذكر الحطط والآثار 150
		المواهب اللدنية في المنهج الحمديه 142
		الموطأ 47, 143

